

સ્વ. રામલાલ યુનીલાલ.

લેખ સંગ્રહ.

લેખક —

સ્વ. રામલાલ યુનીલાલ

મ પાટક —

પુરુષોત્તમદાસ લીખાભાઈ મલ્હાર —

ગુણવત્ત
આપના પોતા, બી એ અન્યેન બી રખીલ
પાટણ.

ડો ભોળીલાલ જ. માડેમરા

એમ એ પીએચ ડી

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ,

મ મ વિદ્ય વિદ્યાલય—વડોદરા.

એમની પ્રભાવના મહિત

પ્રકાશક:—

પુરૂષોત્તમદાસ લીખાભાઈ શાહ

ખી. એ. એલએલ. ખી. વડીલ.

ખાપગરાની પોળ

સુખડીવટ

પાટણ. (ઉ. ગુ.)

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૫૦૦

વિ સ. ૨૦૦૯

ઇ સ ૧૯૫૩

મૃત્યુ. રૂપિયા એ

પ્રાપ્તિ સ્થાન—

પુરૂષોત્તમદાસ લીખાભાઈ શાહ.

ખાપગરાની પોળ—પાટણ.

મુદ્રક—

નટવરલાલ નાનાલાલ પરીખ

મહેશ આર્ટ પ્રિન્ટરી—પાટણ.

અર્પણ

ક

જે જ્ઞાતિજનોના ઉંમ ગભર્યા
સહકારને કારણે આ ગ્રંથનું
પ્રકાશન થઈ શક્યું છે. તે
સૌ જ્ઞાતિજનોને,

અનુક્રમ.

નં.	વિષય
૧	બે બોલ
૨	લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો
૩	પ્રસ્તાવના
૪	સ્વ. મોદીનો ફોટો
૫	સ્વ. મોદીનો ટૂંક પરિચય
૬	લેખોની અનુક્રમણિકા
૭	શુદ્ધિપત્રક
૮	સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજનાનો નકશો
૯	સ્વ. રા. ચુ. મોદીના લેખો
૧૦	સ્વ. રા. ચુ. મોદીના છાપવા યોગ્ય લેખોની યાદી
૧૧	સ્મારક ગ્રંથમાં ફાળો આપનારની યાદી

એ , બેલ

અ. ગમલાલ મોદી પાટણના વતની અને અમારી જ્ઞાતિના હતા. ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યના મગધનમાં તેમણે કીમતી કાળો આપ્યો છે પણ અમે તેમની વિદ્વતાની કદર તેમના જીવન ન કરી શક્યા અરે! કદરની વાત ક્યા કરી! તેમની વિદ્વતાને પૂરી જાણી કે જોઈ પણ ન શક્યા.

તેમના અવસાન સમયે તેઓ ગજકોટ પોતાના ભાણેજ શ્રી કાન્તિલાલ પરીખને ત્યાં હતા તેમના દુખપૂર્ણ અનમાનના સમાચાર પાટણ આવ્યા ત્યારે મારા જ્ઞાતિમધુ વડાદગ-નિવાસી શ્રી. મણલાલ દયાલ પાટણમાં Stc BT ની ખરીદા લેવા આવેલા તેઓ મારે ત્યાં હતા તેમણે કહ્યું "આપણે ગમલાલ મોદી મારે જોઈ કરવું જોઈએ" મેં કહ્યું "જરૂર કરવું જોઈએ"

ત્યાર બાદ અમારા જ્ઞાતિમામિકમાં મેં એ મોદી મગધમાં દોઢ વર્ષ સુધી મતલ લેખો લખ્યા. વળા જ્ઞાતિજનો સાથે ૩૫૨ વાતચીત કરી દરેકે મમતિ આપી કે આપણે કાર્ષક કરવું જોઈએ પણ પ્રશ્ન એ હતો કે શું કરવું અને કાણ કરે?

છેવટે વધુ વિચળ કરવો એ ઠીક નથી એમ નક્કી કરી મતલ ૨૦૦૭ના કાન્તક-માગશરના અમારા જ્ઞાતિમામિકમાં મેં આ પ્રમાણેની યોજના જાહેર કરી એ મોદી આ ક-અથ દાળો જ્ઞાતિમાથી એકઠો કરવો, તેમાંથી ઝોળામાં ઝોળા રૂ. ૭૦૧) ની થેલી તેમના કુટુંબને અર્પવી, તેમના લેખોમાંથી પસંદ કરીને એક અથ બદાન પાડવા.

અને મારે મહર્ષ કબૂદ કરવું જોઈએ ૬ માનના જ્ઞાતિમધુઓએ ઉમંગભેર આ યોજનામાં મને મદદ કરી આપ્યો છે. જ્યાં જ્યાં મેં પત્ર લખ્યા ત્યાં ત્યાંથી કાળો મળ્યો એટલુંજ નહીં ઉત્સાહ પ્રેરક જવાબો પણ મળ્યા કાંઈને આગ્રહ કે દયાણ કરવું નથી પડ્યું ઉપર નિલક

જ્ઞાતિજનો તો સામે આવીને ફાળો આપી ગયા છે. એટલા માટે તો અમે રૂ. ૭૦૧)ને બદલે રૂ. ૧૧૦૧) નીચેલી આપી શકવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. આ રીતે અંથ પ્રકાશનનો સર્વ પ્રથમ યશ જ્ઞાતિબંધુઓના સહકારને ફાળે જાય છે. ફાળો ઉધરાવાના કાર્યમાં પાટણના મારા જ્ઞાતી બંધુ શ્રી. રસિકલાલ જ. પરીખે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે. તેમનો મારે આ સ્થળે આભાર માનવા ઘટે.

આ અંથ પ્રકાશનના કાર્યમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી ગૂજરાતના જાણીતા વિદ્વાન અને મારા મિત્ર ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાની મદદ મળી છે. તેઓ પાટણના વતની છે. સ્વ. મોદી માટે તેમના દિલમાં આદર-ભયું સ્થાન છે. તેમનાજ પ્રમુખપદે પાટણ હાઈસ્કૂલમાં તા. ૧૦-૪-૫૦ ના રોજ સ્વ. મોદીના તૈલ-ચિત્રની અનાવરણ વિધિ થઈ હતી. આ અંથના લેખોની પસંદગી તેમણે કરી છે. તેમણે શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી પર ભલામણ લખી ગૂજરાત વિદ્યાસભાના પુસ્તકાલયમાંથી સ્વ. મોદીના કેટલાક લેખોની નકલો કરાવી આપી છે. શુદ્ધિપત્રક તેમણે તૈયાર કરાવી આપ્યું છે. તેમજ આ અંથની વિદ્યુત્તાલરી પ્રસ્તાવના પણ તેમણે લખી આપી છે. તેમના સહકાર વગર આ અંથનું પ્રકાશન ખુબજ મુશ્કેલી ભર્યું બન્યું હોત.

આ અંથમાં મુદ્રણની અને જોડણીની ઘણી ભૂલો રહી જવા પામી છે. એ કારણે જે અપજશ મળે તેની જવાબદારી મારી છે. એક તો પ્રેસ નવું અને હું પણ આ વિષયમાં બિનઅધિકારી; વળી સ્વ. મોદીએ ઘણાં વર્ષો પહેલાં લખેલા લેખોમાંની મૂળ જોડણીને વફાદાર રહેવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી જોડણીના પ્રદેશમાં અરાજકતા વ્યાપેલી વિદ્વાનોને જણાય એ સ્વાભાવિક છે. ઉપરાંત આ અંથને તૈયાર થતાં ચાર છ મહિનાનો ગાળો ગયો તેમા છપાયેલાં પાનાં ઉપર ચોમાસાની હવા ફરી ગઈ; તે કારણે કેટલાંક પાનાંઓમાં શાહીનો ફેલાવો થયો છે અને મુદ્રણ બગડ્યું છે.

આ બધા જાણોને લીધે આ ગ્રંથને શરૂ કરતા જે આશા નાખી હતી તે કળી નથી એટલે આ ગ્રંથ આ સ્વરૂપમાં ગૂજરાતના નિદાનોના હાથમાં મુકતા સંકાય થાય એ સ્વાભાવિક છે છતાં આમ તાતિજનોના આ નમ્ર અર્ધાને જાહેરમાં મુકવાનો હિંમત તો એક શ્રદ્ધાથી જની છે ઉપરથી દેખાતા આ મેલા ઘેલા કલેવરની ભીતરમાં એક સામર્થ્યવાન આત્મા-સ્વ મોનીના સત્વશાળી લેખોને- વિગલ્લ રહ્યો છે ગૂજરાતના નિદાનો કલેવરના ગગલગ તરફ દુર્લભ કરશે અને એની નીચેના એજન્ડાની આત્માને અવલોકશે એવી આશા છે

વળી એક બીજી પણ કાગળ છે ભવિષ્યમાં ગૂજરાતની કોઈ માતમર સાહિત્ય સંસ્થા, અગત્ય કોઈ સાધન મપત્ર સાહિત્ય પ્રેમી સ્વ મોહીના લેખોનું સંશોધન કાર્ય શરૂ કરે અથવા તો તેમના બીજા લેખોને પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું ધારે તો આ પુસ્તક, બીજી કાંઈ નહીં તો, પાયાની ગજ માગશે, એવી નમ્ર શ્રદ્ધા છે

તા ૧-૫-૧૯૫૩

-સપાદક

કર્થો અને એમનાં કેટલાંક પુસ્તકો, એમ. એ. ની ગુજરાતીની પરીક્ષામાં પણ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે નિયત થયાં. એમના સંશોધન કાર્યનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં થયો, લગભગ ત્રાવીસ વર્ષ સુધી તેમણે પોતાનાં લખાણોદ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી અને એક પીઠ પુરાતત્ત્વવિદ્ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. જે મંસ્થાને તેમણે વર્ષો સુધી સેવા આપી હતી એ પાટણ હાઈસ્કૂલમાં એમના તૈક્ષણિકતાનું અનાવનું કરવાનો તથા સૂરતની નર્મદ સાહિત્ય સભાએ ઉત્તમ સંશોધન કાર્ય માટે એમને મરણોત્તર વિધિએ આપેલો નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક એમના કુટુંબ વતી સ્વીકારવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો તથા એમનાં લખાણોના એક વાચક અને અભ્યાસી તરીકે એમના થોડાક ચુટેલા લેખોના આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખવાનો અવસર મળ્યો છે એને એ સદ્ગત વડીલનું શ્રદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હોય એમ સમજી છું અને એ માટે ધન્યતા અનુભવું છું.

સદ્ગત રામલાલભાઈ એ કેટલાક ગ્રંથો ઉપરાંત આશરે ૧૫૦ જેટલા સંશોધનાત્મક લેખો (મોટે ભાગે ગુજરાતીમાં અને થોડાક અંગ્રેજીમાં) લખ્યા હતા. એમાંના ૫૦ કરતાં વધારે લેખોને આજે પણ ગ્રંથસ્થ કરીને સુલભ અનાવવા જેવા છે એ કાર્ય ઘણું અર્થાળ હોઈ એકદમ બની શકે એવું નથી. આથી એમના રમારકરૂપે કેટલાક વિશિષ્ટ લેખોનો આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થાય છે એ પણ અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓની નવી પેઢીને એમના કાર્યની વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય આપવા માટે પુરતો થઈ પડે એવો છે.

અંગત પરિચયથી હું જાણું છું કે સદ્ગત રામલાલભાઈનું વાચન ઘણું વિશાળ હતું. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી અને પ્રાચીનથી માંડી અદ્યતન સાહિત્યના અનેક વિષયનાં પુસ્તકો તેઓ ઘણાં રસથી વાંચતા. બંગાળીનું પણ બપૂરનું જ્ઞાન એમને હતું. એમના મંત્રીપદનીયે પાટણના શ્રીમંત ફત્તેહસિંહરાવ પુસ્તકાલયનો અથસંગ્રહ ઘણો સમૃદ્ધ

થયો હતો, અને અમદાવાદમાં સંગોધનકાર્ય કરતા માગ મિત્રોને જોઈતા
 ફટલાદે દુર્વલ પુસ્તકો મેં પાટણના એ પુસ્તકાલયમાંથી મંગારી આપ્યાં
 હતા. પણ નમનાલભાઈનું લેખન મુખ્યત્વે એ વિષય ઉપર હતું-
 ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય એમના વિશાળ વાચન
 અને પંચીલીનનો પ્રકાશ આ ગ્રંથે રિપયો. પરંપરાને કાચે એમના
 સંગોધનાત્મક લખાણો હમેશા મહિમ મુદ્દાઓનાં, વિદ્વાતાના આડબચ્ચી
 -હિત અને પ્રમાણ ગુણગણા જોવામાં આવે છે 'ભાનજી'નું એમનું અગ્નિ
 ગુજરાતીમાં ગાયેના પ્રાચીન કવિચિંતનો ઉત્તમ નમૂનો છે. ભાલજીનું
 નળાખ્યાન'નું તથા જુદા જુદા ગ્રંથો કરિચિંતિ 'જનધન આખ્યાન'નું
 સપાદન સામ્રાજ્ય સપાદનકાર્યના સુન્દર ઉદાહરણો છે. આપણા મુદ્રસિદ્ધ
 વિદ્વાન અને વિવેચક અદ્વગત પ્રો. ગવતનાયકે કહ્યું છે 'ભુદ્ધિપ્રકાશ'માં
 જનધન આખ્યાન'નું સમગ્ર પગીમ પૃથ્વું વિસ્તૃત અવલોકન
 લખીને એમના સપાદન કાર્યનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કર્યું 'હવે 'ભાલજી,
 ઉદ્ધવ અને બીમ' તથા 'સમૃદ્ધ દયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજ-
 રાતનો આમાગ્નિક ચિત્તિ' જેવાં પુસ્તકો અતિદાસિક મીમાંસા તથા
 ઇતિહાસનો વીંગતોના સામ્રાજ્ય સંકલનના ગગુનાપાન પ્રયામે છે
 સમૃદ્ધ 'વાયુપુરાણ'ના (વાયડા વધિકા અને સ્વર્ગલોકોનું) જ્ઞાતિપુણ્ય-
 અદા- પુણ્યો પંદ્રીના 'વાયુપુરાણ'થી ભિન્ન) સપાદન તથા એની
 અતિદાસિક પ્રત્યાવના દ્વારા એમણે પેતાની જ્ઞાતિનો આમાગ્નિક અને
 ધાર્મિક ઇતિહાસ આલેખ્યો છે 'મુવત્ત ભવવ્યવસ્થા' એ તેમનું પુસ્તક
 સંગ્રહનાથ સન્દાન જૂનું Municipal Administrationનો અનુવાદ
 તેના જના ભવવ્યવસ્થાનો પશ્ચિમી ચિદ્ર ગુજરાતીમાં હિતાવવાના
 પ્રયાસ તરીકે અગત્યનો છે.

દરે આ પુસ્તકમાંના લેખો નેદરે એમના પ્રત્યેક લેખ પુગ
 તત્ત્વના ક્ષેત્રમાં કાઢીને કોઈ પ્રમાણ મૌલિક ચિન્તનનો નમૂનો છે એમ
 કહેવામાં અત્યુચિત નથી એમના કેટલાક લેખો માન્ય વિધાનો કે

અનુમાનો હવે સ્વીકાર્ય થાય કે ન થાય, તો પણ લેખકનું 'માનસ સત્યની શોધ માટેનો જે બુદ્ધિયુક્ત પુરુષાર્થ' કરે છે એ માટે માન થયા વિના રહેતું નથી.

પહેલાં એમાંના ઇતિહાસવિષયક લેખો લખ્યો. એકાદ અપવાદ સિવાયના લગભગ બધા જ લેખો ગુજરાતના સોલંકી યુગના ઇતિહાસ વિષેના છે. લેખક સોલંકી ઇતિહાસના એક તજ્જ્ઞ છે અને એની તમામ ટ્રેડીઓમાં તેઓ અકુતોલ્ય વિહરી શકે છે. આ પુસ્તકને પાને પાનેથી એ વસ્તુનો પુરાવો મળે તેમ છે.

પહેલો જ લેખ 'સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજના'માં શ્રી. કનૈયાલાલ દવેને મળેલા 'સરસ્વતીપુરાણ'ને આધારે સિદ્ધરાજના એ ગુજરાત-પ્રસિદ્ધ સરોવરની યોજના (પ્લાન) રજુ કરવામાં આવેલ છે. આ લેખ ઈ. સ. ૧૯૩૬માં અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદે મળેલા ૧૨ મા ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલનમાં રજુ થયા હતા અને વડોદરા રાજ્યના પુનાતત્ત્વ ખાતા તરફથી પાટણમાં સહસ્રલિંગનું મુખ્ય ખોદકામ ત્યારપછી થયું હતું, છતાં રામલાલભાઈએ સાહિત્યિક પ્રમાણને આધારે કલ્પેલી યોજના, ઉત્ખનને પરિણામે જણાયેલી પ્રત્યક્ષ યોજનાથી ખાસ ભિન્ન નથી એ નોંધપાત્ર છે.

'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યઃ ઇતિહાસકાર' એ નિબંધમાં લેખક 'દ્વયાત્રય' કાવ્ય દ્વારા મૂળગજ સોલંકીથી માંડી કુમારપાલ સુધીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખનાર આચાર્ય હેમચંદ્રનું ઇતિહાસકાર તરીકે મૂલ્યાંકન કરે છે. 'ચાવડાઓની વંશાવલી' એ લેખ ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ઘણો અગત્યનો છે, કેમ કે જેને માટે ઘણી પરસ્પરવિરોધી સાક્ષવારી મળે છે તથા જેને માટે સમકાલીન ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ નથી એવા એ વંશની રાજવંશી તથા સમયાનુક્રમ તેમણે લગભગ નિશ્ચિત કરી આપેલ છે તથા ત્યારપછીની એ વિષયની સર્વ ઐતિહાસિક ચર્ચાઓમાં વિદ્વાનોએ ભૂમિકાકરે એ સ્વીકારેલી છે. મૂળ

માનવ અન્વેષા આપેલી તિથિઓ આવી છે કે ક્રમ એ નક્કી કરવા માટે એમા ન્યોનિવતી અમુકનો આશ્રય લેવામા આવ્યો છે, જે એ પદ્યવાની ગુરુત્વતામા થયેલી આ પ્રકારની ચર્ચાઓમા સાચા નેવામાં આવે '૭

દર્ગ મોવડી' એ લેખમા મિદ્ધાનના પિતા કર્ણનો ઇતિહાસ મક્ષેપમા આપ્યો છે તથા 'માળાત્રયગની' ઐતિહાસિકતા'મા પૃષ્ઠિ માર્ગના ઇતિહાસમા ઝણી અજલની એક વરતા જેમાં શ્રીમદ્માનવ્યના પૌત્ર ગોકુળનાથજીએ મળ્યા ધાગ્ય કરવાના વૈધાવેના અધિમાન માટે પાદ્મનાથ જલદાગીની જેલુડી મામે એક પ્રકાર નો અન્યાયદ કર્યો હતો, એ પ્રમુખની ઐતિહાસિકતા મિદ્ધ કરી છે

'મિદ્ધા નના કીર્તિગતભના લેખનો એક અગ્ર' એ લઘુ લેખ ગુરુત્વતાની ઐતિહાસિક માધનમામગ્રીમા મદ્યવનો છે મિદ્ધાને મદ્યવનિગના કિનારે સદ્ અન્યનો એક કીર્તિગતક મધ્યવો દતો અને એમા પ્રમાણ નાજરુપિ શ્રીપાલે એલુ એ મગેનની પ્રગલ્ભિનુ સુદીર્ઘ અજ્ઞેને કાચ એક ગદિના ઉપ કાતર્ગને ગોકુળના આશ્રુ હતુ પણ કાળાનગ મદ્યવનિગ દદાર્દ નુ, કીર્તિગતક પઠી મળ્યા તથા એ સાચ એમાનુ પ્રગલ્ભિકાચ પણ જાનઅગત ચર્ચ નુ માન 'પ્રગલ્ભિનામણિ' આગ અન્વેષા એમાના કાર્દ કાર્દ પછી દાકેવા મળ કે એ ઉપ થી જ એ કાલ્યનુ અગિત્ય દરપરા હતુ પણ

અથા રમાર્દએ પાટળમા એક મદ્યવની દદર્દની બીતમા આગુત્યો એક રિનાનખનો દુઠ્ઠો ખોળા નદ્યો અને અધ્યગમન રીતે ગતાનુ કે એ દુઠ્ઠો પેલી મદ્યવિમ સનાગ પ્રગલ્ભિને જ અગ છે આન લખનો અગેજ વખ તમજો રહા રમા રહકમા મગેલી અગિત માન પ્રાચ્યરિના પનિમા નુ દ્યો દના, જનુ આ ગુરુત્વતા પુત્રેખન છે નાજરુપિ શ્રીપાલકુળ આ અખી પ્રગલ્ભિ ના અગેલી પ્રમ પાલ નો અથો ગુરુત્વતાના કનિ મ ઉપ પણ પ્રકાશ રહ એમા રના નયો

કર્ણ સોલ કીના સમયમાં ગુજરાતમાં આવનાર અને જેની સંસ્કૃત નાટિકા ‘કર્ણસુન્દરી’ શાંતુ મહેત ના આશ્રયથી પાટણમાં લજવાઈ હતી એ કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણનો વ્રતાન્ત ‘વિદ્યાપતિ બિલ્હણ’ એ લેખમાં છે. તથા મોઢ પાલણો અને વણિકાના જાતિપુરાણ ‘ધર્મારણ્ય’ના ઐતિહાસિક ભીમાંસા ‘ધર્મારણ્યમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ’ એ લેખમાં છે. ‘સાહિત્ય પરિષદ અને પુરાતન વસ્તુસંરક્ષણ’માં પુરાતન કલા અને ઇતિહાસના સમુદ્ધાર માટે અગત્યનાં સૂચનો છે.

‘વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ’ એ નિબંધ લેખકની મુદ્દમ પર્યેષણ શક્તિનો નમૂનો છે. ગુજરાતના કેટલાક મુખ્યસિદ્ધ વાર્તાકારોની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં રચના, કાળ અને જીલ્લો વીગતોનો જે વિલક્ષણ અને કવચિત્ હાસ્યજનક વિપર્યાસ થયો છે એ પ્રત્યે એમણે ધ્યાન દોર્યું છે. ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં સર્જકની કલ્પનાને ઘણો અવકાશ છે એનો લેખકને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે, પણ સામાન્ય વાચકોને મન ઐતિહાસિક વાર્તા એ કેવળ વાર્તા હોવા ઉપરાંત ઇતિહાસ પણ છે એ દૃષ્ટિએ એ પ્રકારનાં સર્જનોના ભયસ્થાન પ્રત્યે તેઓ ધ્યાન દોરે છે. એ લેખના ઉપસંહારમાં તેઓ યોગ્ય રીતે જ કહે છે, “ઉપર જે જે વાર્તાઓના નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે તેમાંના ઘણીખરી રસ, કલા, વસ્તુવિધાન આદિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, ગુજરાતી ભાષાના શણગાર રૂપ છે અને સાહિત્યમાં અમર થવાને સરજાયેલી છે. અને તેમ હોવાથી જ આ વિવેચનમાં તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સાધારણ કોટિની નવલકથાઓને ગણનામાં લીધી નથી. અત્યારે ગુજરાતી ઐતિહાસિક વાર્તાઓનું વસ્તુ ઇતિહાસના તત્ત્વથી છૂટું પડી ગયું છે અથવા તે વિપરીત દિશામાં વહે છે. એ બન્નેનો સુમેળ સંધાય એ જ અભિલાષ છે.” (પૃ. ૧૫૮)

આ પછીના લેખો જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક પ્રશ્નોને અનુલક્ષીને છે. ‘ભાલણ અને ભીમ ઉપર થોડોક પ્રકાશ’ એ વિસ્તૃત

લેખમા, ૧૯૧૯મા લાલચનુ ચર્ચિ લખ્યા પછી બદલાયેલા એ વિષેના પોતાના નિયાન કર્તાએ નુ કર્યા છે તથા 'હન્ડીલા મોડશ-કવા'ના સપાદનની પ્રતાવનામા શ્રી અગાલાલ જનનીએ ભીમ કરિ તથા એના વતન આદિ વિષે કહેનો ચર્ચાની સમર્થ માધક બાધક મીમામા કરી છે લાલચનુ વતન અને તેનુ ઓગાવાદગમન' એ લેખમા ગમવાલભાઈ જણાવે છે : લાલચ ઓગાવાદ ગયો હાવની જે વાત શ્રી નાનાયચલાની ગોમાઈએ નોધી છે તે માનવા લાયક નથી, કમકે એ શરૂ નુ લક્ષણ ॥ મમયમા અનિત્ય જ નહોતુ !

પ્રેમાનંદનુ શિષ્યમણ' એ 'ગુજરાતી' માસિકિકના એક દીપોત્સવી અકમા 'સંસ્કૃત' ઉપનામથી લખાયેલો નિમધ છે એ પછી પ્રેમાનંદના શિષ્યમણ વિષે તથા એની અને એના કહેવાતા શિષ્યોની મન્દિર કૃતિઓ વિષે મધ્ય મધ લેખો અને કેટલાક મન્યો લખાયા છે અલગત, ગમવાલમઈના ઉક્ત લેખ લખાયો તે પૂર્વે કેટલાક વિવેચક નિદાનેએ પ્રેમાનંદના શિષ્યમણના અનિત્ય વિષે શકા તો ઉઠાવી હતી, પરંતુ જેમ શ્રી નન્દિગવ 'પ્રેમાનંદના નાટકો (૧)' એ નિમધ દ્વાન પ્રેમાનંદના કહેવાતા નાટકોનુ અર્વાચીનત્વ મિદ્ કરી દીડુ તેમ પ્રમાનંદનુ શિષ્યમણ' એ લેખ દ્વાન ગમવાલમઈએ એવા કાર્ષ મણનુ અનિત્ય પદવી વાગ સપ્રમાણ પુનવાર કરી આપ્યુ કે અને ત્યાં પછી આ મુદ્દાની બધી ચર્ચામા આ લેખનો મુખ્ય આધાર લવાયો છે, એ જ એમા નહેનો દ્વોલોની મોલિકતા પુનવાર કરાને મમ ચમે

અ મ આ સમદમાનો લગભગ પ્રત્યેક લેખ * કર્તાની મગોધન-

* 'રામણનો અમર' એ વે મ (૧૩૦૬) માસિન્ય મમાએ પ્રગટ કહેવ 'કરિ ગામળ' એ મન્યમા (૭)એના) જે કે આ સમદમાં લઈ ગમાયોનથી, પણ ગમવાલમઈની નોંધ દિષ્ટિનો એ એક માગ નમનો કે ગુજરાતમા જુના કાળોનુ સમાધન ગર ચયુ ત્યાંથી પ્રેમાનં

દષ્ટિની મૌલિકતાનો પુરાવો આપી રહે છે. સદ્ગત રામલાલભાઈ જીવનમાં જે પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા હતા એ જોતાં જે પાછળ કેટલાંયે વર્ષોનો સતત શ્રમ ખર્ચવો પડે એવા ગ્રન્થો તૈયાર કરવાની અનુદ્વેષતા એમને મળી શકે એમ નહોતું. પણ એ પરિસ્થિતિમાંયે તેમણે પુસ્તકો તેમ જ લેખોરૂપે જે આપ્યું એ પ્રમાણ દષ્ટિએ તેમ જ ગુણવત્તાની દષ્ટિએ કંઈ ઓછું નથી. પ્રમાણની વાત બાબુએ મૂકીએ તો પણ કોઈ વિષયના જ્ઞાનની મર્યાદાને એક ડગલું પણ આગળ લઈ જાય એ પ્રકારના કાર્યને વિદ્યાવિસ્તારનું સાચું કાર્ય ગણીએ તો એમનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો તેમ જ આ સંગ્રહમાંના લગભગ બધા જ લેખો એ દષ્ટિએ સ્મરણીય છે. 'ચાવડાઓની વંશાવલી' અને 'પ્રેમાનંદનું શિષ્યમંડળ' જેવા લેખો ઇતિહાસ કે સાહિત્યના તે તે પ્રશ્નોની જણાવટમાં એક નવા પ્રસ્થાનરૂપ છે, એ આપણે જોયું છે.

સંશોધનનાં સાધન અને સંગ્રહ અપર્યાપ્ત હોવા છતાં આવું ઉપયોગી કામ કરનાર વિદ્વાનના જીવનકાર્ય પ્રત્યે ધ્યાન દોરવામાં આ સંગ્રહ નિમિત્ત બને એવી આશા રાખું છું.

‘અધ્યાપક નિવાસ’,

પ્રતાપગંજ,

વડોદરા

તા. ૨-૧૨-૧૯૫૨

ભોળીલાલ જયચંદભાઈ સાંડસરા

અને શામળના અઘડાની વાત પ્રચલિત થઈ હતી એનો નિરાસ, શામળ પ્રેમાનંદનો સમકાલીન નહોતો એમ બહુ કુશળતાથી અને લાઘવથી પુરવાર કરીને, લેખકે એમાં આણી દીધી છે.

સ્વ. રામલાલ યુનીલાલ મોદી.

જન્મ:—

અવસાન:—

. ૧૯૪૬ શ્રાવણ સુદ ૭

સ. ૨૦૦૫ ચૈત્ર સુદ ૧૨

સ્વ રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના

ટૂંક પરિચય

તેઓ પાટણના વતની અને જ્ઞાતિએ દશા વાયડા વણિક કોમના હતા તેમનો જન્મ મૃત ૧૯૪૬ ના શ્રાવણ સુદ ૭ ના રોજ થયો હતો તેમના પિતાનું નામ ચુનીલાલ નગ્મેગમ અને માતાનું નામ માધ જડાવ હતું તેમના મામા પોતાની પરમ વૈશ્યવતા માટે ગુજરાતમાં જાણીતા થયેલા કેશવલાલ મુશ્વેદાસ હતા એમના ધાર્મિક વિચારો હિપ્પ-તેમની ઊંડી અમગ હતી

સ્વ મોદીએ મધુ શિક્ષણ પાટણમાં લીધું હતું તેમણે સન ૧૯૦૮ માં પાટણ હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક્યુલેશન અને, સ્કૂલ શામનકની પરીક્ષાઓ પાસ કરી હતી તે પછી તેઓ વડોદરા ગળ્યના કળવણી ખાતામાં જોડાયા હતા ' થોડા વર્ષ તેઓ ઊંઝા અને ચાણુમ્માંની મીડલ સ્કૂલમાં હાઈમૅન્ટર હતા પછીથી તેઓ પાટણ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને છેક મૃત્યુપર્યંત એ જગ્યાએ હતા તેઓ પોતાના જ્ઞાતિપત્ર વાયડામિત્રના મ ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૭ સુધી તત્રી હતા

એમના પ્રિય વિષયો પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું અભ્યાસ હતા એ ક્ષેત્રમાં તેમણે વધુ મહત્વનું અને હિપ્પયોગી કાર્ય કર્યું છે એમનો પ્રથમ લેખ 'ગુજરાતી ગણકાર' એ નામનો સન ૧૯૦૯ના મે મામના "શુદ્ધિ પ્રકાશ" માં પ્રકટ થયો હતો તે પછી એમના પ્રકીર્ણ લેખો, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષયક જુદા જુદા માસિકા અને ગુજરાતી અડવાડિકામાં પ્રકટ થયેલા છે ગુજરાતી પત્રોના દીપોત્તવી અથવા માટે આગ્રહ કરીને તેમના લેખો મેળવવામાં આવતા છેલ્લા નવાયે વર્ષોના દીપોત્તવી અંકમાં સ્વ મોદીના અભ્યાસપૂર્ણ અને

માહિતીથી લગ્નપુર લેખો જોવામાં આવશે. આ લેખો તે વિષયના અભ્યાસીઓને ખૂબ ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા છે. તેમણે રજુ કરેલ હકીકતો પ્રમાણભૂત નીવડી છે અને ઘણા લેખકોએ પોતાના મંતવ્યોનું પ્રતિપાદન કરવા તેમણે રજુ કરેલ માહિતીને અધારભૂત ગણી છે.

પાટણના વતની હોઈ તેઓ સ્થાનિક ગ્રંથકારો અને કવિઓ માટે વિશેષ મમત્વ ધરાવતા, એમના વિશે એમનું જ્ઞાન અને માહિતી પણ બહોળી હતી. તેઓ ભાલણના કાવ્યોના ખાસ અભ્યાસી હતા. એમણે લખેલું ભાલણ ચરિત્ર પ્રાચીન કવિઓના ચરિત્ર ગ્રંથમાં પ્રમાણ ભૂત ગણાયું છે અને તેણે ઊંચું સ્થાન લીધું છે. ભાલણ કૃત 'એ નળાખ્યાન'નું સંશોધન કરવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તંત્રથી એમને રૂ. ૧૦૧)નું પારિતોષક મળ્યું હતું. ઉપરાત, ભાલણ, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ એ કવિઓએ લખેલું 'જ્ઞાનધર આખ્યાન' એડિટ કરી તૈયાર કરવાનું કામ શુ. ૫ સોસાઈટી તરફથી એ યુગનું જેમનું જ્ઞાન ખારીક અને બહોળું હતું એના કવિ ભાલણના ખાસ અભ્યાસી શ્રી રામલાલ મોદીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ કામ તેમણે ઘણી જ સારી રીતે પાર પાડેલું. એ 'સંપાદન કાર્યથી સતોષ પામી આપણા એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રી. બળવંતરાય ઠાકરે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો હતો. "શ્રી રા. રા. રામલાલ મોદીએ બહુ જ સારો અભ્યાસ કરીને આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું" છે. પ્રતોનો સંગ્રહ અને પાઠ ભેદોની નોંધ અને કવિઓની હકીકત વગેરેનું એમનું લખાણ આજની ત્રીજી ગુજરાતના વિદ્વાનોએ એવા વિષય ઉપર કરેલા લખાણોમાં ઉત્તમ પ્રતિનું લાગે છે. અને તેમાં વિષ્ણુદાસ વિશે એમણે કરેલી ચર્ચા ઉપરથી એ કવિ પ્રથમ પહેલીવાર ગુજરાતના શોધક વિદ્વાનોનું પુરે-પુરું ધ્યાન ખેંચવા સમર્થ થઈ જશે એવી આશા રાખું છું. સોસાઈટી

દ્વાર પ્રકટ થતા મગોવિન આદિત્યમા આ પુસ્તક જરૂર ઊંચુ ધ્યાન દેજો” x

પ્રાચીન ઇતિહાસના વિષયમા તેમનો અભ્યાસ પ્રસન્નનીય હતો. આનંદાઓ વિષે માતમી આદિત્ય પશ્ચિમ માટ લખેલો નિબંધ, તેમ વર્મા-પદ્મમા ઐતિહાસિક તત્ત્વ એ એમની વિવચન પદ્ધતિના સંગ્રહ નમુનાઓ છે. આ દાટીના ખીજા લેખોમા અમરચન્દ્રસૂરિ તથા કાન્હુ-હરે પ્રબલ, કાન્હુ મરી આચુ મ્વેન એના વિસ્તૃત અવલોકનો પણ ગણી શકાય. તેમણે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર જહુનાથ મગડાનુ અગ્રિ ‘વાંચમી અદી’મા ૧૯૧૮મા લખ્યુ હતુ અને તેનુ મગડી ભાષાતર થયુ હતુ.

ઈ. સ. ૧૯૪૫ થી ૧૯૫૦ સુધીમા ઇતિહાસના વિષયમા આર અગોધન કરવા માટ તેમને સુગતની નર્મદ આદિત્ય સભા’ તન્દથી સુવર્ણ ચન્દ્રક આપવામા આવ્યો હતો. તેમણે લખેલો પુસ્તક અને લેખોની ગદી આ પુસ્તકમા અન્યત્ર આપવામા આવેલી છે.

તેમની ઉત્તર વયમાં તેમના મોટા પુત્ર ઉત્તેન્દ્રનુ ૧૮ વર્ષની વયે અવધાન થયુ આ તેમના માટે ભારે વા હતો, કાન્હુ કે તે અમથે તેમને માત્ર એક જ પુત્ર નિ જન ઉત્તેન્દ્રના હતો.

મૃત્યુ પડના એક વર્ષથી તેમની તખીયત વધારે બગડી હતી. તેમન ચક્રી આવતી હતી જેથી મૂલમાથો તેમણે જન લીડી તેઓ બગભગ એક વર્ષ પથારીવશ રહ્યા. મૃત્યુ સમય નેઓ પોતાની આંગના માટે ગાજનટ મુકામે પોતાના ભાણેજ થી કાતિલાલ આપાલાલ પરીખનુ ત્યાં હતા ત્યાં અવત ૨૦૦૫ ના ચૈત્ર સુદ ૧૨ ના દિવસે વડને મળી ગે- આવ્યા, ભોજન કરવા બેઠા અને કાળીઓ મોમા મૂકે તે પડના તો તેમનુ હૃદય મધ પડી ગયુ અને નેઓ અવસાન પામ્યા.

તેમના મન્થનસમયે તેમના કુટુંબમાં તેમનાં પત્ની ચંપાબેન અને પુત્ર નિરંજન હતાં. નિરંજન હવે અંગ્રેજી છદ્મ ધોરણમાં અભ્યાસ કરે છે. તેની ઉં. વ. ૧૬ છે. તેમનું પોતાનું મકાન પાટણમાં મોનાવાડામાં આંબલીની પાળમાં આવેલું છે.

હવે, સદ્ગત પોતાની પાછળ ધન મૂકતા ગયા નથી. પણ તેઓ પોતાની જ્ઞાતિમાં અને સાહિત્ય જગતમાં પોતાના કાર્યરત હવનનાં સુવાસ તો મૂકતા ગયા છે.

(૨)

સ્વ. રામલાલ મોદીના અવસાન પ્રસંગે ગુજરાતની ફેટલીક સાહિત્ય સભાઓએ તથા પત્રોએ ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો તેમાંથી ફેટલીક ભાગ નીચે આપ્યા છે.

તા. ૨૫-૪-૪૯ના રોજ અમદાવાદ મુકામે ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહક મંડળની મીટીંગ મળી હતી, ત્યાં સર્વાનુમતે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

“ગુજરાતી ભાષામાં સંશોધન અને જુની ગુજરાતી કવિતાના અધ્યયનથી માનવત સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચુકેલા પાટણના આપણા એક પ્રૌઢ વિદ્વાન શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના દુઃખદ અવસાનની આ સભા ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે અને તેમના કુટુંબીઓ ઉપર આવી પડેલી આપત્તિ તરફ સમવેદના પ્રકટ કરે છે.”

તા. ૧૨-૬-૪૯ના રોજ સૂરત મુકામે પ્રો. વિજયપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીના પ્રમુખપદે મળેલી નર્મદ સાહિત્ય સભાની સભામાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ થયો હતો.

“નર્મદ સાહિત્ય સભાની આ સમસ્ત સભા જાણીતા પુરાવિદ અને અન્વેષક શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના અવસાનની દુઃખપૂર્વક નોંધ લે છે. સ્વ. રામલાલભાઈએ અકિંચન સ્થિતિમાં પણ અસાધારણ

વિદ્યાવ્યામગ દાખરી ગુજગતની સસ્કાગમેવા કરી છે તેઓ જૂની ગુજગતીના તથા ગુજગતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ અને સમૃદ્ધિના તદ્દવિદ હતા તેમનું ભાલણનું ચગિર તથા મૂલ્યાકન અને ‘દયાશ્રય’ કાવ્ય ઉપનયી મધ્યકાલીન ગુજગતનો સામાજિક ઇતિહાસ ગ્યવાનુ તેમનું કામ વિદ્વાનોએ ખૂબ વખાણ્યું છે નર્મદ સાહિત્ય સભાએ તેમના ઐતિહાસિક સંશોધન માટે તેમને ચદ્રક અર્પવાનું ઠગવ્યું છે પણ એ ચદ્રક વિધિસર તેમને અર્પી શકાય તે પહેલા તેમનો અવગનાય થયો તેથી આ સભાને બહુ આનિ થઈ છે એમના અવસાનથી ગુજગતને ખોટ ગઈ છે આ સભા એ ગમવાલસાધના કુટુંબ સાથે નિમોહ દર્શાવે છે”

તા ૨૪-૫-૪૯ના રોજ પાટણ સાહિત્ય સભાની પ્રો ભોગીલાલ જ આડેસગના પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં નીચે પ્રમાણે ઠગવ થયો હતો

“શ્રી પાટણ સાહિત્ય સભાના આશ્રયે મળેલી પાટણના નાગરિકાની આ સભા ગુજગતના અગ્રગણ્ય પુગતસ્વવિદ અને ઇતિહાસ સંશોધક શ્રી ગમલાલ સુનીલાલ મોદીના તાજેતરમાં થયેલા અવસાન બદલ ઊંડા શોકની લાગણી વ્યક્ત કરે છે મધ્યકાલીન ગુજગતી સાહિત્ય અને ગુજગતના ઇતિહાસનું મહત્ત્વનું પશ્ચીસન તેજસ્વી અને તલપર્ણી હતું અને કેજનણી ખાતામાં શિક્ષકની નોકરી કરતા કરતા અને ૧૯૦૯ થી ૧૯૪૯ સુધી સતત ૪૦ વર્ષ સુધી તેમણે ગુજગતી પુગતત્વની ઉત્તમ મેના બજાવીને એક સાચા વિદ્યાવ્યામગી તરીકે આખું જીવન અતિત કર્યું હતું ગુજગતના સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કે નાગઓ માટે તેમના અખ્યામધ પુસ્તકો અને લેખો ચિગ્મયાથી ઉપયોગના માલમ પડ્યા છે આવા એક નિશિષ્ટ વિદ્વાન પાટણના વનની દતા અને જીવનનો મોટો ભાગ તેમણે પાટણમાં વ્યતીત કર્યો હતો એ મદ્ય પાટણના નાગરિકો ગૌરવ અનુભવે છે અને તેઓશ્રીના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપો એવી પ્રાર્થના કરે છે”

તા. ૨૧-૪-૪૯ના રોજ ગુજરાત અભિયાનમાં 'પાટણનો પંડિત' એ નામનો સ્વ. રામલાલ મોદી માટે લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે લેખ વિગતવાર હતો. પણ તેમાંની હકીકત આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આવી ગઈ છે તેથી એમાંનો થોડોક ભાગ આહીં આપ્યો છે.

“તેઓ પાટણના કવિ ભાવણના ખાસ અભ્યાસી હતા. એમણે લખેલું ભાવણ ચરિત્ર પ્રાચીન કવિઓના ચરિત્ર ગ્રંથોમાં પ્રમાણ ભૂત ગણાઈ ઉંચું સ્થાન લે છે. વળી ભાવણકૃત 'એ નળાખ્યાન'નું સંશોધન કરવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી તેમને પારિતોષક મળ્યું હતું.

ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભારતીય વિદ્યાભવન. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કે વડોદરાની પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર જેવી કોઈ સરથાએ સ્વ. મોદીના છુટા જવાયા પ્રસિદ્ધ થયેલા સંખ્યાખંધ લેખોના સંગ્રહ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય પહેલી તકે હાથ ધરવું ઘટે છે.”

'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના એપ્રિલ ૧૯૪૯ ના અંકમાં સ્વ. રામલાલ મોદી વિશેની નોંધમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

“શ્રી. મોદીએ તેમની સાહિત્યસેવાનો પ્રારંભ સને ૧૯૦૯માં ગુજરાતી શબ્દકોશ વિષયક એક લેખ લખીને કર્યો હતો. અને ત્યાર પછી ગુજરાતનાં શિષ્ટ માસિક, ત્રૈમાસિક અને સાપ્તાહિકમાં મૌલિક સંશોધનયુક્ત લેખો લખીને તેમજ પુસ્તકો તૈયાર કરીને તેમણે આ કાર્ય અવિરત પણે ચાલુ રાખ્યું હતું.

શ્રી. મોદીના સંશોધન કાર્યમાં માત્ર મધુકરવૃત્તિમૂલક સંગ્રહ ન હતો, પણ મૌલિક સુઝ હતી. શામળ અને પ્રેમાનંદની આવૃત્તિમાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદકોએ ચલાવેલા ગપગોળાને અકાટ્ય પ્રમાણથી પહેલીવાર તોડી પાડનાર તેઓ હતા. 'શામળનો સમય' અને 'પ્રેમાનંદનું શિષ્યમંડળ' એ તેમના એ નિબંધો એ વાતના ઉદાહરણ

૩૫ છે 'માયુ સ્વપ્નનુ અવલોકન' 'હેમચન્દ્ર ઇતિહાસકાર' 'ધર્મા-
સ્વયમા ઐતિહાસિક તત્ત્વ' વગેરે નિબંધો પણ તેમની ઐતિહાસિક
નિવેચનપદ્ધતિના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે

વાયડાઓના સાતિપ્રનાણ સમ્પ્રદાય 'વાયુપુરાણ'નું તેમનું મ પાદન
ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસમાં એક અગત્યનો ફાળો છે તેમણે
સમ્પ્રદાય 'દ્વયાશ્રય' ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામાજિક માહિતી પુસ્તક
રૂપે સંકલિત કરી હતી. વળી 'ભાલણ, કેદવ, અને ભીમ' એ ત્રણ
કવિઓ વિશે એક સ્વતંત્ર પુસ્તિકા પણ લખી હતી

જે આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં શ્રી મોદી મુકાયા
હતા, તેને કારણે કદાચ સ્વતંત્ર પુસ્તકો રૂપે તેમનું કાર્ય પ્રમાણમાં
ઓછું બહાનું આવ્યું છે, એ માટેની અનુકૂળતા જ તેમને મળી નહોતી
એમ કહીએ તો ચાલે, છતાં એમના બહુમત્વ લેખો પૈકી વણાખગમાં
સંશોધન દષ્ટિએ કંઈક નવું જ દર્શાવેલું, નવી વિગત કે નવી ગુણ-
આત છે એ વસ્તુનો સ્વિકાર વિદ્વાનોએ કર્યો છે એ પ્રકારના લેખોનો
મત્રહ થાય તો તે લગભગ ચાલીસ વર્ષ સુધી ગુજરાતી પુનરાવર્તન
સ્વતંત્ર મેવા બગવતના એક ચોડાઓલા અર્થિક વિદ્વાનના મિત્ર
વિદ્યાત્રામગનો કંઈક ખ્યાલ આપના અભ્યાસીઓને કાયમી ઉપયોગનો
નાયકો

તા ૨૯-૬-૪૯ ના મેજર મોરબૂ સંશોધનમંડળ અને ગાંધીકોટ
માહિત્ય મંભાએ સંયુક્ત રીતે શ્રી હરિસિદ્ધભાઈ ન દીવેડીઆના
પ્રમુખપદે નીચે પ્રમાણે ઠનાવ કર્યો હતો

'મદાગુજરાતના પ્રખર પુનરાવર્તન, આરંભ વિદ્વાન અને સંશો-
ધનકાર શ્રી ગમવાલ સુનોલાલ મોદીનું ગાંધીકોટમાં તાજેતરમાં અકાળ
અવસાન થતા મૌનપૂર્વક સંશોધન મંડળ અને ગાંધીકોટ માહિત્યમંભા

સંયુક્ત રીતે ઊંડો ખેદ વ્યક્ત કરે છે. સદ્ગત વિદ્વાને લગભગ અકિં-
ચન અવસ્થામાં સમગ્ર જીવન વીતાવ્યું હતું. તેથી તેમના કુટુંબીઓનું
આર્થિક સંકટ દર થાય તે અર્થે સમસ્ત ગુજરાતમાંથી એક લંડાળ
ઊભું કરવામાં આવે તેમજ સદ્ગત વિદ્વાનના અસંખ્ય અગ્રંથસ્થ
લેખો વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે વહેલી તકે પ્રગટ થાય તો તે રીતે સદ્ગત
આત્માનું સાચું સ્મારક થાય અને સદ્ગતના આત્માને શાંતિ મળે.
પરમાત્મા તેમના કુટુંબીજનો પર આવી પડેલી આ આફત સહન
કરવા તેમને ધૈર્ય અને બળ આપો, તેમજ સદ્ગતના આત્માને શાંતિ
મળે તેવી પ્રાર્થના છે.”

(૩)

તા. ૧૦-૪-૫૦ ના રોજ પાટણ હાઈસ્કૂલના પટાગણમાં સ્વ.
રામલાલ મોદીના તૈલચિત્રની અનાવરણ વિધિ માટે પાટણ હાઈસ્કૂલના
વિદ્યાર્થીઓ તરફથી એક સભારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. પ્રમુખ
સ્થાને ગુજરાતના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા હતા.
આ પ્રસંગે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોના સંદેશ આવ્યા હતા.
તેમાંનો સારભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રી. રામલાલ મોદી મારા મિત્ર હતા. એમનાં સંશોધનોની
ચોકસાઈ વિશે મને માન હતું. બ. કા. ઠા.

સ્વ. શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના અવસાનથી ગુજરાતી
સાહિત્યને મોટી ખોટ પડી છે. જીવનભર એમણે સાહિત્યસેવા જ કરી
છે. એવા એક સાહિત્યસેવકની કદર તમારે હાથે થાય છે એ સંતોષની
વાત છે. ચિત્રઅનાવરણ કરનાર વ્યક્તિ પણ જાણીતા સાહિત્યસેવક
છે એટલે પસંદગી પણ યોગ્ય જ છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

અવ ગમવાલ મોદી માગ માહિત્યગમિક અને ઇતિહાસપ્રેમી મિત્રોમાના એક હતા અને તેમણે પાટણ અગે કુલ્લા ઇતિહાસમગો-
ધનેની મે તેમની પામેથી પુષ્કળ માહિતી મેળવી તેનો ઉપયોગ પણ
માર્ગ ઐતિહાસિક નવનકથાઓમા કર્યો છે એના મિત્રના તંવચિત્રના
અનારણ્ય પ્રમગે હાજર નહવાનુ માગથી બની શકતુ નથી તેથી
નિલગીરી થાય છે. પાટણે એમની મેવાનુ અગણ નાખવાનો આ પ્રસંગ
ચાલ્યો છે તેથી મતોપ થાય કે **ચુનીલાલ વર્ધમાન માહ**

તત્રી — પ્રજાપદુ

૧ ૨ મોદી માહુંએ જે જે, મેવાઓ કરી છે તેને આપણે
બૂની શકીએ તેમ નથી. તેમની ઉણપ આપણને હમેશ માટે ચાલે તેરી
છે ને છતાં તેઓએ જે કાંઈ આપણને આપ્યું છે તે ઓછું નથી
આપ અને એ માટે ધન્યવાદ છે કે આપે તેમનુ મહાગણ કાયમ
કર્યું છે **મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી**

મદ્દગત ગમલાલભાઈનો મને દીક્ર દીક્ર પત્રિચય હતો ખામ કરીને
ગુજરાતના એક વિચક્ષણ અગોધક તરીકે આપણા પ્રાતમા ઇતિહાસની
ગોધમા અ લેનાર ઓછા છે તેમાય અગોધન કુવાની શક્તિ અને
ગોગ્યતાવાળા એનાથી મે ઓછા કે મદ્દગત ગમલાલભાઈ આવા થોડા
અગોધકમાના એક હતા **પ્રો મસિકલાલ પરીખ, અમદાવાદ**

શ્રી ગમલાલભાઈમા અગોધનની એક અલાવિક સૂઝ-હૈયાઉકલત
હતી, જેને પ્રતાપે એઓ અનેક કાચડાનો ઉકેલ જોઈ શકતા હતા
એમણે ગુજરાતના માહિત્ય અને ઇતિહાસને લગતા અગોધનાત્મક જે
લેખો લખ્યા છે, તેમા તેમની આ સૂક્ષ્મ સૂઝ જોવામાં આવે છે
એ લેખોનો મુસપાદિત સમ્રદ પ્રગટ થાય તો તે હવેના આ ક્ષેત્રના
કાર્યકરને ઉપયોગી થઈ પડશે

નગીનદામ પારેખ, તત્રી — જુહિપ્રકાશ; કે કા રાસ્ટ્રી

સ્વ. રામલાલ મોદી આપણા ગણ્યા ગાંડ્યા અભ્યાસીઓમાંના એક હતા. તેમણે કરેલું સંશોધન અદુમ્ભવ્ય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં તેમણે આપેલો ફાળો વિશિષ્ટ છે. એમના જીવનકાર્યથી ખીજને પ્રેરણા મળે તેમ છે.

ડાહરરાય ર. માંડડ

પ્રિન્સિપાલ, આણંદ વિકલભાઈ મહાવિદ્યાલય.

ખૂણે પડ્યાં પડ્યાં. ધન કે દીર્ઘિની પાછળ વત્તખાં માર્યાં સિવાય શુદ્ધ વિદ્યોપાસનાનું જીવન એમણે ગાળ્યું અને ગુજરાતને પોતાના સંશોધનના ફલરૂપ કૃતિઓ અર્પણ કરી તેથી એમનું જીવ્યું ખરેખર સાર્થક થયું. આવા નિરાડંબર વિચક્ષણ સંશોધકની કદર ગુજરાત એમના જીવતાં કરી શક્યું નહિ એ ખરેખર એક દુઃખદ વાત છે. આ પ્રસંગે શાળા વર્ષો જુના કાર્યકરનું ઉચિત શ્રાદ્ધ કરે છે. તેથી થોડોક સંતોષ અનુભવાય છે. સમસ્ત ગુજરાતે જે કરવું ઘટે છે તે પોતાના ગજા પ્રમાણે શાળા કરે છે, તેથી એને ધન્યવાદ ઘટે છે.

યશવંત શુક્લ

ગુજરાતના થોડાએક પૂરાતત્ત્વ સંશોધકોમાંથી એકની આવી કદર થતી હોય એના સાક્ષી થવા માટે ઉપસ્થિત નથી થઈ શકાતું માટે ખરેખર દિવંગીત છું.

શ્રી. જીતેન્દ્ર જરડલી

સ્વ. રામલાલભાઈએ ઇતિહાસ સંશોધન દ્વારા ગુજરાતનો ભારે સેવા બજાવી છે. તેની કંઈક કદર ગુજરાત કરી શકે તે પૂર્વે તો તેઓ અક્ષરધામ સચર્યા. નવી પેઢીએ સ્વ.શ્રીની અભ્યાસરતિ અપનાવવાની ઘણી જરૂર છે.

નરવરલાલ વિભાવાળા

સંચાલક—ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર સુરત

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ગણ્યાગાંડ્યા નમ્ર અને અઠંગ અભ્યાસીઓમાં સ્વ. મોદીનું સ્થાન આગલી હરેળમાં છે એ ‘ધૂળ-ધોવાના ધંધાની’ ઘણીયની વિશેષતાઓ સ્વ. મોદીમાં હતી. સ્વભાવની

નમ્રતા, સતત અભ્યાસ, આજીવન પ્રાણીકર્મવૃત્તિ, એ ક્ષેત્રમાં આવ
શ્યક એવું મનનું પગલક્ષીપણું, સમતોલ શુદ્ધિ અને વણામાં ખૂટે છે
એવું ઉડાણ-આમાની વળી ખર્ગી ગુણ-ખામિયતો એ મોદીનામાં
ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હતી

આઠેક વર્ષ પહેલાં પ્રો. માડમગની માન્દરે હું એ મોદીને
મળેયો-પાટણમાં એમની અભ્યાસવૃત્તિ મને ગમેલી પ્રચાર અને ઉદ્ધા-
પોદના આ, જમાનામાં કીર્તિની અપ્સરઓના નૃત્યને ઉપેક્ષી 'ઠંડી
માધના' માધતા મગ્નતીપુત્રોની આવી કન્ન કન્તી સમ્યાઓ માન
આપીને વધુ તો પોતે માન મેળવે છે રાજ્યત પટેલ (અનામી)

પેટલાદ ડાહ્યેજના ગુજગતીના અધ્યાપક

શ્રી ગમવાલ માયા શિક્ષક દના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ એમને
પ્રાણપ્રિય નિયમ હતા તેમનું ચાન્દ્રિય અન્તોને ગમે તેવું હતું લાઘ
શ્રી ગમલાલનો આત્મા અમર છે કંટ્યાણનાય જોશી, દ્વારકા

અદ્વિત આક્ષરે ન્દુલની, સાહિત્યની અને સમાજની અનંત પ્રકાર
મેના મગ્નતી છે એમની પ્રતિકૃતિ ન્દુલના શિક્ષકાન તથા વિદ્યાર્થીઓને
પોતાના ઈર્તવ્ય તન્દ્ર વિગિષ્ટ પ્રેરણા આપના-તેમને પ્રોત્સાહિત કરના
'તેમ હું ધારું છું એમના લેખો-નિમધોનો સમ્રાટ એન્ડ્ર ઈંગ પ્રદા-
શિત કરવાની પણ આવશ્યકતા છે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને પણ
એમનો પરિશ્રમ ઉપયાગી થઈ નક તેમ જણાય છે

૫ લાલચન્દ ગાધી, જૈનપટિત-પ્રાચ્ય વિદ્યા મન્નિ, વડોદરા

એ ગમવાલલાઈએ સંશોધનમાં વ્યવસ્થિત અને સત્યભક્તિ
દાખ્યા છે એ નાની વાત નથી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

પ્રમુખ, નર્મદ સાહિત્ય સમા, મુરત

અનુક્રમણિકા

નં.	વિષય	પાન
૧	સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજના	૧
૨	શ્રી હંમયંદ્રાચાર્ય-ઇતિહાસકાર	૧૯
૩	ચાવડાઓની વંશાવલી	૨૭
૪	કર્ણસેલકી	૫૧
૫	માળા પ્રસંગની ઐતિહાસિકતા	૭૧
૬	સિદ્ધરાજના કીર્તિ સ્તંભના લેખનો એક અંશ	૯૨
૭	વિદ્યાપતિ બિલ્હણ	૧૦૧
૮	ધર્મારણ્યમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ	૧૧૪
૯	પ્રાચીન કાળમાં કળશ ભેટ	૧૨૪
૧૦	સાહિત્ય પરિષદ અને પુરાતન વસ્તુ સંરક્ષણ	૧૨૫
૧૧	વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ	૧૪૭
૧૨	ભાગલ અને ભીમ ઉપર થોડોક પ્રકાશ	૧૫૯
૧૩	એક પ્રાચીન રેટિયા ગીત	૧૯૮
૧૪	ભાલણનું વતન અને તેનું ઔરંગઝેબી ગમન	૨૦૧
૧૫	પ્રેમાનંદનું શિષ્યમંડળ	૨૦૬

શુદ્ધિપત્રક.

૧ મુદ્રણ અને પ્રકાશનની કટલીક અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓને વાંધે આ પુસ્તકમાં જોડણી અને મુદ્રણના લેખો થયા નહવા પામ્યા છે એમાં અનુચિતતા બૂલો, ભૂલ અને દોષ ઇ-ઈની બૂલો તથા ચાતુ વ્યવનાશના કટલાક શબ્દોની અનિયમિત જોડણી પણ આવી નય છે

૨ માલૂમ, પૂરુ, ગુરુ, ઊભો, પથર, આખિત, વિરુદ્ધ, ખૂન, શિડા પૂરેપૂ, મારુ, ખરુ, નરુ, પૂર, ૨૬ અહીં તત્ત્વ, મદત્ત્વ, પૂરેપૂરેના નકમ્માન, ઊવટુ, જિન્દગી, સૂત, છટ, મૂક્યુ, વગેર, કુરુમેવ

ઉપર જણાવેલા નબ્બોની જોડણી, વિદ્યાપીઠના શબ્દકોશ આધાર કરેલી છે, પણ આ પુસ્તકમાંના લેખો શબ્દકોશ પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલા લખાયેલા છે અને તેથી આ પુસ્તકમાં નવા નવા ઉપર જણાવેલા શબ્દો આવે તેની જોડણી આ પ્રમાણે કરવા

૩ એ સિવાયની જોનોનું શુદ્ધિપત્રક અહીં આપ્યું છે

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૦	આપનામા	
૫	૧૧	ઓળ	ઓળખાતા
૧૧	૨૦	મારુ	મારુ
૧૧	૨૦	અમાન્ક	અમાન્ક
૧૪	૧૧	ગાધવતીર્થ	ગાધિર્વતીર્થ
૨૧	૭	પ્રસદ	પ્રસદ
૨૬	૨	પાડવાનો	પાડવાનો
૨૮	૧૪	અમિતતત્ત્વ	અમિતત્ત્વ
૨૮	૨૨	એને	અને

३२	२२
३२	२२
३६	३
३८	११
४७	७
४७	१३
४७	१८
४८	४
६१	१
६२	२
६३	१२
६८	१२
६९	२१
७०	२
८०	१८
८०	२३
८५	१८
९०	२५
९६	२३
९९	१९
१०२	१
१०३	२६
१०४	५

अंथमा	अंथमा
तथी	तेयी
दीवस	दिवस
प. चि.	प्र. चि.
वर्षाणि	वर्षाणि
चावडाव-	चावडाव-
शेऽष्टमि	शेऽष्टमि
डादि	वदि
बोलुक्य	बोलुक्य
माया	माया
माया	माया
धुव	धुव
लोकोपकार	लोकोपकार
वृत्ति	वृत्ति
स्ववशपा-	स्ववशपा-
वनार्थ	वनार्थ
राज्यासिद्ध	राज्यासिद्ध
येत्री	येत्री
मथ	मथ
सोया	सोया
कथो	कथो
समररासु	समररासु
आया ठेडना	माया ठेडना
सडल शास्त्र	सडल शास्त्र
ददशे तुङ्ग	ददशे तुङ्ग
सावे	सावे

૧૦૬	૬	કુતપિત	કુલ્પિત
૧૧૦	૧	લેણે	તેને
૧૧૬	૧૦	થઈ	જઈ
૧૨૮	૧૧	મજરી	મજરી
૧૨૫	૭	અપાતુ	આપતુ
૧૨૫	૮	હાવાથી	હાવાથી
૧૨૫	૧૮	અમ	એમ
૧૨૧	૨૪	ttheir	their
૧૨૨	૧૬	ખાણ	ખાણ
૧૪૨	૨	વ્યવહારિક	વ્યવહારિક
૧૧૨	૧૮	વ્યવહારિક	વ્યવહારિક
૧૭૦	૧૦	તન્નાગવત	તન્નાગવત
૧૮૦	૧	ઋષી	ઋષિ
૧૮૧	૩	આત્રી	આત્રિ
૧૧૫	૧	ઘણવતો	ઘેણવતો
		વળી	વળી
૧૮૧	૧૯	ક્યા	ક્યા
૧૯૦	૮	વિપ	વિપ્ર
૧૯૧	૫	અનભા	આનભા
૨૦૮	૧૦	અટાવકામ્યાન	અટાવકામ્યાન
૨૧૬	૧૫	કલ્પના	કલ્પના
૨૧૮	૨૨	મિવાય	મિવાય
૨૨૦	૩	નાકાને	નાકાને
૨૨૦	૧૭	મથા	મથો
૨૨૨	૧૨	એતિહાસિક	એતિહાસિક
૨૨૨	૧૫	મિદગના	સિદ્ધગના

સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજના

ન સિદ્ધેશસમો રાજા ન સરસ્તાદયં કશ્ચિત્ ।

સમ સહસ્રલિંગેન તીર્થમન્યન્ન વિદ્યતે ॥ સરસ્વતીપુરાણ ૧૬
૨૨૨ ॥

ઉપક્રમ

ત્રિલિંગ જયસિદ્ધ ગધાવેવા મહામુલિંગ સરોવરની યોજના કરી હતી, તે મગવી અત્યાગ મુધી આપણને કોઈ ખ્યાલ નહોતો, પરંતુ હાલમાં મળી આવેલા સરસ્વતીપુરાણ નામના ગ્રંથ ઉપરથી એ યોજના ઉપર પ્રકાશ પડે છે એ ગ્રંથના શોધક શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈગઢ્ડા દ્વારા 'ગુજરાતી' માસિકિકની ઈ સ ૧૯૩૫ ની ભેટની નવલકથા 'મહાગંગાધિગંગ'ના અંતે સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે એક લેખ લખ્યો છે એ વાચતાં મને વાગ્યું કે એ પુરાણની નોંધ ઉપરથી સરોવરની આગળ યોજના તૈયાર થઈ શકે એમ છે પરંતુ એ લેખમાં કેટલીક ત્રુટિઓ અને અશુદ્ધિઓ જણાયાથી તેમની પામેથી મૂળ ગ્રંથની હાથપત્ર મેળનીને હુ વાંચી ગયો એના વાચનથી નિષેધમાં એ પણ માલુમ પડ્યું કે શ્રી કનૈયાલાલના લેખમાં કેટલાક અંગો લખવા ગંહી ગયા છે, અને રણના ધ્યાન અને ત્રિંગા ક્રમગદ્ય ગીતે નિર્ણીત થયેલા નથી તેથી મૂળ ગ્રંથ ઉપરથી આ યોજના મે તૈયાર કરી એ યોજના તૈયાર કરતી રખતે મને વાગ્યું કે સરોવર અને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિનો એક નકશો બનાવી આગે ગળ્યો હોય તો શીક તે પ્રમાણે

પેન્સિલવેનો એક નકશો દોરી તેને સૂચવ્યું સ્વરૂપ આપવાનું મુખ્યસિદ્ધ
ચિત્રકાર શ્રી. રવિશંકર રાવળને મોકલ્યો. તેમણે પોતાની ચિત્રશા-
ળામાં તેનું મુશોભિત રેખાંકન કરાવી મને જોવા માટે મોકલ્યું. તે
આવ્યા પછી સરોવરની મૂળ જગ્યા જોવા હું ગયો. તે જગ્યાં મને
જાણ્યું કે સરોવરનો આકાર લંબચોરસ હોવો જોઈએ. પ્રથમના નક-
શામાં વર્તુલાકાર કદખીને રેખાંકન કરાવેલું હોવાથી એ નકશો ફરીથી
તૈયાર કરવાની જરૂર જણાઈ એવામાં શ્રીસયાજી યાજ્ઞનાનમાળામાં
પ્રકટ થયેલા 'મોદેરા'ના લેખક શ્રી. મણિલાલ મિસ્ત્રી પાટણ આવતાં
તેમને મેં એ વિષે વાત કરી અને તેમણે મૂચના પ્રમાણે નકશો દોરી
આપવાની દા પાડી. સાથેના નકશો શ્રી. રવિભાર્ગની યોજના
પ્રમાણેનો પણ આકાર દેરવાનું શ્રી. મિસ્ત્રીએ દોરેલું છે.

સરોવરનું નામ

આ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ સરોવર તરફ લોકોમાં પ્રચ-
લિત છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં એ નામને ગદસે સિદ્ધસર કે સિદ્ધસાગર નામ
આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી શ્રી. કનૈયાલાલ સહસ્રલિંગ નામ
સાચું ધારતા નથી, પરંતુ આ પુરાણમાં તેમજ પ્રવંધચિંતામણિમાં
સહસ્રલિંગ નામ સ્પષ્ટ આપેલું છે. તે ઉપરાંત સમરારાસુ નામના
પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાં 'સહસ્રલિંગુ સરોવરુ' નામ છે અને આઈને
અકબરીમાં તેને 'સહસ્રનક' કહેલું છે. આથી એ નામ પ્રાચીન છે
એમાં શંકા નથી.

સરોવરનો આકાર

કેટલાક ગ્રંથોમાં આ સરોવરને પૃથ્વીના કુડળની ઉપમા આપ-
વામાં આપવામાં આવી છે. તે ઉપરથી તેનો આકાર લંબગોળ હશે
એમ શ્રી. કનૈયાલાલ કલ્પના કરે છે. આમ કાવ્યની ઉપમાઓ ઉપરથી
આકારની કલ્પના કરવી એ એક પ્રકારનું સાદસ છે, એમ મને અનુ-

ભ્રમ ઉપગ્રી જણાય છે એમ તો ઘસતવિલાસમા તેને વચ્ચે એટલે
હાથના કડાની અને પ્ર ચિ મા વીણાના તુમડાની ઉપમા આપી છે
એ જોતા તેનો આકાર મપૂર્ણ ગોળ ગણાય, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા
પ્રમાણે તેની અગિયાર પાળો ઉપગ્રી તેનો આકાર લખ્યો-મ દતો
એમ નિશ્ચય રીતે જણાય છે આ સંગેવગ્ના અનુકુલ રૂપે વીગમ-
ગામનુ મુનમ- તગાવ બધાયેલું છે-તેની નાનકડી આવૃત્તિ છે, જેનો
આકાર પણ લખ્યો-મ કે એટલે મદ્વસલિગ સંગેવગ્નો આકાર પણ
લખ્યો-મ હોનામા દહ મગય નથી

જળપ્રતિ

પ્રથમ આ મગેવગ્મા પાણીની પુગ્ની આપઃ થઈ નહિ પરંતુ
પાગ્રીથી વગ્સાદના પાણીથી તે બનાયુ એમ પ્ર ચિ કાર જણાવે
છે ૧જી જગ્મના રાપથી પાણી સ્પર્શ થયું અને માયા ટેડના
મલિનતાથી તેમા પાણી બનાઈ ગયું એમ દંતકથા જણાવે છે આ
મને બાપતો મદ્વસલિગ પ્રશન્તિના લેખના એક ખડગી નિર્મૂળ
આધિત થઈ છે તેમા લખ્યું છે કે મગેવગ્ સંગેવગ્નીના જળથી
બનાયુ હતું ૧આ બાપતને આ પુગણ અનુભવન આપે છે અને વિગે-
પમા સંગેવગ્ની જળ રી રીતે મગેવગ્મા લાવવામા આવ્યું એ પણ
જણાવે છે તેમા પુગણની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખ્યું છે ૮ ભગીચ્ચ જેમ
મગાને લાગ્યા હતા, તેમ મિદ્ગજ પોતાનો વગ પાવન કરવાને
મગેવગ્નીને આ સંગેવગ્મા લાગ્યા હતા ૨ આનો અર્થ એજ થાય કે

૧ મુનમ્ મીના ગગે બધાય દત્ત એમ કહેવાય કે, પરંતુ
૧ મગામના ન્યાપ- ૧૧મદેવ લાધેલો તે ૧૧ પડી મા ર્થે થયો દતો,
એ જોતા મીનાગદીએ બધાય દાય અ નભગિત નથી

- (૧) તત સા પૂર્યામાસ સર સિદ્ધેશકારિનમ્ । પત્તિ ૬
(૨) સ્વપ્રજ્ઞાવનાર્થ ચ મિદ્ગરાજ સરસ્વતીમ્ ।

તત્સરો હનયદેર્શો ગંગામિવ મગીચ્ચ ॥ ૧૫ ૨૧૯.

સરસ્વતીનું જળ એક જગતીયિકા (નહેર) દ્વારા સરોવરમાં ડાવવામાં આવ્યું હશે. આવી રીતે નદીઓનાં પાણીથી સરોવરો ભર્યાનાં દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં છે. મોઢેરા પાસેનું કર્ણસાગર, વડનગરનું સમેરા અને ઉદેપુરનું પીચૌલા આ રીતે ભર્યાનું કહેવાય છે. આને માટે એક લિખિત પ્રમાણ પણ છે. પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યમાં લખ્યું છે કે અજમેર પાસેનું આનાસાગર અણોરાજે ચન્દ્ર નદીના જળથી ભર્યું હતું.^૩ ફારસી ગ્રંથોમાં પાટણનું નામ 'નહરવાલા' જોવામાં આવે છે; તે આ નહેર ઉપરથી પડ્યું હશે ?

નહેરનું સ્થળ

આ નહેર ક્યાંથી મોદી હશે ? હાલમાં તેની કંઈ નિશાની જોવામાં આવતી નથી. અત્યારે સરસ્વતી નદીના પટ સરોવરને ગરોળગર અડીને તેની ઉત્તરે છે અને શેષ ફરીદની દર્ગાદ તે પટના વચ્ચેમાં આવી ગઈ છે. નદીનું વહેન પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશા તરફ છે. સિદ્ધરાજના સમયમાં આ વહેનની દિશા તો એની એ હતી, પરંતુ તે સરોવરથી એક-બે માઈલ દૂર હશે. નદીના પટમાં કોઈ મકાન અર્ધાંત નહિ, તેમજ હાલના પટથી બે માઈલ ઉત્તર સુધી રેતીનું દળ પથરાયેલું છે. પરંતુ આ નહેર પૂર્વ તરફ કે પશ્ચિમ તરફ ખોદવામાં આવી હશે ? શ્રી કનૈયાલાલ પૂર્વ તરફ ખોદાએલી ધારે છે, જ્યારે હું તે સરોવરની પશ્ચિમ તરફ હોવાનું સમજું છું. તેનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—(૧) જો પૂર્વ દિશાએ ખોદી હોય તો તેનું વહેન નદીના વહેનની દિશા પ્રમાણે હોવાથી તેમાં પાણી જોસઅંધ આવે અને તેથી સરોવરને ચોમાસામાં નુકસાન થવાનો સંભવ રહે. તેથી ઊલટું, પશ્ચિમ દિશાએથી નદી વાળી હોય તો નહેરનું વહેન નદીના પ્રવાહથી ઊલટી દિશામાં રહેવાથી પાણીનું જોસ કમી

(૩) या पुष्कराण्यविहारश्मैला मन्दाकिनीवेन्दुनदी प्रसिद्धा ।

भगीरथः सिन्धुमिव स्रवन्त्यास्तया तटाकं तमपृरि देवः ॥

सर्ग ५

ગ્રહે (૨) મરેવગની પશ્ચિમ સ્થિતિએ મોટા બગીચો હતો તેના પશ્ચિમના જર્ણસિયન માટે નહેંગના પાણીનો ઉપયોગ થતો હોયે જોઈએ એથી નહેંગ પશુ એ દિશાએથી કાઢેલી હોવાનો સંભવ છે (૩) આ સરેવગના અંધિકાણ ઉપર આવેલા હાલના પાટણના દરવાજાનું નામ 'ફાટીપાળનો દરવાજો' છે આથી એ બાજુએ મરેવગની પાળ ટાઈ વખતે ફાટી હશે એમ જણાય છે એ કાળથી મરેવગના વધાગના પાણીનું નિકાસ મથળ એ સ્થિતિમાં હતો. નિકાસ મથળની સામી દિશાએ આવકનું મથળ હોય એ ખુનુ છે આવી નહેંગ વાયવ્ય કોણ ઉપર હોય એ વધારે સંભવિત છે હાલ એ મથળે મરેવગની પાળમાં નહેંગનો માર્ગ જણાય છે સ્પષ્ટ

આ નહેંગની વચમાં એક કુડ હતો, જે રુદ્રપના નામથી ઓળખાતો પુરાણમાં લખ્યું છે કે નદીનો પ્રવાહ પ્રથમ એટલા જોસથી આવ્યો કે મિદગજ બધીત થઈ ગયો તે વેગ રમાવવા તેણે રાદગની મુતિ કરી એ ઉપરથી રાદો રુદ્રપ બનાવી આપ્યો, જેમાં પ્રવાહ પડવાથી શાત વધ ગયો ૪ પહેલા નહેરોમાં હાલના જેવા લોહકારો નહી હોવાથી, પાણીના વેગને મેટવાને આવા કુડ અથવા કોઠા નહેંગની વચમાં આધવામાં આવતા હતા પાટણના ખાન મરેવગમાં અને અમદાવાદના ડાકનિયામાં આવા કોઠા અથવા ગળણીઓની યોજના કરેલી છે આ કુડને રુદ્રપ નામ આપેલું માર્થ છે જેમ રુદ્રે ગંગાવતરણને પોતાની જટામાં ઝીવી લેખે તેના પ્રવાહનો વેગ મટી દીધો હતો, તેમ આ કુડની યોજનાથી મરેવગનીના જળનો વેગ નરમ પાડવામાં આવ્યો હતો

ત્રિવેણીતીર્થ

ઉક્ત પુરાણમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે રુદ્રપમાં સર-

(૪) સરસ્વત્યા કૃતે રુદ્રસ્ત્ર કૃપ ચકાર સ ।

સા ચ ત કૃપમાસ્થાય તદા સ્વસ્થાઽભવન્મુને ॥ ૧૫. ૩૧૦

સ્વતીની સાથે ગંગા અને યમુના નદીઓ આવી હતી અને ત્યાં ત્રિવેણી-
તીર્થ બન્યું હતું.^૫ આ ત્રિવેણી કદ તે સગંધી શ્રી કનૈયાલાલે ખુલાસો
કર્યો નથી. પરંતુ હું ધારું છું કે રુદ્ર કુંડમાંથી પાણીનો નિકાસ ત્રણ
ગરનાળાં દ્વારા કરવામાં આવ્યો હશે અને એ ત્રણ ગરનાળાંને ત્રિવેણીનું
નામ આપવામાં આવ્યું હશે. આવી યોજના ખાન સરોવર અને કાંક-
રિયામાં છે. વળી, પુરાણમાં લખ્યું છે કે સરસ્વતી આ સ્થળે પ્રાપ્તી
ઁટલે પૂર્વાભિમુખી થઈ હતી,^૬ ઁટલે આ ગરનાળાં રુદ્રકૂપની પૂર્વ
દિશાએ હશે એમ મારું માનવું છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે
નદીમાંથી નહેર પ્રથમ ઉત્તર દક્ષિણ તરફ કાઢી રુદ્રકૂપમાં વાળી હશે
અને ત્યાંથી તેનો પ્રવાહ પશ્ચિમથી પૂર્વનો કરવામાં આવ્યો હશે. આ
પ્રમાણે નહેરમાં વળાંક રાખવાથી પાણીનું એક નરમ રહે એ સ્પષ્ટ છે.

સરોવરનાં તીર્થાં

જેનાથી આ સરોવરનું નામ ચરિતાર્થ થયું છે, તે મહાદેવનાં
હજારં લિંગો સરોવરના કાંઠા ઉપર અથવા તેા વીરમગામના મુનસરની
માંફક તેના પગથાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં હશે એમ હું ધારું છું. આ
લિંગો બાણાસુરે નર્મદા નદીમાં અમરકંટક આગળ નાખેલાં અને ત્યાંથી
સિદ્ધરાજ પાટણમાં લાવ્યો હતો એમ પુરાણમાં નોંધ છે.^૭ (મહાદેવના

(૫) યત્ર ગંગા ચ યમુના મધ્યે દેવી સરસ્વતી ।

વેણીભૂતં હિ તત્તીર્થં પ્રયાગાદતિરિચ્ચતે ॥ ૧૬, ૩

(૬) રુદ્રકૂપાત્તત્ર...પ્રાચ્યાં વેણી સરસ્વતી । ૧૬, ૪

(૭) યદા તુ સિદ્ધરાજેન પર્વતેઽમરકટકે ।

સ્નાત્વા ચ નર્મદાતોયે ઝંકારસ્તોષિતઃ પ્રભુઃ ॥

વાણેન યાનિ લિંગાનિ વિયુક્તાનિ નદીજલે ।

તેષાં સહસ્રમુદ્રત્ય સિદ્ધરાજ સમાનયત્ ॥ ૧૬, ૮૫, ૯૨

લિંગને ગાણુ શાથી કહેવાય છે, તેનો આ ઉપગ્રી ખુલામો મળે છે) અમન્કટક આગળ તેના લિંગો અત્યાગે પણ મોટી મખ્યામા જોવામા આવે છે આ લિંગોની મખ્યા ૧૦૦૮ હતી એમ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પણ દ્વયાશ્રય કાવ્યમા અપ્પ લખ્યુ છે વ્વળી એ કાવ્યમા તેમજ કીર્તિકૌમુદી વગેરે ગ્રંથોમા લખ્યુ કે કે મંગેવઝને ક્રૂતા નિષ્ણુના અને ખીજા દેવદેવીઓના પણ મદિગે દતા આ મદિગેની વિગતવાર નોંધ સરસ્વતીપુરાણમા આપવામા આની કે અને લખ્યુ છે કે જે જે દેવના મદિગેની આગળ મંગેવઝના ઓવાન હતા, તે તે દેવના તીર્થ તરીકે ઓળખાતા હતા આ મદિગે મહાદેવનો કહેગો દતા મોટા જ્ઞના હશે અને તે મંગેવઝના કાઠાથી મળે છેટા કાચ એમ હુ ધારુ છુ એમાના થોડાક મદિગે મુમવમાનની ફર્માહના રૂપમા કેવદાદને મચના પામ્યા છે આ મદિગેમાથી માત્ર એક-બેની વિશાળ પુનાથુમા જણાવેલી છે ખીજાના મ્થાન અપ્પટ મૂચનો અને અનુમાનથી નક્કી કરી નહીમા મ્ચા કે

સંગમતીર્થ

આ મંગેવઝમા મંગમતીર્થ હતુ એવો પુનાથુમા ઉલ્લેખ છે, પરન્તુ તેનુ મ્થળ ક્યા હતુ તે જણાવેલુ નથી ૧૦ નહેનુ પાણી મંગેવઝમા જે મ્થળે પડતુ હશે, ત્યાના ઓવારાને આ નામ આપવામા આવ્યુ હશે એ અપ્પટ છે મંગેવઝના વાચવ્ય ખુણા ઉપર એ ઓવારે હશે એમ હુ '૧૧૩ છુ

(૮) શંભો સહસ્રમણૌ ચાયતનાનિ મરસ્તટે । ૧૬, ૧૧૭

(૯) यस્ય यस્ય હિ દેવસ્ય યજ્ઞલ પુરત સ્થિતમ્ ।

તસ્ય દેવસ્ય તત્તીર્થં વિજ્ઞેય પાપનાશનમ્ ॥ ૧૬, ૪૮

(૧૦) તસ્યૈવ સરસો મધ્યે તીર્થં પોપમયાપહમ્ ।

સંગમ નામ વિરયાત દર્શનાત્સર્વકામદમ્ ॥ ૧૬, ૧૨૭

જલશાયી વિળચુ

સરોવરના કાંઠે જલશાયી વિળચુની મૂર્તિ હતી એમ પુરાણમાં જણાવેલું છે. હું ધારું છું કે સંગમતીર્થ પાસે નહેરના પાણીની ગળણીનો જ્યાં કુંડ હશે, તેની અંદર આ દેવની મૂર્તિ હશે. જલશાયી અથવા શેષશાયી વિળચુની મૂર્તિઓ આવી રીતે ઘણા કુંડોમાં હોય છે. મોઢેરાના સૂર્યકુંડમાં તેમજ પાટણમાં દરિહર મહાદેવ પાસેના બ્રહ્મકુંડમાં આવી મૂર્તિઓ છે. હાલ એ સ્થળે મૌલાના સાહેબની દર્ગાહ છે.

દશાશ્વમેધતીર્થ

આ તીર્થનું નામ ગ્રંથમાં આપેલું છે. પણ તેના સ્થાનનો નિર્દેશ નથી. ૧૧ એ ઓવારા સંગમતીર્થની ડાબી બાજુએ સરોવરના ઉત્તર કાંઠે હશે એવી મારી ધારણા છે. પાટણથી કાશી જવાનો રસ્તો તેની ઉત્તર દિશાએ મારવાડમાં થઈને જતો હતો. આથી આ તીર્થ સરોવરની ઉત્તર દિશાએ હોય એ સંભવિત છે. પ્રભાસ જવાનો રસ્તો પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હતો; અને તેથી પ્રભાસતીર્થ સરોવરના દક્ષિણ કાંઠે હતું એમ પુરાણમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ગ્રંથમાં કાશી-વિશ્વનાથના મંદિરનો નિર્દેશ નથી, પરંતુ દશાશ્વમેધના ઓવારા આગળ એ મંદિર હોવાની મારી કલ્પના છે. હાલ જે શેષ ફરીદની દર્ગાહ છે તેજ એ મંદિર હશે એમ હું ધારું છું. તેનું સ્થાપત્ય હિંદુ તરેહનું છે અને તે મૂળ હિંદુ મંદિર હશે એમ મિ. બર્જેસનું ધારવું છે. (Antiquities of Northern Gujarat)

જંગલતીર્થ

આ તીર્થ પશ્ચિમ દિશાએ હતું એમ પુરાણ સ્પષ્ટ જણાવે છે.

(૧૧) दशाश्वमेधिकं तीर्थं तस्यैव पुरतः स्थितम् ।

दशानामश्वमेधानां यत्र स्नानफलं लभेत् ॥ ૧૬. ૮૭

શ્રી કનૈયાલાલ જાગનને જગન સમજે છે, પરંતુ 'લોકમા પ્રજામની
આથે તેનો ઉલ્લેખ કે અને ત્યાં આન કન્યાથી અક્ષય કળ મળે છે
એમ જણાવેલું છે ૧૨ સંગેશની પશ્ચિમે મદાનન હતું, એનો તો
જુદો ઉલ્લેખ આગળ જતા આવે કે મન્કુતમા જગલના અર્થ ખેત-
ના પાણીને રોકના પાળ એવો થાય છે (A ridge of
earth running along the edge of a field to
collect water and to form a passage over it, a
land mark-Apte) મંગલવર્ત્તી પાળ નીચે થઈને નહતું પાણી
જ્યાં મંગલવર્ત્તી પડતું હોય, તે જગલ કહવાય અને તેથી તેની
પામેનાં ઓવાનને જગલતીર્થ નામ આપ્યું હશે એમ મું ધારું છું

ત્રીતીર્થ

જગલ તીર્થનો જોડે દેવીતીર્થનો ઓવાળે હશે એમ જણાય કે
પુનાળમા પશ્ચિમ ઉલ્લેખ છે કે મંગલવર્ત્તી પશ્ચિમ દિગાએ દેવીપીઠ હતું
અને ત્યાં હનિદ્ધ પ્રમુખા દેવીઓના એકમે અને આઠ મંદિરો હતા ૧૩
દ્વયાશ્રયમા પણ મંગલવર્ત્તી ઉપર દેવીઓના એકમે અને આઠ મંદિરો
હોવાનું જણાવેલું છે ૧૪ હોન એ અર્થે એક દર્શાવે છે

ત્રિંચવામિની ત્રી

મંગલવર્ત્તી મેલમા આ દેવીનું મંદિર ગણે છે એમ

(૧૨) પ્રભાસં દક્ષિણે ભાગે પશ્ચિમે દિશિ જાગલમ્ ।

તેષુ જ્ઞાનાદિક સર્વે જનયત્યશ્રય ફલમ્ ॥ ૧૬, ૬૯

(૧૩) અપરસ્યા દિશિ રયાત તસ્મિન્સરસિ સિદ્ધિદમ્ ।

દરસિદ્ધાં સમાશ્રિત્ય યત્ર દેવ્યોપ્યવસ્થિતા ॥

વિજયાત સમુદ્દિષ્ટ શતમણોત્તર દિગ્ ॥ ૧૬, ૧૩૬, ૧૫૧

(૧૪) સ દેવાનાં શત સાગ્રપ્રાસાદાન્માતૃકત્પિક ॥ ૧૫, ૧૧૯

ગ્રંથમાં જણાવેલું છે. ૧૫ એથી એ મંદિર સરોવરની વચ્ચેના ટેકરા પર (કાંકરિયાની નગીના વાડીની માફક) હશે, એ શ્રી કર્નેયાલાલનું અનુમાન મને યોગ્ય જણાય છે. સરોવરના વચલા ટેકરાને બકસ્થાન કહે છે. મોહપરાજય માં આ બકસ્થાનનો ઉલ્લેખ છે. આ ટેકરા હાલ પણ હયાત છે. લોકવાચકા તેના ઉપર રાણીનો મહેલ હોવાનું કહે છે અને મિ० બર્જેસ ત્યાં રુદ્રેશ્વરનું મંદિર હોવાની કલ્પના કરે છે. પુરાણની નોંધ જોતાં એ ખતે બાબતો અવધાર્ય જણાય છે. તીર્થનું માહાત્મ્ય અર્પેલા સરોવરની વચમાં ગણીને માટે મહેલ સિદ્ધરાજ બાંધે એ સંભવિત નથી. તેમજ નજીકમાં સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય હોઈને નવો રુદ્રપ્રાસાદ બાંધવામાં આવે તો ત્યાંના મંદિરનું માહાત્મ્ય ઘટી જાય. સરસ્વતીપુરાણ માં કે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં સરોવરને કાંઈ કે નગરમાં રુદ્રેશ્વરનું મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ છે જ નહિ. હાલ એ ટેકરા ઉપર એક ખંડીએર છે, તે કોઈ જુની દર્ગાહનું હોય એમ જણાય છે. વળી, ત્યાં એ ત્રણ વર્ષ ઉપરજ અહીંના વણકરોએ માયાદેડનું સ્થાનક કરેલું છે.

દશાવતાર તીર્થ

સરસ્વતીપુરાણ અને દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં સરોવરના દશાવતાર તીર્થનો અને તેને કાંઈ વિષ્ણુના દશાવતારનાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ છે. ૧૬

(૧૫) જલમધ્યેન ચો ગત્વા તત્રસ્થાં વિંધ્યવાસિનીમ્ ।

સંપશ્યેત્પરયા ભક્તયા ન સ દુર્ગાણિ પશ્યતિ ॥

તસ્યૈવ સરસો મધ્યે સ્વર્ગમાર્ગપ્રદર્શકઃ ।

વિંધ્યગંગાપ્યધિકં તં દૃષ્ટ્વાતિમનોરમમ્ ॥ ૧૬, ૧૫૮ ૧૭૨

(૧૬) દશાવતારકે તીર્થે દશમૂર્તિઃ સ્વયં સ્થિતઃ । સ. પુ.

૧૬, ૧૬૨

દશાવતારીપ્રકૃતં વ્યાખ્યામત્ર વ્યધત્ત સઃ ॥ દ્વયા. કા.

૧૫, ૧૧

આ તીર્થ મગેવગના નકલ્ય ખુણા ઉપર હશે એમ હું ધારું છું
હાય એ ગ્રથે સૈયદદુસેન સાહેબની મર્ગદેશ છે

પ્રભાસતીર્થ

પ્રભાસતીર્થ મગેવગના દક્ષિણ કાંઠે હતું એમ ગ્રંથ નોંધ પુગણુમા
છે એમ પાછળ જણાવ્યું છે આ ઓવારે ક્યા દેવનું મંદિર હતું તે
પુગણુકાંઠે જણાવ્યું નથી, ત્યાં મોમનાથ મહાદેવનું મંદિર હશે એમ
માર્ગી ધારણા છે મોમનાથ મોક્ષકીઓના કુલદેવ દત્તા, તેથી સિદ્ધરાજ
તેમનું મંદિર બધાઓ વિના નહે નહિ

નકુલીંગનું મંદિર

મગેવગના કાંઠે નકુલીંગનું મંદિર હતું એમ ગ્રંથમાં જણાવેલું છે
તેમજ વિગેષમાં લખ્યું છે કે તેનું માહાત્મ્ય કાચાવગેદહણ જેટલું છે ૧૭
આ કાચાવગેદહણ તે નર્મદાતીર્થનું કાચવણ ગામ તે નકુલીશ નૈન સપ્ત,
પાંચનું મૂળ ગ્રંથાન જણાય છે તે મંદિરના આગળના ઓનાનું નામ
પુગણુમા નથી, પણ તે ગેવાનીર્થ હોનાનું હું ધારું છું કાચવણ જવાનો
ગતો પણ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હતો, તેથી તે ગ્રંથાન મેં પ્રભા-
સનો જોડે દક્ષિણ કાંઠે નકુલીંગમાં મૂક્યું છે

વિનાયક તીર્થ

નકુલીશ પછી વિનાયકતીર્થ અને ત્રિલિંગવિનાયકના મંદિરો
ઉલ્લેખ આવે છે મગેવગના કાર્યાલમાં આ ગણપતિની ગ્રંથાપના યર્ષ
દશે એમ મારું માનવું છે માળાનાના વિન્યના અમાનનો કીર્તિન્તલ
અને તેના ઉપની મગેવગ-પ્રગતિ પણ એ ગ્રંથે હતો એમ મારી ધારણા
છે આ ગામતમાં આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે સ પુ મા આ કીર્તિન્તલનો
ધર્માંગે અખોએ નથી, જો કે ખામી પણ ગ્રંથમાં તેની નોંધ છે

(૧૭) તત્ર પુણ્યતમે સ્થાને નકુલીંગ સ્વયં સ્થિત ।

સ્થાપિત સિદ્ધરાજેન યંથા કાચાવરોહણે ॥ ૧૬, ૧૯૧

કદાચ આ પુરાણ રચાયા પછી એ સ્તંભ રોપવામાં આવ્યો હોય, અથવા તિર્થમાહાત્મ્યના ધાર્મિક ગ્રંથમાં તેની નોંધ લેવી ગ્રંથકારને ઉચિત ન લાગી હોય.

સ્વામીતીર્થ

ગણપતિના મંદિરની જોડે તેમના અંધુ કાર્તિકેય સ્વામીનું મંદિર હોય તે સ્વાભાવિક છે. પુરાણમાં સ્વામીતીર્થનું વર્ણન છે અને તે ઓવારા ઉપર મહાસેનનું મંદિર છે એમ જણાવેલું છે. વિશેષમાં તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજ ઉપર પ્રસન્ન થઈને શ્રીમહાકાલ આવ્યા, ત્યારે તેમની સાથે મહાસેન પણ આવ્યા હતા.^{૧૮} આ ઉપરથી હું ધારું છું કે આ મૂર્તિઓ માલવા વિજયના સ્મારકમાં ઉજ્જૈનથી લાવવામાં આવી હશે. સિદ્ધરાજનો પિતા કર્ણુ આવી રીતે નીલકંઠ મહાદેવની મૂર્તિ ધારાનગરીથી લાવ્યો હતો એમ સુકૃતસંકીર્તનમાં જણાવ્યું છે.

પિશાચમોચનતીર્થ

સરોવરના કાંઠે પિશાચમોચન તીર્થ હતું અને ત્યાં શ્રાદ્ધ, તર્પણ, વગેરે થતાં હતાં એમ પુરાણમાં નોંધ છે.^{૧૯} એ ઓવારા ઉપર શ્રી મહાકાલ મહાદેવના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. માળવાનો માર્ગ પાટણથી પૂર્વ દિશાએ હતો, તેથી એ સરોવરના પૂર્વ કાંઠે હોવાનું કલ્પ્યું છે. આ સ્થળે હાલમાં સૈયદ બહમન સાહેબની દર્ગાહ છે અને જોડમાં સુપ્રસિદ્ધ રાણીની વાવ છે.

સૂર્યતીર્થ

પિશાચમોચન તીર્થ પછી સૂર્યતીર્થનો ઉલ્લેખ છે. આ ઓવારા

(૧૮) યદા યાતો મહાકાલઃ સિદ્ધરાજેન તોષિતઃ ।

મહાસેનસ્તદા યાતઃ સિદ્ધેશસ્ય જયપ્રદઃ ॥ ૧૬, ૨૨૫

(૧૯) પિશાચમોચનં તત્ર તીર્થં મુક્તિપ્રદં ભુવિ ।

પ્રેતભાવાદ્વિમુચ્યન્તે પિતરો યત્ર તર્પિતાઃ ॥ ૧૬, ૨૨૨

ઉપર લાયલસ્વામીનું મંદિર હતું એમ પુરાણમાં લખ્યું છે આ મૂર્તિ-
મંદિર હતું, એમ જણાવેલું છે આ નામના મૂર્તિમંદિર ગુજરાતમાં
નથી પણ મધ્યપ્રાતમાં જ્ઞાત્ય દગે, કેમકે ત્રયમા લખ્યું છે કે સિદ્ધ-
ગજે વેતવતી (બટના) નદીના તીરે વૈદિગ નગર (એમનગર)માં એ દેવને
લક્ષિતથી પ્રમત્ર કર્યા હતા ૨૦ ગ્વાલીયર ગળ્યમાં આવેલા ઉદયપુરના
મ ૧૦૦૬ના અભ્યુપાળના નિલાલેખમાં 'ભાદ્રસ્વામી' નામ છે (જુઓ
કે ૩ પ્રકરિત ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા ૨, ૫ ૭૧)
કોણી પીઠ

મૂર્તિમંદિર પછી કાશ્મી પીઠનો ઉલ્લેખ છે આ પીઠમાં મદા-
લદમી કોણી અને કકાલી દેવીઓના મંદિરો હતા આ પીઠના આગ-
ળનો ઓવારો કોણીતીર્થ તરીકે ઓળખાતો હતો એમ હું ધારુ છું.

કપાલીશ અને ભૂતતીર્થ

કેલે, કપાલીશ, ભૂતમાતા અને ભૂતેશના મંદિરોના ઉલ્લેખથી
અંગેવગના તીર્થોની અમાપિ યાજ છે કપાલીશ તીર્થનો ત્રયમા ઉલ્લેખ
છે તે ઓવારો કપાલીશનું મંદિર હતું ભૂતતીર્થનો ઉલ્લેખ ત્રયમા
નથી, પણ ભૂતમાતા અને ભૂતેશના મંદિરો આગળનો ઓવારો એ
નામથી ઓળખાતો હતો એમ હું ધારુ છું તે ઓવારો નદી કાંઠાના
અશાનના ઓવારોની દિશામાં અંગેવગને ઉત્તર કાંઠે હતો એમ મારી
ધારણા છે

નરીકાંઠાનાં તીર્થ

આ પુરાણમાં અંગેવગના તીર્થો ઉપરાંત પાટણ આગળના મ ગ્રામી

(૨૦) અત પર તુ તત્રેવ સૂર્યતીર્થમનુત્તમમ્ ।
માયલ્સ્વામિનામાપિ આદિત્યો યત્ર તિષ્ઠતિ ॥
મન્તયા તુ સિદ્ધગજેન ય પુરા પરિતોષિત ।
વેદિગ નગર ગત્વા વેતવન્યાન્તટે સ્વયમ્ ॥ ૧૬ ૨૨૦, ૨૩૦

નદીનાં તીર્થોના પણ ઉલ્લેખ છે. તેમનાં નામ કાકતીર્થ, ગાંધવતીર્થ, માતૃતીર્થ, દુર્ગાતીર્થ અને વરાહતીર્થ છે. એ નદીના ઓવારા હશે એમ જણાય છે. પ્રથમનાં એ તીર્થો સ્મશાનના ઓવારા હતા એમ નોંધ છે. હાલનો 'કાટડાનો આરો' કદાચ પ્રાચીન કાકતીર્થ હશે.

નદીકાંઠાના કુંડો અને મંદિરો

આ ઓવારા ઉપરાંત સરોવર તરફના નદીના દક્ષિણ કાંઠે બ્રહ્મ-કુંડ અને વિષ્ણુકુંડ અને સામેના ઉત્તર કાંઠે પુષ્કર તીર્થના ત્રણ કુંડો હતા એમ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. વિષ્ણુકુંડ આગળ વિષ્ણુપાન એટલે વિષ્ણુનું મંદિર હતું. આ સ્થળે બાવા હાથની દર્ગાદ છે. તે મૂળ હિંદુ મંદિર હોવાનું મિ. બર્જેસે લખ્યું છે. વળી સામા કાંઠે ગૌરેય (ગણપતી) અને સિદ્ધેશ્વર (મહાદેવ)નાં મંદિરો હતાં. નદી કાંઠાના કુંડો અને મંદિરો સિદ્ધરાજ પહેલાંના હશે, કેમકે પુરાણમાં લખ્યું છે કે સરસ્વતી નદીને સરોવરમાં લાવતા પહેલાં સિદ્ધરાજે સિદ્ધેશ્વર અને ગૌરેયની આરાધના કરી હતી. વળી એ ઉપરથી જણાય છે કે નહેરનો આરંભ કદાચ ત્યાંથી કર્યો હોય. તે મંદિરોની આસપાસની જમીન હિસર એટલે ખારવાળી કહી છે. હાલ પણ કપડાં ધોવાનો હિસ ત્યાંથી ખોદી લાવવામાં આવે છે. સરોવરથી એ ગાઉ ઉપર ભૂતીઆવાસણ ગામ છે, ત્યાંના મહાદેવ તે સિદ્ધેશ્વર હશે એમ શ્રી કનૈયાલાલ ધારે છે. પરંતુ એ સ્થાન સરોવરની ઇશાન કોણ તરફ છે, ત્યારે હું સિદ્ધેશ્વર સરોવરના વાયવ્ય ખુણાની દિશામાં હશે એમ માનું છું.

મહાવન

સહસ્રલિંગની પશ્ચિમ દિશાએ મહાવન હતું; તે વાવ, કૂવા, અને તળાવોથી પૂર્ણ હતું અને તેમાં સર્વ ઋતુઓમાં થનાર ફળનાં વૃક્ષો

હતા એમ પુગણમાં જણાવેલું કે ૨૧ નહેરુના પાણીની અનુકૂળતાથી એ
અજો બગીચો મનાવરામાં આવ્યો હતો એમ મારું મત ત્ય છે આ મહા-
વન કાંતો ગજપ્રામાદનું વિદારોધાન (Palace gardens) કે નગ-
રોપવન (Public park) હોવું જોઈએ

રાજપ્રામાદ

મોહપરાજયમાં નોંધ છે કે મંગેવરના કાંઠે હવે રાજપ્રામાદ
હતો ૨૨ એનું ધ્યાન મદાવનની દક્ષિણે અને સરોવરના નૈઋત્ય ખુણે
મળે છે ત્યાં આગળ વિદ્યાળ ગજદુર્ગના પાયાના અનુગેષો હવે મુખી
પણુ જોવામાં આવે કે પાટણમાં કાળકા માતાના મંદિર પાછળનો જે
ગટ છે તે આ દુર્ગની દિવાલનો બચેલો થોડો ભાગ છે

શિક્ષાગૃહો અને મંત્રશાળાઓ

દ્વયા કામાં અને કીર્તિસ્તંભના લેખમાં સહસ્રલિંગના કાંઠે
શિક્ષાગૃહો, મહો અને મંત્રશાળાઓ (મંત્ર શાળાઓ) હતી એમ જણાવેલું
છે આ શિક્ષણની મંથાઓ માત્ર પ્રાણજોને જે મારે હતી એમ ન
હવે ત્યાં વાર્તિક એટલે વેશ્ય વિદ્યા અને ક્ષત્રિય વિદ્યા પણ રીખ

(૨૧) પશ્ચિમે તસ્ય સરસ સ્થિતં બ્રહ્મન્મહાવનમ્ ।

સર્વકાલફલા યત્ર વૃક્ષા સન્તિ મનોહરા ॥

વાપીકૂપતઢાગેષુ જલપ્રસવણેષુ યત્ ।

તસ્મિન્વને સ્થિત પુણ્યં મ્નાનાત્સ્વર્ગપ્રદ નૃણામ્ ॥

૧૬, ૨૬૦-૨૬૬

(૨૨) ય્યા સુશ્રુ સરસ્વતી સરિવદ્ ધ્રોસિદ્ધમર્તુ સર

વંતત્તન્વિ વકસ્થલ પૃથુયશ સ્ત મોઽયમશ્ચલિહ ।

પ્રાસાદો નૃપતે રવેનિરુપમ સુશ્રંણિસૌધાપણ

ધ્રોણિ શ્રેણિરિય ધ્રિયા ચ નગરે દૃષ્ટવ્યમસ્મિન્ન કિમ્ ॥

વવામાં આવતી હતી. ૨૩ આ મકાનો ઉત્તર હિંદના મહા માર્ગ ઉપર સરોવરના અગ્નિકોણમાં હશે અમ મારુ માનવું છે.

ધર્મશાળાઓ

પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સરોવર ઉપર બ્રાહ્મણો, યતિઓ અને તપસ્વીઓ માટે આગારો એટલે ધર્મશાળાઓ હતી. ૨૪ આ મકાનો પણ મહા માર્ગ ઉપર સરોવરના મુશાન કોણમાં હશે કેમકે નદી ઉતર્યા પછી વટેમાર્ગીઓ પ્રથમ એ સ્થળેજ આવે.

ઉપસંહાર

સરસ્વતીપુરાણમાંથી સહસ્રવિંશ સરોવરનાં અને તેની આબુ-બાબુનાં સ્થાનકો સંબંધી આટલી હકીકત મળે છે. તે ઉપરાંત તેમાં હિમાલયથી આરંભી પ્રભાસ સુધીનાં સરસ્વતીનાં તીર્થોનું વિગતવાર વર્ણન છે. સ્કન્દપુરાણમાં આપેલી હકીકતને આ પુરાણ ઘણે અંશે અનુસરે છે. 'ઘણે અંશે' કહેવાનું કારણ એ કે અંથકારે જાત માહિતીથી તેમાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો છે; તેથી તેરમા શતકના ગુજરાતના સારસ્વત પ્રદેશની ભૂગોળ માટે આ પુરાણ ઉપયોગી છે. તેમાં રાજકીય ઇતિ-

(૨૩) ધર્મપાલનપદોપાધ્યાયશિક્ષાગૃહમ્ । શિલાલેખ પં. ૧
સ વાર્તિકસૂત્રિકાન્કાલ્પસૂત્રાનાગમવિધિકાન્ ।
સાંસર્ગવિદ્યાંસ્ત્રૈવિદ્યાનાંગવિદ્યાંશ્ચ કો વિદાન્ ॥
ક્ષાત્રવિદ્યાન્ધાર્મવિદ્યાંલોકાયિતિકવિદ્વિષઃ ।
યાજ્ઞિકાનોક્થિકાંશ્ચાત્ર ચક્રે પ્રીણયિતું મઠાન્ ॥
પાપકાકકુલદયેન પાતાયાં તત્તદીભુવિ ।
સત્રશાલાં નૃપશ્વકે તિલપાતક્રિયાજુષામ્ ॥ દ્વ્યા. ક.
૧૫, ૧૧૬-૨૦-૨૧

(૨૪) તત્રાગારાણિ તેનૈવ સ્થાપિતાનિ સરસ્તટે ।

બ્રાહ્મણાનાં યતીનાં ચ તૃપ્ત્યર્થં ચ તપસ્વિનામ્ ॥ ૧૬ ૧૨૩

હામની દમીસ્ત બહુ ચોડી છે પરંતુ જે જે તે કેટલીક બાબતો ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખે છે હાખલા તરીકે આવડાઓ સખધી એમ જણાવેલું છે કે તેઓ આશુ તન્કથી આવ્યા હતા, તેઓ દાડડીઆ હતા અને તેમણે મગધવનીના તીથેનો નાશ કર્યો હતો ૨૫ પ્ર ચિ મા તેમને આચીળ અને લુટાન જણાવવામા આવ્યા છે કેટલાક પુગતત્તરવિદો તેમને મધ્ય એસિયાની દૃશ્ય જાતિના ગણે છે તેમા કાઈકે મત્પાશ હોય એમ આચી જણાય છે આતન્કિ પુગવાના આવારે શ્રી કનૈયાલાલ દવેએ આ પુગણુ સિદ્ધગર્જના નાન્યકાળના અતમા ગ્યાયાતુ મિદ્ધ કર્યું છે એ જોતા જૈનેતર સાહિત્યમા ગુજરાતના ઇતિહાસ અખધી હાલ મુધી મળી આવેલા અથમા એ જૂનામા જૂનો અથ છે અને તેથી પ્રમિદ્ધ કરવા જેવો છે ૨૬

સહસ્રલિંગ મગધવના નકશાની વિશેષ સમજુતી અને સ્પષ્ટતા

(૧) ત્રિવેણીતીર્થ આગળ થોડે અંતરે જગવાથી મદિગી મામે કાંઈ મૌવાના સાહેમની એક નાની સ્તંભ છે (૨) ગુફકૃપ જ્યા આગળ મગધવતી નદી મગધવમા વહે છે ત્યા ત્રિવેણીતીર્થના તથ્ય કુડો

(૨૫) ये तु क्रोधरसानामा विष्णुनामिहता पुरा ।

चापोत्कटा इति ख्याता संभूता धरणीतले ॥

संप्राप्तैतन्महास्थानमर्धुदारण्यसंस्थिता ।

प्रवसन्तौद्रकमणिो मद्यपा निरपत्रपा ॥

येषा स्पर्शभयाद्देवी तीर्थं सह सरम्बती ।

अहस्या तत्र संजाता देवैर्ऋषिगणै सह ॥ ૧૧ ૬૮-૭૦

• ૧ કાર્ગસ ગુજગતી મલાએ આ અથ પ્રકટ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે એમ માનખ્યુ છે આ પુગણુની એક હાથપ્રત પૂજાના પ્રામ્ય પિઘામદિમા પણ છે એમ ખમર મળી છે

છે. (૩) દશાવતારના મંદિરની નીચે ચૈત્રદ હુસેન સાહેબની દર્ગાદ આવેલી છે. (૪) રાણીની વાવની નીચે મહાકાલનું મંદિર છે. (૫) સરસ્વતીનો હાલનો પટ-એ શબ્દોમાં ૨ અને સ્વ અક્ષરની વચ્ચે ભૂતેશનું મંદિર છે. નો અક્ષર જ્યાં છે ત્યાં ભૂતમાતાનું મંદિર છે. નો અને પટની વચ્ચે કપાલીશ મહાદેવનું મંદિર છે. (૬) સરોવર પાસે જ્યાં સંકેદ ટપકાં છે તે ઠેકાણે ચારે બાજુએ મહાદેવનાં ૧૦૦૮ પાણીમાં કુળતા લિંગ અથવા બાણો હતાં. આવી જ રચના ઉજ્જનમાં મહાકાળેશ્વર પાસેના કુંડમાં છે. (૭) આજે તો સહસ્રલિંગ સરોવર લાંગી ખેદાનમેદાન થઈ ગયું છે અને મહેસાણા-કાકોશી રેલ્વે લાઇન તેમાં આરપાર થઈને જાય છે. (૮) સરસ્વતી નદીએ પણ પોતાનો પટ બદલ્યો છે અને પાટણ શહેરનું સ્થાન પણ બદલાયલું છે. કાળની ગતિ ન્યારી છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય : ઇતિહાસકાર

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સમર્થ જૈન સાહિત્યકાર હતા, પરંતુ તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ માત્ર જૈન ધર્મના અથો જ ગ્યવામા બધાઈ ગઈ નહોતી તેઓએ ગુજરાતને ગૌરવવન્તુ કરવાને મન્દુર સાહિત્યની વિધવિધ શાખાઓમાં પાડિત્યપૂર્ણ અથો ગ્યેવા છે, અને તેથી તેઓ ગોચર રીતે જ દલિલાવમર્વન કરેવાયા છે દ્રવ્યકાર, આલકાગિક, શબ્દ-દાશપ્રણેતા, વૈયાકરણ, ભાષાગાત્રી, ચગ્ત્રિકાર, દર્શનિક, ધર્મશાસ્ત્ર નિર્માતા, ઇતિહાસકાર, વગેરે તરીકે તેમણે કરેલી પ્રવૃત્તિઓનુ અનેક રીતે અવલોકન થઈ ગઈ એમ છે. આ નિમધમા ઇતિહાસકાર તરીકે તેમની પ્રવૃત્તિનુ મન્યાવન કરવાનો ઉદ્દેશ છે

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનુ ઇતિહાસ લેખક તરીકનુ—અથવા તેમની કાઈ પણ પ્રવૃત્તિનુ—દર્શન કરતા પહેલા તેમના જ્ઞાનના મીમાચિહ્નો આપણે પ્રથમ જોઈ જવા વડે તેમનો જન્મ ધધુદામા વિ મ ૧૧૪૫ મા થયો હતો દેવવાડના મતે સ ૧૧૫૦ મા અને ખીગના મતે મ ૧૧૫૪ મા તેમને દીના આપવામા આવી હતી તેમને સુગ્ધિ સ ૧૧૬૧ મા પ્રાપ્ત થયુ હતુ અને મ ૧૨૨૯ મા ૮૪ વર્ષની ઉમ્મરે તેઓ મોક્ષે ગયા હતા તેમનો જ્ઞાનકાળ સિદ્ધગજ (મ ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯) અને દુમાગપાવ (મ. ૧૧૯૯ થી મ ૧૨૨૯) એમ બે અને સમર્થ ગુર્જર સ્મારણના ગન્ધકાળને આવરી લે છે એ સમય ગુજરાત ના ગૌરવનો મધ્યાન્ધકાળ હતો અને તેથી તેમની અને તેમના શિષ્યોની

સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત અને પ્રભાવશાળી બની હતી. શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની પહેલાંનું ગુજરાતનું સાહિત્ય દીનદીન દશામાં હતું. તેને તેમણે બદલવાની કલાથી એકાએક સમૃદ્ધિવન્તુ બનાવી દીધું. શું આર્યાવર્તમાં કે શું જગતમાં આટલા વિવિધ પ્રકારના અથો લખનાર અંધકાર હજીમુવી બેવામાં આવ્યો નથી. એક-એ વિષય ઉપર ઘણા અથો લખનારનાં દષ્ટાન્તો મળી શકશે. પણ આટલા જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર અંધો લખનાર એક જ માણસ જગતના ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની સાહિત્યસેવાઓ વિધવિધ સ્વરૂપે વિસ્તરી છે, પરંતુ તેમાં તેમની ઇતિહાસસેવા અપૂર્વ છે. તેમના પહેલાં સાહિત્યની અન્ય શાખાઓમાં કંઈ કંઈ પ્રયત્નો થયા હતા, પરંતુ ઇતિહાસલેખનની શાખામાં કોઈ જાતનો પ્રયત્ન થયો નહોતો. આર્યાવર્તના અન્ય પ્રાન્તોની પણ તે વખતે શી સ્થિતિ હતી ? હર્ષચરિત, નવસાહસાંક્યચરિત, વિક્ર-માંકદેવ ચરિત, ગૌડવહો—એ વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રો હતાં, કંઈ રાજવંશોના ઇતિહાસઅથો નહોતા. પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યમાં ચૌહાણ વંશનો ઇતિહાસ છે, પણ તેની રચના દ્વાયાશ્રય પછી થયેલી છે. રાજ-તરંગિણી અંધ પણ પૂરો થયો હતો દ્વાયાશ્રયની પછી. ‘રાજ્યશ્રી મૂલકદેવ’ તો હજી હમણાં હાથ લાગ્યો છે. અને તેની રચના ક્યારે થઈ તે નિશ્ચિત નથી. આથી શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું ઇતિહાસકાર તરીકેનું મહત્ત્વ ભારતવ્યાપી છે. ગુજરાતમાં આનર્તના ક્ષત્રપો, વલ્લભીના મૈત્રેકા અને લાટના રાષ્ટ્રકૂટો વિષે કંઈપણ નોંધ કોઈએ લખી નહોતી, એટલું જ નહિ પણ આવડાઓનો ઇતિહાસ પણ માત્ર મૌખિક આખ્યાયિકાઓમાં થોડો ઘણો જળવાઈ રહ્યો હતો, આથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ રચીને ગુજરાતનું ગૌરવ જળવાવે રાખવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ખરેખર અપૂર્વ હતો.

આચાર્યશ્રીએ ચૌલુક્યોનો ઇતિહાસ એ અંધોમાં લખ્યો છે;— સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્યમાં અને પ્રાકૃત કુમારપાળચરિતમાં. એ ઉપરાન્ત

ત્રિશષ્ટિરૂપશત્રુના મહાવીર્યગિતમા કુમારપાળ સબધી કેટલીક નોંધ
 દેવી છે કદાચ એમ જહેવામા આવે કે મહાકાવ્ય એ ગ્યાએલો
 ઇતિહાસ તે ઇતિહાસમનાને પાત્ર નથી તો પૂછવાનું કે ઇતિહાસની
 આધુનિક વ્યાખ્યા પ્રમાણેના અથો પ્રાચીનકાળમા કેટલા લખાયા છે ?
 દ્વાઅથ કાવ્ય ગ્યવાનો ઉદ્દેશ માત્ર વ્યાકરણના એપો આપનાનો કે
 મહા કાવ્યની ગ્યના ગ્યવાનોજ નહોતો જો એમજ હોય તો એ ઉદ્દેશના
 વાહન તર્કિક ઐતિહાસિક વિષય જ શા માટે પ્રસદ કરામા આવ્યો ?
 તેને માટે પૌનાણિક કથા અથવા તો કોઈ તીર્થ કર્મનું ચગિત્ર પમન ન
 કરી શકાત ન ઐતિહાસિક વિષય પમન કરામા આચાર્યશ્રીનો મુખ્ય
 ઉદ્દેશ ગુજરાતના ગૌનાનિત ઇતિહાસનું આલેખન કરવાનો હતો એમ
 હું ધારુ છું અને એ ઉદ્દેશ તેમજો આજના ૨-૩ શ્લોકોમા વ્યક્ત
 પણ કર્યો છે

દ્વાઅથ કાવ્યની ઇતિહાસમા ગણના ન કરવામા કાણોના તેમા
 આવતા ચમત્કારો જણાવવામા આવે છે. માખલા તર્કિક જિજ્ઞાસિનીની
 થોગિનીઓ, કનકચૂડ નાગ અને બર્મો ગક્ષસના પ્રમગો પતુ એ
 પ્રસગો અમાનુવિદ વ્યકિતઓના ર-ચિદ્વનજો કોઈ ચમત્કાર બતાવ્યાનું
 જણાવેનું નથી -તેથી ઇતિહાસને મદન કરવાનું નથી માહાકાવ્યની
 રચનામા અદ્ભુત રસની નિપત્તિ માટે એ પ્રમગો આવેખાયેલા છે. આ
 ચમત્કારો કાદ્ધનિક છે એમ આપો આપ જણાઈ આવે છે તેનાથી
 ઐતિહાસિક તત્વને કઈ અડચણ નડતી નથી

દ્વાઅથમા ચૌનુક્યોના બધા ઐતિહાસિક પ્રમગો લીધેતા નથી
 તેના એ કાણો છે તેમાં એક એકે મહાકાવ્યના ચોટકામા ઇતિહાસ
 કાળનાનો હોવાથી બધા પ્રમગો લેવામા આવે તો અચનો વિસ્તાર
 વધી જાય અને બીજી કાણુ એ કે આ કાવ્ય જે ગમના આજે
 ગ્યવામાં આવ્યું હતુ તેના ચિત્તને અપ્રસન્ન કરેતેવા પ્રમગોને ગ્પર્શ
 કરનાથી દુ જહેવુ આ જ કારણથી ચૌનુક્ય ગમનઓના એક પણ

પરાજયનો તેમાં નિર્દેશ નથી. મૂળગજનો શાકંભરીના વિગ્રહરાજના હાથે થયેલો પરાજય, ચામુંડ અને ભીમના માળવાના પરાજય, નાડોલ અને શાકંભરીના રાજાઓના હાથે થયેલા ભીમ અને કર્ણના પરાલવો, મહમ્મદ ગજનવીની સોમનાથ ઉપનની ચઢાઈ, વગેરે પ્રસંગો આ કારણથી ત્યજ દેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે ચૌલુક્યોના પરાજયો વિષેનું આચાર્યશ્રીનું મૌન સમજી શકાય એમ છે, પરંતુ તેમણે ચૌલુક્યોના કેટલાક વિજયો સંગ્રહી પણ મૌન ગેચું છે, જે સમજવું કઠણ છે. તેમણે મૂળગજનો આણના ધરણીવરાદ ઉપનનો વિજય વર્ણવ્યો નથી. જો કે તેના સોરઠવિજયમાં આણનો રાજા તેની સાથે યુદ્ધમાં સામેલ હતો એમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સિદ્ધરાજના સોરઠ વિજય વિષે દ્વાયાશ્રયમાં એક અક્ષર પણ લખવામાં આવ્યો નથી. જો કે વ્યાકરણમાં તેનો ઇસારો છે. આવો સિદ્ધરાજના પ્રારંભનો મહત્ત્વનો પ્રસંગ કેમ છોડી દેવામાં આવ્યો હશે? તેનું કારણ હું તો રાણકદેવીનો પ્રસંગ સમજું છું. સોઠ આક્રમણનું કારણ સિદ્ધરાજના ચરિત્રને કલંકિત કરે તેવું હોવાથી તે પ્રસંગ છોડી દેવામાં આવ્યો છે એમ હું ધારું છું. વળી ટાઇ કહેશે, તો પછી સિદ્ધરાજના હાથે થયેલા શાકંભરીના ચૌહાણ રાજા અર્જુરાજના પરાજય વિશેના મૌન માટે શો અગ્રાવ છે? તેને માટે હું એમ સમજું છું કે સિદ્ધરાજે અર્જુરાજને હરાવ્યો હતો એ ખરું, પણ પાછળથી પોતાની એકની એક પુત્રી તેને પરણાવી હતી. આથી સિદ્ધરાજના જમાઈના પરાલવના વર્ણનનો આ કાવ્યમાં ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હશે, જો કે અર્જુરાજના કુમારપાલ સાથેના યુદ્ધના પ્રસંગનો સહેજ ઇસારો નેવામાં આવે છે ખરો. આ પ્રમાણે ઇતિહાસકાર અગત્યના બનાવો વિષે મૌન સેવે તે યોગ્ય કહેવાય નહિ, પરંતુ તે સમયની સ્થિતિનો જો વિચાર કરવામાં આવે તો એ ક્ષતિ ક્ષમ્ય ગણાશે. હાલના રાજાઓનાં ચરિત્રો અથવા રાજ્યાશ્રયે લખાયેલા કે રાજસેવકોએ લખેલાં ઇતિહાસો તપાસશો તો આ ક્ષતિથી તે ભાગ્યેજ મુક્ત હશે. શાસન કરતી પ્રજાઓના મનુષ્યોએ

શાસિત પ્રત્યક્ષોના લખેના ઇતિહાસો પણ નિષ્પત્તિપાત્રી લખાએના
ત્યા જોવામા આવે છે ?

પરંતુ દ્વાયત્રયની ઐતિહાસિક હકીકતો યોગ્ય તુલનાપૂર્વક મવ-
ગ્વામા આની છે, એમ અભ્યાસીને જણાયા વિના ગ્રંથેતુ નથી. જે
હકીકત પુગતા પુગવાવાળી જણાએલી નહિ, તેનો સ્વીકાર કરવામા
આવ્યો નથી આવડાવન મળવી આખ્યાયિકાઓન યોગ્ય પુગવાનો
ટકા નહિ હોવાથી, દ્વાયત્રયમા ઇતિહાસનો આગલ જ ઓતુલ્ય વચવી
કરવામા આવ્યો, જે મગગજના પિતૃવશનો વૃત્તાન્ત પણ વિશ્વમનીય
જણાયો તેટલો જ આપનામા આવ્યો જે પાછળના પ્રમન્થકાગેએ મળી
આની તેની આખ્યાયિકાઓ લખી નાખી જે, પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તેમ
કર્તુ નથી દ્વાયત્રયમા મગગજના પિતાનુ નામ આપવામા આવ્યું છે,
પણ તે ત્યા ગત્ય કરતો હતો તેની માહિતી મળેલી નહિ તેથી એ
જણાવેલું નથી મગગજનો આવડાઓ સાચેનો મગાઈમિત્ર ધ પગુ ન કાથી
મુક્ત ન હોવાથી આપવામા આવ્યા નથી કર્ણના મામા મદનપાવના
લુનમની આખ્યાયિકા વિશે પણ ખાત્રીવાચક પુગવો મળ્યો નહિ હોય
તેથી દ્વાયત્રયમા તેનો હિસેબ થયો નથી. આ પ્રમાણે આચાર્ય ઇતિ-
હાસકાંડને જાણે તેની રીતે જનાવાના પુગવાની યોગ્ય તુલના કર્યા
પછી જ તે તે જનાવાનો સ્વીકાર થએલો છે આથી જે જનાવ વિશે
દ્વાયત્રય અંતે ખીન પ્રમન્થમા મતભેદ હોય, તેમા દ્વાયત્રયની હકીકત
પ્રમાણજન મનાવી નેહએ એમ મને લાગે છે દ્વાયત્રયમા આવતા
જનાવામા કદાચ અતિશયોક્તિ દો, પરંતુ એકપાગુ જનાવ હજી મુધી
ખોટો સાબીત થયો નથી. હવે, સર્વો હકીકતો પાછળથી મળી આવેલા
પ્રમાણોથી મિલ્લ વની આવે છે હા ત મીનજોરીનો પિતૃવન અને
તેની ગતવાની, દુર્લભોવનો માગાડના ગત મન્દની જેન સાથેના
ન્યવનથી થએના વિવાહ વગેરે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એટ પગુ ઐતિહાસિક પ્રગત નિષ્પત્તિ ઉભા
કર્યા નથી મગગજનો મોહનિત્ય અને આમુલો વારવિત્ય એ જે

બનાવો કલ્પિત છે એમ રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી તેમના ગયા વર્ષે પ્રસિદ્ધ થએલા બહુમૂલ્ય ઇતિહાસમાં જણાવે છે. પરંતુ તેમનો એ નિર્ણય કબૂલ રાખી શંકાય એવો નથી. મહામ્મદ ગજનવીની સોરઠ ઉપરની ચઢાઈના હેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે સોરઠ પ્રાંત ભીમના તાબામાં હતો. અને ભાવ અહરપતિની પ્રશસ્તિમાં પણ લખેલું છે કે પ્રભાસમાં ભીમે સોમેશ્વરનું પથરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. મૂળરાજ પછીના કોઈ રાજાએ સોરઠ ઉપર ચઢાઈ કર્યાનું કોઈ ગ્રંથમાં નથી, તો ભીમના તાબામાં એ પ્રાંત ક્યાંથી ગયો? વળી એમ માનીએ કે મૂળરાજનું ગૌરવ વધારવા માટે મહાકાવ્યકારે આ પ્રસંગ બનાવવી ઉભો કર્યો છે, તો સિદ્ધહૈમ શખ્દાનુશાસનમાં—જે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રથમ ગ્રંથ છે અને દ્વયાશ્રય પૂર્વે ઘણાં વર્ષો ઉપર રચાયો હતો—તેમાં નીચેનો શ્લોક જોવામાં આવે છે તેનું શું?

पूर्वभवदारा गोपीहरणस्मरणादिव ज्वलितमन्युः

श्री मूलराज पुरुषोत्तमोऽवधीद् दुर्मदाभीरान् ॥ २ ॥

આમાં કાળાઓના હાથે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓના હરણનો ઉલ્લેખ છે, તેથી આ દુર્મદ આભીરો તે સોરઠના ચૂડાસમા રાજાઓ જ હોવા જોઈએ તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે મહાકાવ્યની આવશ્યકતા માટે આચાર્યશ્રીએ એ પ્રસંગ કલ્પિત ઉભો કર્યો નથી. આ બનાવને કલ્પિત માનવા માટે રા. શાસ્ત્રીજી એવું કારણ આપે છે કે આ પ્રસંગનો અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ એક જ ગ્રંથમાં જણાવેલી હકીકતને વિશ્વસનીય ન ગણવી જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત જો માન્ય કરીએ તો નીચેના પ્રસંગોને પણ શું કલ્પિત માનીશું? ભીમની સિન્ધ ઉપરની ચઢાઈ માત્ર દ્વયાશ્રયમાં છે, કર્ણની સિન્ધ ઉપરની ચઢાઈનો ઉલ્લેખ માત્ર કર્ણસુન્દરી નાટિકામાં છે, તથા કુલચંદ્રનું અણુહિલવાડ ઉપરનું આક્રમણ, કર્ણનો આશા લિલ્લનો પરાજય અને કર્ણવતી રાજધાનીની સ્થાપના, મદનપાળનો જીલમ અને અજયપાળનું

ખૂન એ પ્રમગો માત્ર પ્રમન્ય ચિંતામણીમા છે આ ગદ્યા પ્રમગોતો
 ઇતિહાસમા આજ્ઞ થયો છે તો મૂળગળના મોહવિજયને કલ્પિત સાથી
 માનવો ? ગ જાન્વીછ આમુરો લાટવિજય પણ કલ્પિત માને છે,
 ડાગુ ક એ પ્રદેશ મ, ૧૦૨૮ સુવી ગપ્પકોને તામે હતો પરંતુ એ
 વર્ષ પડી આમુરે લાટ ઉપર આક્રમણ કેમ ન કર્યું હોય ? કર્યુંનું
 નવમાર્ગીનું તામ્રપત્ર પણ ચૌતુર્યોનું ત્યા સુવીનું આધિપત્ય મુરવે છે
 દુર્લભ, બીમ અથવા ડોર્લે લાટ પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યુંનું કાઈ
 પ્રયત્ન મુરવ નથી તો આમુરો લાટવિજય કલ્પિત કેમ હગની ગદ્યા ?

આચાર્યશ્રીએ કાલ નાના પ્રમગને મોરુ ૩૫ આપ્યાનું પણ
 જણાવું નથી વલ્લભને માળવા ઉપર ચક્રાર્થ કરવા ગમેલો વર્ગવ્યો છે,
 પગ તે ગેગવસ્ત ઘવાયી પાડો આવ્યો હતો એમ દ્વયાશ્રયમા અપ્પ
 ઉનેષ છે હવે, જે આ પ્રમગને મહાન વિજયનું, ૩૫ આપ્યું હોત-
 માળવામા વિજય કરીને તે પાડો આવ્યો એમ લખ્યું હોત, તો તેમ
 મહેવાઈથી કરી ગનત, પણ તેમ ન કરતા, આચાર્યશ્રીએ જે મત્ય
 દક્રીસ્ત લખી છે, તે તેમની મત્યપ્રિયતા દર્શાવે છે

દ્વયાશ્રયમા આવતા ભાંગોલિઃ નામો કાલપનિઃ હોય તેમ વણાને
 વાગે છે પરંતુ આગી- તવામ કરતા યણા ખગ નામો મત્ય જણાય
 છે કેટલાક ફેર નામોને મઠ્ઠતરપ આપવામા આવ્યા છે ત્યાગેટલાક
 નામો પાછળથી મદ્વાઈ ગયા હોવાનો મત્ય કે જમ્મુમાવી નદીનું
 નામ મદ્વાત્તને પાછળથી ભાઈ થયું જણાય છે અમુક મધ્યેનો સૈદ્ધાત્ત
 પર્વત (સર્ગ ૪, શ્લોક ૧૯) તે એરનની નજીક આવેલો મોકોટા એટ
 કે, ગિવનાન (૮, ૫૪) તે કાલો પામેનું ગિનાળા કે, શંકીત (૧૫,
 ૯૨) તે કોત પામેનું ગેગિઆ હોય એમ કાગે છે મિદપુર (૧૫,
 ૯૭) તે કાવનગ પામેનું સિદોર કે નાદીપુર (૧૬, ૨૩) તે
 કોત પામેનું નાદીપુર અથવા ફેગામ પામેનું નાદીવ જણાય છે
 મા સિંધે, કાલીઆસર અને જમ્મુતાનાની બગોળના પુત્રકા અને મર્વના

નકશાઓનું સંશોધન કરવામાં આવે તો ત્રણાં નામો ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો સંભવ છે.

આ પ્રમાણે સાચા ઇતિહાસકારને શોભે તેવી રીતે, શ્રી હંમયંદ્રાચાર્યે દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં યોગ્ય તુલનાપૂર્વક ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જે બાબતો પુરતા પુરાવા વિનાની હતી તે છોડી દીધી છે, કોઈપણ ઐતિહાસિક પ્રસંગ કલ્પિત ઊભો કર્યો નથી, અને મોઢાની આખ્યાયિકાઓને યોગ્ય સંશોધન વિના સ્વીકારી લીધી નથી. દ્વયાશ્રય કાવ્ય ગુજરાતનું પહેલવહેલું ઐતિહાસિક કાવ્ય છે અને સમસ્ત આર્યાવર્તના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં પણ તેનું સ્થાન મહત્વનું છે. ગુજરાતના આદ્ય ઇતિહાસકારને કોટિશઃ વન્દન હો !

આવડાઓની વંશાવળી.

સાવનો

આવડાઓનો ઇતિહાસ પણ દ્રીને પાટણની સ્થાપનાથી નહીં થાય
જે એ પહેલાં ૧૫ આમરમા આવડાઓનું ગણ્ય હતું ખરૂં, પણ ત્યાના
માન એક જ ગણ-જયગેખર અમથી કઈક હપ્તીકત મળે જે ૨ એ
મિનાયના ખીજ ગણઓનો ઇતિહાસ હતો અધાગમા જ છે

પાટણના આવડાઓની પણ જે હપ્તીકત મળે છે તે બાકુ જુજ
જે તેમા પણ, એ એટલી નો પગપગ વિરુદ્ધ, સશયસુકત અને ગોરા
ળાભગેલી કે કે માત્ર થોડીક જ વિનામ કોએ ઇતિહાસ રૂપે ગ્રાલ્ય થઈ
સકે સૌથી વધારે ગુચો તો એ નામઓની વંશાવળી વિષે છે એ
ગુચો ઉકલવાનો પ્રયત્ન આ લેખમા કર્યો છે

આવડાઓની વંશાવળી ઉપર પ્રકાશ નાખે એવા જિનાયેખો કે

૧ જુઓ જનાથ પુલકેશીનું તામ્રપત્ર, Bombay Gaz
Vol I pt I p 109

૨ જુઓ રત્નમાલ પ્રવચ્ચિતામણિ મા પચાસનું નામ
આપ્યું છે, પણ જયગેખરનું નામ નો માત્ર એક રત્નમાલ માજ છે

તામ્રપત્રો મળ્યાં નથી. ૩ માત્ર જે કાંઈ છે તે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં આપેલી છૂટક છૂટક હકીકત. આ ગ્રંથો પણ તત્કાલીન રચાયેલા નથી, પરંતુ ઘણાખરા વાંચેલા વંશમાં રચાયેલા છે—એટલે આવડાવંશની સ્થાપના પછી સુમારે પાંચસે વર્ષે અને તેના અંત પછી સુમારે ત્રણસે વર્ષે. કેટલાક ઇતિહાસના ગ્રંથો જેવા કે દ્વયાશ્રય, કીર્તિકૌમુદી આદિમાં તો સોલંકી વંશથી જ આરંભ કરેલો છે. આવી સ્થિતિમાં આવડાવંશના ઇતિહાસની બાબતમાં મતભેદને અવકાશ જરૂર રહેવાનો.

જે ગ્રંથોમાં આવડાઓની હકીકત છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે:—

- ૧ સુકૃતસંકીર્તન (સં. ૧૨૮૫ સુમારે).
- ૨ સુકૃતકીર્તિ-કલ્પોલિની (સં. ૧૨૯૦ સુમારે).
- ૩ પ્રવચ્ચર્ચિતામણિ (સં. ૧૩૬૧).
- ૪ વિચારદ્રોણિ
- ૫ કુમારપાલપ્રવચ્ચ (સં. ૧૪૯૭).
- ૬ ધર્મારણ્ય.
- ૭ રત્નમાલ.
- ૮ મિરાતે અહમદી. એ ઉપરાંત ભાટ્યારણોના ચોપડા.

૩. કેટલાક છે, પણ વંશાવળીમાં ઉપયોગી નથી. ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાં તામ્રપત્ર આવડાનું માત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. (સં. ૭૯૪—૫ માં) હરસોળના તામ્રપત્રમાં (પુરાતત્વ, ૨, ૧) સં. ૧૦૦૫ માં થયેલા કોઈ યોગરાજનું નામ છે. પણ તે આવડો હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ૧૮૮૧, નવેમ્બરના અંકમાં વનરાજનું સં. ૮૦૨ નું તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે, પરંતુ એ ખનાવટી મનાય છે અને તેનાથી એ આવડાની વંશાવળી ઉપર કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. પાટણના ગણપતિના મંદિરમાં હિમામાહેશ્વરની મૂર્તિ નીચે પાટણ સ્થપાયેલી તિથિ (સં. ૮૦૨, ચેત્ર સુદ ૨ શુક્રવાર) સંબંધી લેખ છે. તે પણ પાછળથી કાઢેલો જણાય છે. પાટણના પંચાસરના મંદિરમાં એક લેખ વનરાજગુરુ શીવગુણસરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસરિની મૂર્તિનો અને બીજો સં. ૧૩૦૧ નો વનરાજવિહાર બંધાવ્યા સંબંધીનો છે; પરંતુ તે પણ આપણા વિષય માટે બહુ કામના નથી.

વિતાઓ, પદાવલીઓ 'વગેરે' ૪

૧ પુનઃ અનિર્મિતનું ગ્યેય છે તેમા વસ્તુપાલનુ ચર્ચિ છે તેના પહેલા સર્ગમા આવડા વચના ગનઓના નામ છે તે તેના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે ભાવનગરની આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકટ થયેલુ છે

૨ આ પણ વસ્તુપાલની પ્રશન્તિ છે તે ઉચ્ચપ્રભસૂતિની ગ્યેવી છે તે પણ ગનઓના અનુક્રમ માટે ઉપયોગી છે એ ગાયકવાડ પ્રાચ્યભાષામા હસ્તીરમદમર્દનમ્ નાટકના પનિચિટમા છપાયુ છે

૩ આ અથ મેરુગનો ગ્યેયો છે તેમા ઐતિહાસિક ગનઓ મળેલી પ્રતવા છે તેમા ચત્રરાજપ્રવચ્છ મા આઠા મંથથી હકીકત છે આ અથ પદ્ધિ દિનાનાથે ઈ સ, ૧૮૮૮ માં પ્રકટ ગ્યો હતો હાલ તે દુપ્રાપ્ય છે

૪ આ પણ મરુગનો ગ્યેયો છે તેમા ગનઓના ગત્યકાવના વર્ણ દક્ષત આપેલા છે તે અપ્રકટ છે તેની પ્રતો પુનાના ભાણગર ઈન્ડીટયુટમા, મુમ્બઈની એમીવાટીક મોસાઈકીમા અને ગજકોટના વોટમન મ્યુઝીયમમા છે મુમ્બઈની અને પૂનાની પ્રતો બહુ અશુદ્ધ જણાય છે ૫

૫ આ જિનમંત્રનો ગ્યેયો અથ છે તેમા આગભમા આવડા-વચની નામાસવિ અને ગત્યકાવના વર્ણ છે

૬ આ મોટાતિનુ પુગલ છે તેના જેવા પ્રકરોમા આવડા

૭ આમાની કટલીક દખીલ કાર્ગમચનાના દક્ષતવિખિત પુસ્તકોની અવિતાન નામાસવિમા છે

૮ ગજકોટની અને પૂનાની પ્રતાના ઉતાન શ્રીયુત ૬ આ દિગ્ગજ અને મુમ્બઈની પ્રતોના ઉતાને મિ મ જે અગ્રેસારે મોટ ગ્યો હતો તથા તેમનો આભાગી છ મિ. જન્યાર તો પુષ્કળ મહેનત વત્ને તિથિસાની ન્યાતિસ ગજકી અને પૂનાની આપી છે

વંશ સંબંધી હકીકત છે. તે સંવતના પંદરમા સૈકામાં રચાયેલો એમ હું માનું છું.

૭ આ હિંદી કવિતાનો ગ્રંથ છે. તે પ્રેરે પ્રાપ્ત થયો નથી. રત્ન પૂરાં અને ૮ મું અધુરું છે. એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થયો છે. તે કૃષ્ણદાસનો રચેલો છે.

૮ આ ફારસી ઇતિહાસનો ગ્રંથ છે. તેમાં આરંભમાં હિંદુ રાજાઓની હકીકત છે. એનો આધાર: **પ્ર. ચિ.** જણાય છે.

રાજાઓનો અનુક્રમ.

ચાવડાવંશના રાજાઓની સંખ્યા અને તે કયા ક્રમમાં થઈ ગયા તે વિષે પણ પ્રાચીન ગ્રંથો સહમત નથી. મુખ્ય રીતે એ ક્રમ નજરે પડે છે:—

૧

વનરાજ, યોગરાજ, ક્ષેમરાજ, ભૂવડ, વૈરિસિંહ, રતનાદિત્ય, સામંતસિંહ.

૨

વનરાજ, યોગરાજ, રતનાદિત્ય, વૈરિસિંહ, ક્ષેમરાજ, ચામુંડ, રાહડ (આહડ, આહડ, ઉવડ, ઘાઘડ) ભૂવડ (ભૂવટ, ભૂભટ, સામંતસિંહ).

રાહડનાં બીજાં જે ચાર નામો છે તે જુદા જુદા ગ્રંથમાં જુદાં છે, પરંતુ જેમ સંસ્કૃત **ભૂમટ** ઉપરથી ભૂવડ કે ભૂયડ થયેલું હોવું જોઈએ, તેમ સં. **રાજમટ** ઉપરથી રાહડ થયેલું હું માનું છું અને તે યોગ્યતમ છે. એ નામ **સુકૃતસંકીર્તન**માં છે. ‘સામંતસિંહ’ ભૂવડનું ગિરદ લશે એમ જણાય છે.

પહેલો અનુક્રમ માત્ર **કુ. પ્ર., ર. મા.** અને મિરાતે અહમદીને સંમત છે, જ્યારે બીજાં તે સિવાય બધા ગ્રંથોમાં આપેલો છે. **પ્ર. ચિ.** નાં એ લિન્ન સંસ્કરણુ હશે એમ જણાય છે. પંડિત દિનાનાથે પ્રકટ કરેલી સંસ્કૃત આવૃત્તિમાં મુખ્ય ભાગમાં બીજાં અનુક્રમ છે; જ્યારે

પગિણિના પાતળા અને તેના ગુન્ગાતી ભાવાતરમા પ્રથમનો અનુક્રમ
 જે આવી એમ તર્ક કરીએ તો ખોટું નથી કે મેરુતુંજે પ્રથમ પહેલા
 અનુક્રમવાળું મંદગુણ નેવાળું કર્યું હશે અને પાછળથી તેને વિગત
 મંગોધનના અતે બીજા ક્રમ વધારે ચોગ્ય લાગ્યો હશે, તે તેજે ચિ. શ્રે
 મા અને બીજા મંદગુણમા દાખલ કર્યો હશે કુ પ્ર ર. મા અને
 મિગતે અદમનીના કર્તાઓએ પોતાના અથો પ્ર. ચિ ના આધારે એના
 જણાય છે અને તેમની પાસે તેનું પ્રથમ મંદગુણ હોવાથી તેમણે એ
 ક્રમ પોતાના અથોમા દાખલ કર્યો હશે ગેઝેરીયર અને ગસમાળાના
 લેખકો પાસે પણ એના પ્રથમ મંદગુણાળી પ્રતો હોવી જોઈએ, એમ
 તે વાચતા જણાઈ આવે છે, આ રીતે જોતા માન એક જ અથમા
 (પ્ર ચિ) પ્રથમ અનુક્રમ ગણી શકાય—અને તે પણ તેના કર્તાએ
 પાછળથી એ વખતે કન્યા છે,—ત્યારે બાકીના અથોને બીજા ક્રમ
 મમત છે જોતોને આદ્ય અંધ ધર્મારણ્ય પણ એ બામતમા પુષ્ટિ
 આપે છે, તેથી એ ક્રમ જ વિગત ચોગ્ય જણાય છે

ગાળાઓના પરસ્પર સંબંધ

યોગગજ વનગજનો પુત્ર હતો, એ સર્વમમત છે, તેમજ ક્ષેમ
 ગજનો પુત્ર થામુ. અને ત્યાર પછીના દરેક એક એકના પુત્રો જે,
 એમા પણ મતભેદ નથી મતભેદ માત્ર ગત્તાદિત્ય, વૈગસિદ્ધ અને ક્ષેમગજ
 ના અગત્યમા છે પ્ર ચિ મા લખ્યું છે કે યોગગજને ત્રણ પુત્રો હતા,
 જેમાના એકનું નામ ક્ષેમગજ હતું આ કૃપાથી ગેઝેરીયરના લેખક
 એ ગણેને યોગગજના પુત્રો નામ્યા છે ધર્મારણ્યમા તો મે નાં એક
 બીજાના પુત્ર હતા એમ કે ગત્તાદિત્યના દુ કા ગત્યકાવ નતા વૈગ
 સિદ્ધ એનો પુત્ર નર્દિ પત્ર પાત્ર દત્ત એમ વાંચે છે પરંતુ મમગજને
 પત્ર ભાષા ગણવાનું કદાચ કાળ નથી પ્ર ચિ મા ક્ષેમગજન યોગ
 ગજનો નાનું કદો જે, પરંતુ પોત્રત પત્ર કમાની અમલ ચિ. શ્રે
 મા મિગિદ્ધો. મમગજ પુત્ર હતો એમ નપટું કા છેતલ સ્વ. ૧૦૦

उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्य. આથી ક્ષેમરાજ વૈરચિંહનો પુત્રજ હતો.

રાહુ પછી થયેલા રાજનું નામ ગેઝેરીઅરના લેખક આપ્યું નથી અને લખ્યું છે કે તેનું નામ જણાયું નથી—'Unknown' છે. પરંતુ સર્વે ગ્રંથોમાં ભુવર છે. (આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભુલટ અને ભુવર એક જ નામ છે અને સામંતસિંહ ગિરફ છે.) ગેઝેરીઅરમાં આમ જણાવવાનું કારણ તેના લેખકની પાસે વિ. એ. ની ગ્રન્ટ પાડ વાળી પ્રત હોવી નોંધવો. રોયલ એશીયાટીક સોસાયટીની પ્રત ગ્રહ અશુદ્ધ છે. તેમાં એ નામ રહી ગયું છે. એમાં પાડ ૧૯૮ વર્ષે પિવિસુતપ્રરાજ્ય ચ ॥ ૧ એમ છે. આ પાડ દેખીતો જ અશુદ્ધ છે. વોટસન મ્યુઝીયમની પ્રતમાં શુદ્ધ પાડ ૧૯૮ વર્ષે પિવિસુત સામંતસિંહ રાજ્ય વર્ષે ૧૦ એમ છે. આથી હેલા-રાજનું નામ અજ્ઞાત્યું નથી.

ગેઝેરીઅરના લખાણના આધારે શ્રીયુત દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ દ્વિઙ્ગકરે હરસોલના તામ્રપત્રના આધારે એ હેલા આવડાનું નામ યોગરાજ કહેવું છે. પરંતુ **मूलम नास्ति** એ ન્યાયે એ કલ્પના નિરર્થક છે. ગેઝેરીઅરની કલ્પનાજ નિર્મૂલ છે, તો તેના આધારે કરેલો તર્ક નિર્બળજ હોઈ શકે. વળી હરસોલના લેખમાં જે યોગરાજનું નામ છે તે આવડો હતો કે પાટણનો ગજ્જ હતો એવો તેમાં લેશ માત્ર પ્રણ ઉલ્લેખ નથી. વખતે એ કતોજના મહેન્દ્રપાલનો સામન્ત બીજો અવનિવર્મા હોય કે જેનું અપર નામ યોગવર્મા હતું.^૭

મૂળરાજને સામંતસિંહનો હોદિત્ર વિ. એ. માં કહ્યો છે. પરંતુ બીજા અથવા ગ્રંથમાં ભાણેજ કહ્યો છે, તથી વિ. એ. ની હકીકત અરોગર જણાતી નથી.

કેટલોક નવો પ્રકાશ

૬. પુરાતત્ત્વ. પુ. ૨. અંક ૧

૭. ઊનાનું સં. ૯૫૬નું તામ્રપત્ર. શ્રી દ્વિઙ્ગકરનો અપ્રકટ લેખ “ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉમેરવાનું એક પ્રકરણ.”

મળગળે તના મામાન રૂપરૂપી મર્ગને ગન્ય થીતુ ૩, તેના આભાવિદ મળુ પડી તે ગાદીએ આવ્યો અગ તોતે દનાવીને ગન્ય થીતુ, એ મ મ રી અપદ માતીની નથી ૮ પ્ર ચિ અને બાટોના ચોપડા મિવાયના કાઢ પ્રથમા મળગળે મામાને માર્ગોનું વિદ્યાન નથી એ ખડે છે, પગનું શીતુ રેટીની દળીન મળગળના વિરુદ્ધમાં ગય છે રત્નમાલ મળગળને રૂપી નવાયો અને વિન્દ્યામયાની કહે છે વળી ધર્મારણ્ય મા તો એને માયોનું નવાયુ કથન છે ૬ વડનગરની પ્રચલિતની નીચેની પદ્ધિત તેણે એના મામાને હગનીને ગાદી થીવી હતી એના અમર્થનમા દાદામા ગાયે ૭૧૦

યદ્યાપોત્કટરાજગણ્યકુમલાં સ્વચ્છદ્વદીકૃતા ।

અર્થાત મળગળે ચાલ્યા ગતની ગન્યપદ્ધતીને સ્વચ્છદ ગીતે ૩૬ કરી હતી આમા તોણે કુદ કરીને ગન્ય થીતુ હતુ એના અર્થ ક્યાથી નીચે છે ? ગન્યપદ્ધતીને ૩૬ કરી એનો અર્થ મમે ને ગીતે ગન્ય થીતુ એમ થાય ખાત્ર યુદ્ધનો અર્થ વિરમિત કે એમ કરી ગદાપ નદિ ઉપરુ સ્વચ્છદ ગણ્ય એ અર્થની વિરુદ્ધ ગય છે અને ગન્ય પગાની પડ્યો એને પુષ્ટિ આપે ૩

૮ તદનુ સવન ૨૦૧૭ વર્ષે ચૌતુસ્ય વશોપવિષ્ણુ મંદિર મૂલગજ ગણ્ય વર્ષ ૩૧

૦ કસ્મિનમાસે ચ વક્ષન્નસમામ દલમસ્થિત । મૂલકો ભાગિનેયધ મોલકીતુ ગદારક ॥ ૧૬ ॥ મૂલકેન દત્તો રાજા નિર્વશો ભૂપતિશ્ચ મ । પશ્ચાત્મૂલકનામાડસો રાજામત્પટ્ટને પુરો ॥ ૧૭-૪૦ ૬૬ ॥

૧૦. ય એ નોત મળગળ ગતના ચાલ્યાગેના લાયમાર્થો ગન્યાનું વર્ષ ૩૬, ત્યાં પ્રમદો તેન અપદરૂપી પાતાના અમાને મર્ગને ગતના મોલકાન વળાવ છે " (નર્મચ સમાના દન્યવિધિ । પુત્રમતી અવિનત નામાવધિ ૫ ૬૫)

જો એમ કહેવામાં આવે કે મુળરાજે મામાને કપટથી માર્યો એ વાત ખરી હોય તો આવડા વંશના સરદારો અને પ્રજા તેની વિરુદ્ધ કેમ ન પડ્યાં? એનું કારણ સામંતસિહની વર્તણૂકમાં જણાય છે. **રત્નમાલ** - તેને અવિવેકી અને સારાસારનો વિચાર ન જાણનાર લખે છે. એ ઉપરાંત **ધર્મારણ્ય** થી તો વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. તેમાં તેને વિષયી, જીભના સ્વાદવાળો અને અંતઃપુરમાં જઈ ભરાઈ રહેનાર કહ્યો છે.

રાજા ભૂવડ નામ્નાં ચ તરસુતો રાજ્યશાસને ।

બહુમોદકમક્ષો ચ કામી કામકલાબુધઃ ॥

આસક્તો યોષિતાં વૃન્દે કરિણ્યાં ગજરાહિવ ।

અંતપુરે વસન્નિત્યં કામસેવાપરાયણઃ ॥

આ પ્રમાણે તે વિષયી હોવાથી સરદારો અને પ્રજા તેના વિરુદ્ધ હોય અને જેમ કર્ણ વાઘેલાને કોઈએ મદદ ન કરી, તેમ તેને પણ મુળરાજ વિરુદ્ધ કોઈએ મદદ ન કરી હોય તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

કોઈ કહે છે કે ભૂવડને છોકરું ન હતું. તો તેના પછી મુળરાજનો હક્ક હતો, તો તે શાથી મામાને મારે? એનો ઉત્તર એ કે રાજ્યલોભ એટલી ધીરજ ખમી શકતો નથી તેમજ ભુવડને પાછળથી છોકરું થાય અથવા ખીજને દત્તક લે એ સંભવિત હતું. વળી ભાટ ચારણોના કહેવા પ્રમાણે ભુવડને અહિપત નામે કુંવર બાર માસનો હતો, તે લઈને તેની મા તણોત જતી હતી અને પછી તે કુંવર કચ્છના લાખા કુલાણીના શરણે ગયો હતો.^{૧૧} ભુવડને કુંવર થયા પછી મુળરાજને રાજ્ય મળવાની આશા ન રહી હોય, તેથી પણ તેણે મામાનું ખુન કર્યું હોય.

આથી **પ્ર. ચિં.** અને **ધર્મારણ્યનું** કથન યોગ્ય જણાય છે. **ધર્મારણ્ય** થી ખીજ એક બાબત ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે. વનરાજને ઉજ્જેરવામાં જૈન આચાર્ય શીલગુણસૂરીએ મદદ કરી હતી એમ **પ્ર. ચિં.**

જણાવે છે પશુ એ વાન મર્માન્ય નહોતી એમ એ પ્રથમાજી
ધસાગે છે

गुर्जराणा मिदं राज्यं वनराजात्मभृत्यपि ।
जैनेस्तु स्थापितं मन्त्रैः स्नदुद्रेपी नैव मन्यते ॥

એટલે મવન ૧૩૬૧ માં પણ આ સબધી મતભેદ હતો
ત્યારે વનગજને આશ્રય કેના તરફથી મળ્યો હતો ? ધર્મારણ્યમા
જણાવ્યું છે કે મોટેનાના મોઢા પાલણોએ આશ્રય આપ્યો હતો અને
તે ત્યાજ ઉઠ્યો હતો

પાટણની સ્થાપના

આવડાઓની વસાવળીનો આગલ ક્યારી ગણવો એ વિષે
મતભેદ છે પાટણની સ્થાપનાનું અને આવડાઓના ગણતારનું વર્ષ
એકજ છે તેથી પાટણની સ્થાપના ક્યારે થઇ એનો પ્રથમ વિચાર
કરીયું વિ શ્રે સિવાયના બધા પ્રયોગો મવત ૮૦૨ છે જનશ્રુતિ
પણ એજ વર્ષ જણાવે છે પ્ર. ચિં. અને વિ શ્રે એ મન્ને પ્રયોગો
વાર, તિથિ અને ગામ એક જ છે. વસાવળ મુદ્ ૩ ને મોમવાર મ
૮૦૨ માં આવે છે (૨૮ માર્ચ ૭૪૬ ઇ સ) ૮૦૨ માં નદિ એ
વર્ષમાં તો સદા મામની મદ્દ તિથિએ શુક્રવાર હતો (૨૮ માર્ચ
૭૬૫ ઇ સ) આથી મવત ૮૦૨ જ 'ખડ વર્ષ' જાણાય છે

વનગજનો જન્મ

વનગજના જન્મ વિષે એ ક્રૂતા પણ વધાર ભેદ છે પ્ર ચિં.
પ્રમાણે વનગજે ૫૯ વર્ષ, ૩ માસ અને ૧ દિવસ^{૧૨} ગત્ય કર્યું

૧૨ ગપાનેની પ્રતમા ૨૧ દિવસ છે, પણ એ શૂલ જાનાય છે
યોગ જાના ગાન્યારોહણનો તિથિ અષાઢ મુદ્ ૩ આપી છે, એટલે એક
દિવસ થાય ૮૧૦ની આજ મૂળમાં છે એ પણ ખોટી છે વનગજના
ગત્યકાળના ૫૯ વર્ષ ગણતા મં. ૮૬૧ નોર્ધએ (૮૦૦+૫૯)

હતું. તેનું રાજ્યારોહણ સં. ૮૦૨ વૈશાખ સુદ ૨ ગણતાં, મરણ સં. ૮૬૧ આષાઢ સુદ ૩ ના દિવસે થયું હતો. એની ઉંમર ઉક્ત ગ્રંથમાં ૧૦૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨ દિવસ^{૧૩} છે એટલે એનો જન્મ સં. ૭૫૨ વૈશાખ સુદ ૧૫ ના દિવસે હોવો જોઈએ. ગણત્રીથી આ તિથિ આપણે કાઢી તે ખરોખર છે, કેમકે રત્નમાલમાં પણ એ જ આપેલી છે. જુઓ:—

વિક્રમાંજીત શક વર્ષ જાન, શતસત્તદોહપંચાસમાન ।
 કલુતવ વસંત સવસુખરાશિ, વૈશાખ માસ તિથિ પૂર્નમાસિ ॥૮,૩૧.

આ પ્રમાણે વનરાજના જન્મનું વર્ષ સં. ૭૫૨ કહે છે. પરંતુ ગેઝેટિયરના લખનારે વનરાજના જન્મની સાલ સં. ૭૭૬ (ઈ. સ. ૭૨૦) માની છે.^{૧૪} એના કારણમાં લખ્યું છે કે એ એકસો નવ વર્ષ જીવ્યો હોય અને મોટી ઉંમરે ગાદીએ બેઠા પછી એણે એટલું લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યું હોય એ સંભવિત નથી. ખીજું કારણ એને વધારે મહત્વનું એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિંધના આરમોએ ઈ. સં. ૭૨૦ના અરસામાં ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. તે વખતે વનરાજના બાપના રાજ્યનો નાશ થયેલો હોવો જોઈએ. તેથી એજ વર્ષ વનરાજના જન્મનું ગણી શકાય.

આમાંથી પ્રથમનું કારણ બહુ વજનદાર નથી કેમકે તે વખતે જાંઘીનું પ્રમાણ હાલ કરતાં વિશેષ હતું એ સહુ કોઈ કબૂલ કરશે. વનરાજના વખતમાં ૮૯-૯૦ વર્ષનું આયુષ્ય સાધારણ હોય એમાં શંક નથી. કુમારપાલ ૮૨ વર્ષની ઉંમરે અને ભીમ ખીજે પણ લગભગ તેટલી ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો. આ પ્રમાણે તે વખતે આયુ-

૧૩ મૃગમાં અહિં પણ ૨૧ દિવસ છે, પણ ખરી રીતે ૨ લઈએ તો જ વૈશાખ સુદ ૧૫ આવે. એક દિવસનો ફેર રહે છે. પરંતુ એ નજીવો છે. પૂનમ ઉપર પડવે હોય તો ગમે તે તિથિ ગણી શકાય.

મર્યાદા ૮૦-૯૦ની આધારણ હોય તો ક્રેડિટની અપવાદરૂપ ૧૦૦-૧૦ની હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી મદાલાનતના ટાણમાં આયુર્મર્યાદાના આધારણ રીતે ૧૨૫ વર્ષની હતી ગ્રતા પણ ૧૫૦-૭૫ વર્ષ અધ્યાના દાખલા છે દાખલા તરીકે બીજાની ઉંમર ૧૭૦ અને વ્યામની ૧૫૭ હતી, અને જે મગયા તેમના અવનતો અત પણ કુદરતી ન કહેવાય, ટાણે તે કદરતા મગયા હતા દાવ આયુર્મર્યાદાના આધારણ રીતે ૪૦-૫૦ની ગણાય છે, તો પણ વળા લોગે અપવાદરૂપે ૭૦-૮૦ અને તે ક્રતા પણ વધારે વર્ષ મુધી હોય છે તો વનગજનુ આયુષ્ય એટલું લાંબું કેમ ન હોય તે અમત્તતુ નથી વળા એની ખાત્યાવચ્ચા જગલમાં ખુદી દવામાં ગઈ હતી અને તેણે બીજા લોકાની આંખતમાં ચિહ્નમાં પોતાનું ચર્ચક દ્રવ્ય હતું. વનગજે ૬૦ વર્ષ ગણ્ય કર્યું એમાં પણ અમલવિત જેવું થુ કે? ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથીજ તેટલા વર્ષ ગણ્ય કર્યાના ઉદાહરણો નીકળે એમ છે ચિદ્રાજે ૧૯ વર્ષ અને બીજા બીમે ૬૩ વર્ષ ગણ્ય કર્યું હતું

બીજી ટાણે જન વિચાર્યા જેવું છે રત્નમાલનો કર્તા લખે છે કે વનગજના ખાપ જયગેખને કથાણના નામ ભરડે હગચો હતો દેવે કથાણ દરકના નામ વિજયનિયનું અપર નામ ભુવનાશ્રય હતું અને તેનો અમર ૫૭૨થી ૭૮૬નો હતો આથી તેણે ૫, ૭૫૨માં જયગેખને દનાઓ હોય તો કાષ્ટ અમલવિત નથી,

પરંતુ ગેઝેટીયરના લેખકે વનગજના જન્મનું વર્ષ ૫૭૬ (૫ ૫ ૭૦૦) માનનાનું બીજી ટાણે એ આપ્યું છે કે ૫ આસર ૫૦ આન્મોએ હુમલો એ આન્મોમાં કર્યો હતો અને એ ગણ્યનો ભૂવડે નહિ પણ આન્મોએ નામ કર્યો હોયે પુલકેલી જનાશ્રયના ૫ ૭૬૪ના તામ્રપત્રમાં આન્મોએ આવડાનું ગણ્ય નામ કર્યાનું લખ્યું કે ૧૬ આ નિગે જન ઉડા ઉતર્યું પડે પ્રથમ એ કે ચિંધના આન્મોની તમા

રીખમાં પંચાસરના ચાવડાને હગવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, માત્ર 'જુઝર' એમ મોંઘમ છે. જુઝો:—

“ This is the time of khalif Hasha'm (H. 105-125, A. D. 724-743) whose Sindh Governor Junaid is recorded to have sent expeditions against Marmad (Marwad), Manddi, Dalmaj (Kamleji) Barus (Bharuch) Uzain, Malida (Malwa) and Juzr (Gurjar)”^{૧૭}

આમાં અગત્યની વાત એ છે કે આ હુમલા જુનેદના વખતમાં એટલે ૭૨૪-૪૩ ઈ. સ. સુધીમાં થયા હોવા જોઈએ. તો ઈ. સ. ૭૨૦ ની સાલ શી રીતે આવે? વનરાજનો જન્મ એ સાલમાં માન્યો છે. તો શું એના જન્મ પછી ૪-૫ વર્ષે જ્યોતેશ્વરે ગાંધ્ય ખોયું? તેમ હોય તો વનરાજ વનમાં જનમ્યાની હકીકત ખોટી માનવી પડે. પુલ્લદેશીના તામ્રપત્રમાં ચાવટક (ચાવડા) પર તાહુકેએ (આરખોએ) હુમલો કર્યાનું લખ્યું છે. પણ એ તામ્રપત્રનું વર્ષ સં. ૭૬૪ છે. તેમાં આરખોના હરાવવાનો ઉલ્લેખ છે. હવે જો તેણે સં. ૭૭૬ (ઈ. સં. ૭૨૦) માં આરખોને હગવ્યા હોય તો તેનો કીર્તિ લેખ એટલો બધો મોડો શું કરવા કોતરાવે ?

પરંતુ ખરી રીતે આરખોનો હુમલો ગુજરાત ઉપર સં. ૭૬૦(ઈ. સ. ૭૩૪)માં થયેલો હોવો જોઈએ. અને તે વનરાજના વખતમાં, નહિ કે તેના વાપતા વખતમાં. એના કાગ્જો આ પ્રમાણે છે. (૧) પ્રથમ તો એ સાલ આરખ તવારીખ અને પુલ્લદેશીના તામ્રપત્ર પ્રમાણે બંધ ખેસતી છે. (૨) વનરાજને અને કલ્યાણના ગળને સંધિ થઈ હતી, એમ પ્ર. ચિં.માં જણાવ્યું છે. કેમકે એને ખંડણી ઉધગવવાને સેક્ષભૂત નીમ્યા હતા.^{૧૮} હવે જો સંધિ થઈ હોય તો તેને તેના વાપનું રાજ્ય મળે એમાં

^{૧૭} Bombay Gaz. Vol. I. pt. p. 109.

^{૧૮} પ્રબન્ધ ચિંતામણિ, પૃ. ૩૩.

નવાઈ નથી (૩) પચાસઠ હાતુ છતાં નવું ગહેઠ વસાવવાનું કારણ આગ્રોના હુમલાનું કે આગ્રોએ પચાસનો એવો નાશ કર્યો હશે કે જે ગહેના લાયક નહિ હોય તેથી તેણે ફરી વસાવ્યું હશે આ પ્રમાણે વનગજનો જન્મ મ ૭૫૨, પચાસનો નાશ સ ૭૯૦, અને પાટણની યથાપના મ ૮૦૨ ઠરે છે વનગજને પચાસનું ગળત્ય મધિને ૩૪એ મળેલું હોવું જોઈએ અને ત્યાં કેટલાક વર્ષ ગળત્ય પણ કર્યું હશે એમ 'હુ ધાતુ' છું

સાલવારી

હવે આપણે ચાવડાં વસાવતાં ગજાઓની સાલવારી કાચમા લઈશું અને જુદા જુદા પ્રથેમા આપેલી સંખ્યાઓ પગતુ એમ કળતા પહેલાં 'પ' ચિં મા થયેલી લઘીઆની કેટલીક જૂલો સુધાગવા પ્રથત્ત કીએ પ્રથમ તેમા આપેલી સાલવારી યથાગ્રિયત ઉતાડ છું

'મવત ૮૦૦ વૈશાખ સુદી ૨ મોમે નગ-મા પ્રવેશ કર્યો વન-ગજે વર્ષ' ૫૯, મામ ૨, દિન ૨૧ ગળત્ય કર્યું વનગજનું આયુષ્ય ૧૦૯ વર્ષ, મામ ૨, દિન ૨૧નું હેતુ સ ૮૬૨ વર્ષે આપાઠ સુદી ૩ ગુરુવારે અશ્વિન નક્ષત્રમા સિદ્ધ લક્ષ્મીમા વનગજના ન્યુત યોગગજનો ગળત્યાભિષેક થયો x x x x યોગગજે મ ૮૭૮ના આવણ સુદી ૪ 'સુધી વર્ષ' ૧૭ મામ ૧, દિન ૧ ગળત્ય કર્યું મ ૮૭૮ આવણ સુદી ૫ ઉત્તરપાદા નક્ષત્રે ધનુર્જનમા ગ્નાન્તિયનો ગળત્યાભિષેક થયો આ ગજાએ મ ૮૮૧ કાર્તિક સુદી ૯ સુધી ૩ વર્ષ ૩ માસ (૭) દિન ગળત્ય કર્યું મ ૮૯૮ જ્યેષ્ઠ સુદી ૧૩ શનિવારે હસ્ત નક્ષત્રમા સિદ્ધ લગ્ને મેમગજનો ગળત્યાભિષેક થયો સ ૯૦૨ ભાદગવા સુદી ૧૫ ગિવાન સુધી ૩૮ વર્ષ ૩ માસ ૧૦ દિન આ ગજાનો ગળત્યજાગી હતો મ ૯૩૫ આમો સુદી ૧ મોમવારે મૃગશિર નક્ષત્રમા કુલ લગ્ને આમુડગજ દેવનો પદ્માભિષેક થયો મ ૯૩૮ મહા વદી ૩ સોમવાર સુધી ૧૦ વર્ષ ૪ માસ ૧૬ દિન આ ગજાએ ગળત્ય કર્યું મ ૯૩૮

મહા નદિ ૧૪ મંગળવારે શ્વાતિ નક્ષત્રમાં સિંદ લગ્ને શ્રી આકાશદેવ ગાદીએ બેઠો. x x x x x x તેણે સં. ૯૬૫ પોષ સુદી ૯ બુધ-વાર સુધી ૨૬ વર્ષ માસ ૧ દિન ૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. સં. ૯૬૦ પોષ સુદી ૧૦ ગુરુવારે આર્દ્રા નક્ષત્રમાં કુંભ લગ્ને ભૃગુગણદેવ પાટે બેઠો. આ રાજ્યએ સં. ૯૯૧ આષાઢ સુદી ૧૫ સુધી ૨૭ વર્ષ માસ ૬ દિન ૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે આવડા વંશમાં ૭ પુરુષ અને ૧૯૦ વર્ષ માસ ૨ દિન ૭ તે વંશનું રાજ્ય આદ્યું x x x x x સં. ૯૯૩ આષાઢ સુદી ૧૫ ગુરુવારે અશ્વિન નક્ષત્રમાં સિંદ લગ્ને રાત્રિના બે પહોર વખતે જન્મથી એકવીસમા વર્ષે મૃગરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો." (પ્ર. ચિં. ૩૫-૪૦).

આમાં કેટલીક દેખીતી ભૂલો છે, જે કદાચ લઘીઆના પ્રમાદથી થયેલી હશે, તે સુધારી લઈએ.

૧ વનરાજે ૫૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. એટલે યોગરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ ૮૬૨ નહિ, પણ ૮૬૧ હોવું જોઈએ. તેમજ પાછળ લખ્યા પ્રમાણે યોગરાજે ૮૭૮ સુધી ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, એટલે પણ એજ વર્ષ યરોગ્યર છે.

૨ રત્નાદિત્યે સં. ૮૭૮ આષાઢ સુદ ૫ થી ૩ વર્ષ ૩ માસ (૪ દિન) રાજ્ય કર્યું છે. તેથી તેના રાજ્ય કાળનો અંત સં. ૮૮૧માં નહિ. પણ ૮૮૨માં ગણાય. (કાર્તિક સુદ ૧૩).

૩ રત્નાદિત્યનો અંત સં. ૮૮૨ કાર્તિક સુદ ૬ ગણ્યો છે અને ક્ષેમરાજનો આરંભ સં. ૮૯૮ જોડ સુદ ૧૩ ગણ્યો છે. તેથી વચમાં ૧૬ વર્ષનો ગાળો છે, એ રાજ્યકાળ વૈરિસિંહનો ગણાય. એનું નામ રહી ગયેલું જણાય છે.

૪ ક્ષેમરાજનો રાજ્યારંભ ૮૯૮ જોડ સુદ ૧૩ અને અંત ૯૨૨ ભાદરવા સુદી ૧૫ લખ્યો છે અને ચામુંડનો આરંભ ૯૩૫ આસો સુદ ૧ લખ્યો છે, તેથી ૯૨૨ નહિ પણ ૯૩૫ જોઈએ અને ભાદરવા સુદી

૧૫ નહિ, પણ ભાદ્રવા વદિ ૧૫ (૦))) જોઈએ અને ગાંધીજીના વર્ષ ૩૮-૩-૧૦ નહિ, પણ ૩૭-૩-૧૭ જોઈએ

૫ આમુડનો ગાંધીજી ૬૩૫ આમો મુદ ૧ થી ૬૩૮ મહા વદી ૩ જાણાવ્યો છે અને ગાંધીજીના વર્ષ ૧૩-૪-૧૭ છે, પરંતુ ૧૩ને બદલે ૩ હતો તેથી તેનો ગાંધીજી ૬૩૬ મહા વદ ૩ ઉપર અને દિન ૧૬ નહિ પણ ૧૭

૬ આથી આગળના ૨૬ નહિ, પણ ૨૫ જાણાય અને તેના ગાંધીજીની તિથિ મહા વદિ ૧૪ નહિ, પણ ૪ હતો તેમજ તેના ગાંધીજીમાં માસ ૧ નહિ, પણ ૧૧. ૬૩૬ મહા વદ ૪ વર્ષ ૨૫-૧૧-૨૦

૭ આગળના ગાંધીજીના વર્ષ ૬૬૫ આપેલું છે, છતાં બચડનો આગલ ૬૬૦ છે એ દેખીતી બુદ્ધિ છે તે ૬૬૫ જોઈએ એ સાક્ષી ગણીએ તોજ એના ગાંધીજીના વર્ષ બરોડા જેમે, નહિ તો ૬૬૦થી ૬૬૧ એમજ વર્ષ ગણે તેમજ એના ગાંધીજીના વર્ષ ૨૭ આગળ ૩ તેથી એનો ગાંધીજી ૬૬૧માં નહિ પણ ૬૬૨માં જાણવો જોઈએ અને ગાંધીજીના દિન ૫૦ નહિ પણ ૫ હોવા જોઈએ બીજી જાણતીએ પણ ૬૬૨ બરોડા છે આવડાઓનો ગાંધીજી ૧૬૦ વર્ષ ગણ્યો છે તેથી પણ એ સાક્ષી જોઈએ (૮૦૨+૧૬૦=૬૬૨) એમાં દિવસ ૧૭ છે તેને મદલે ૧૩ જોઈએ વૈશાખ મુદ ૨ થી આષાઢ મુદ ૧૫ (૫ માસ ૧૩ દિન)

ઉપર મવતોની સાથે મેરુતુએ માસ, તિથિ, વાર નક્ષત્ર અને યોગ આપ્યા છે છતાં પણ એમાંથી ભાગ્યેજ કાઢીને મેળ મળે છે નક્ષત્રો તો કાઢી જવા નથી તિથિઓમાં માત્ર એ જ ખરી છે એક માત્ર પહાંની અને બીજી કોઈ જા ૮૦૨ વૈશાખ મુદ ૨ મોમના અને ૬૬૦ આષાઢ મુદ ૧૫ ગુરવા બીજી એકમાં માત્ર એક દિવસ ઓછો આવે છે આમુડનો ગાંધીજી ૬૩૫ આસો મુદ ૧ મામના વાળ્યો છે, પણ ખરી રીતે ગણવા તે તિથિએ હતો

હવે આપણે જુદા જુદા અંશોમાં આપેલા રાજ્યકાળ પ્રમાણે અથવા રાજ્યઓના આગંબ અતે અંતનાં વર્ષો સાથે એક ટ્રેડા અનાવીશું. એટલે સરખામણી કરવી હીક પડે. રાજ્યઓના અનુક્રમમાં આપણે બીજા અનુક્રમ રચીકાર્યો છે. તેથી પ્રથમ અનુક્રમવાળા અંશોમાંથી માત્ર પ્રત્યેક રાજ્યનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષોજ લેવાં પડશે. એમનાં આદંભ અતે અંતનાં વર્ષો ગણીને મૂકવાથી ગોટાળો થાય એમ છે.

જુના જુના અધીની વગાવણીના કોડો

નામના નામ	પ્રમથ ચિનામણિ (૨)		વિચા-શ્રેણિ		ધર્મો-પદ		પ્રમથ મણિ (મા-પાદ ગત મિનાતે)
	કયાથા કયા સુધી	વર્ષ	કયાથા કયા સુધી	વર્ષ	કયાથા કયા સુધી	વર્ષ	કયાથા કયા સુધી
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
વનનાજ	૮૦૨થી ૮૬૧	૫૯	૮૦૨ થી ૮૬૦	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૦	૬૦	૮૦૨ થી ૮૬૨
ચાગગણ	૮૬૧ થી ૮૭૮	૧૭	૮૮૧ થી ૮૮૧	(૯) ૧૦	૮૬૦ થી ૮૭૧	૯	૮૬૦ થી ૮૬૭
ગતનાદિય	૮૭૮ થી ૮૮૦	૩+૧	૮૮૧ થી ૮૮૪	૩	૮૭૧ થી ૮૭૪	૩	■
વૈશિદ્ધ	૮૮૦ થી ૮૮૮	૧૬	૮૮૪ થી ૯૦૫	૧૧	૮૭૪ થી ૮૮૪	૧૦	૦
સંમનાજ	૮૮૮ થી ૯૩૫	૩૭	૯૦૫ થી ૯૪૧	૩૬	૮૮૪ થી ૯૧૩	૨૯	૦
આમુડ	૯૦૫ થી ૯૦૯	૩+૧	૯૪૧ થી ૯૭૧	૩૭	૯૧૩ થી ૯૪૪	૩૧	૦
નાદડ	૯૦૯ થી ૯૧૫	૦૬	૯૭૧ થી ૯૯૮	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭	૦
મનડ	૯૧૫ થી ૯૯૦	૦૧૭	૯૯૮ થી ૧૦૧૭	૧૯	૯૭૧ થી ૯૯૮	(૨૭)	૦
કુત		૧૮૮ +૦		૧૯૬		૧૯૬	

જુદા જુદા ગ્રંથોની સાલવારી મેળવતાં એટલું જણાય છે કે વિ. શ્રે અને ધર્મારણ્યનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો લગભગ સરખાં છે. આમ બે ભિન્ન ભિન્ન જૈન અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની માત્રવારીનાં વર્ષો મળતાં હોય એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે ખરાં હોવા નોંધએ. પરંતુ એ બંનેમાં રાજ્યઓનાં આરંભ અને અંતનાં વર્ષોમાં ફેર છે. આ ફેર ૧૯ વર્ષનો સમગ્ર શકાય તેવો છે કેમકે ધર્મારણ્ય વનરાજના રાજ્યારંભમાં વર્ષ ૮૦૨ ગણે છે. જ્યારે વિ. શ્રે.માં ૮૨૧ આપેલું છે. આથી ૧૯ વર્ષનો તફાવત કાયમ રહ્યો છે.

આ બેમાંથી કયું વર્ષ ખરું છે તે નોંધએ. ઉપર વનરાજનો આરંભકાળ ૮૦૨થી હોવાનું બતાવ્યું છે. તે ખીણ રીતે પણ તપાસીએ. પ્ર. ચિં.ના ખીજ સંસ્કરણનો ભ્રષ્ટ પાઠ છોડી દઈએ તો આવડા વંશના એકંદર રાજ્યકાળનાં વર્ષો ૧૯૬ હોવા બાબતમાં લગભગ બધા ગ્રંથકારો સંમત છે. તેમજ મૂળરાજનું મરણ ૧૦૫૨-૫૩માં થયેલું એમાં પણ મતભેદ નથી. વિ. શ્રે.માં આરંભની સાલ ૮૨૧ આપી છે, તેથી આવડાઓનો અંત ૧૦૧૭માં માન્યો છે અને તેથી મૂળરાજનાં ૫૫ને બદલે ૩૫ રાજ્યકાળનાં વર્ષ ગણ્યાં છે. પણ મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક સં. ૧૦૧૭માં ઠરી શકતો નથી. તેનાં બે કારણો છે. (૧) મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકની તિથિ પ્ર. ચિં.માં આપાઠ મુદ્દ ૧૫ ગુરુવાર આપી છે. તે સં. ૯૯૮ પ્રમાણે ગરોળ્ય મળે છે. (ઈ. સ. ૯૪૨, જુન ૩૦ ગુરુવાર), સં. ૧૦૧૭ પ્રમાણે મળતી નથી. તે વર્ષમાં તો એ તિથિએ સોમવાર હતો. (ઈ. સ. ૯૬૧, જુલાઈ ૧ સોમવાર). (૨) સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળનું જીનું કવિત છે તેમાં મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ સં. ૯૯૯ આપેલું છે.

સવત નવ નવાણુંએ મૂળદેવ મહારાજ,

મૂળદેવ કુળ આવડો (૧) પામ્યો પાટણ રાજ. ૧૯

૧૯ 'ગુજરાત' માસિકના સ. ૧૯૭૬ ના આસોના અંકમાં રા. ભગતગમનો લેખ.

આ જોતા મુશ્કેલીના ગત્યાભિષેકનું ૧૪ મ ૬૯૮ ગણવું જ
મર્યાદા છે અને તેથી આનંદ વગરના આનંદ ૨. ૮૦૦ થીજ ગણવો
શીક છે (૬૯૮-૧૯૬=૮૦૨)

વનગજો ૬૦ ૧૪ નાજી કર્યાનું મધ્યમ પ્રથમ છે, વિ શ્રે સુદ્ધા
પરંતુ વખતે તેણે એટલા વર્ષ મુધી મક્રિય ભાગ નહિ લીધો હોય
યોગનાજના ગત્યાભિષેકના ટેકનાદ ૩૫ ૧૪ જણાવે છે અને ખીજા ૯
૧૪ આથી જોડેની ના સેખર ૨૬ વર્ષનો વચનમાં માળો ગણી તે
ગત્યાભિષેક વનગજના ખીજા ૨૬ પ્રતો દરે એમ અટકળ કરી છે
પણ ખરી મીતે તેમ ન હોય જોઈએ માત્ર અનુમાન તો એમ કે
૨૦-૧૬૧ મુધી વનગજ શ્રવતો દરે પંતુ યોગનાજો નાજમતા ૨
૮૫ મા દાયમાં લીધી દરે જોઈએ તેના ૩૫ વર્ષ ગણે છે તે તેણે
ગજમતા દાયમાં લીધી દગાંથી ગણતા દરે, ત્યાં જોઈએ તેના ૯
૧૪ જણે કે, એ વનગજના મનુષ્ય પછીથી તેના નાજ્યાન ભ ગણતા
દરે પંતુ નાજના મનુષ્ય મુધી મતા ગમે તેના દાયમાં લોચ પણ આણ
તો તેના નામની જ વર્તાય આથી યોગનાજના ૯ ૧૪ જ ગણવા
વંચ કે ચાગ્ય છે

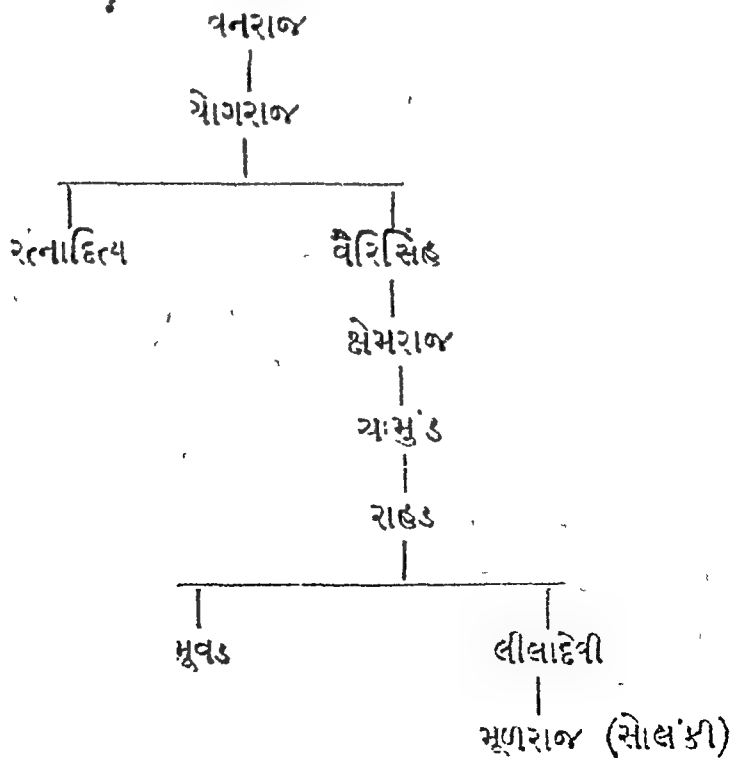
તાત્પર્યનો નાજ્યાભિષેક ૩ વર્ષનો દરે, એ ચોક્કસ છે, કમકે
ત્રણે પ્રથમ એમાં મમત કે વૈનિનિદનો નાજ્યાભિષેક વિ શ્રે મા આપેલો
૧૧ ૧૪નો ચાગ્ય જણાવ કે ધર્મારણ્ય મા એકજ વર્ષ જોઈ છે
સેમગજ અને આમુડનો ગત્યાભિષેક ધર્મારણ્ય પ્રમાણે જેવો શીક
છે આમુડનો કાળ પ્ર વિ પ્રમાણે માત્ર ૩ ૧૪ છે, પરંતુ એની
આગળનો ૧ લુપ્ત થયો હોય એ પણ અભવિત કે ગદડનો ગત્યાભિષેક
વિ જ અને ધર્મારણ્ય મા મળતો કે, તેથી એ લીધો છે, તેમજ
મુડનો કાળ વિ શ્રે અને ધર્મારણ્ય મા મળતો છે, તેથી પણ
એ ગીદાયો કે

ઉપર પ્રમાણે ભાગત્યાગ કરીને વચનસી ગોળીએ તો આ પ્રમાણે
ગોડવાય —

અંક	રાજાનું નામ	કયાંથી	કયાં મુઘી	વર્ષ.
૧	વનરાજ	૮૦૨	૮૬૧	૫૯
૨	યોગરાજ	૮૬૧	૮૭૦	૯
૩	રત્નાદિત્ય	૮૭૦	૮૭૩	૩
૪	વૈરિસિંહ	૮૭૩	૮૮૪	૧૧
૫	ક્ષેમરાજ	૮૮૪	૯૧૩	૨૯
૬	ચામુંડ	૯૧૩	૯૪૪	૩૧
૭	રાહડ	૯૪૪	૯૭૧	૨૭
૮	ભૂવડ	૯૭૧	૯૯૮	૨૭

કુલ ૧૯૬

રાજાઓના પરસ્પર સંબંધનું વંશવૃક્ષ નીચે આપ્યું છે:—

परिशिष्ट अ.

अप्र० अयोमाथी टिप्पणी

१. विचार श्रेणि.

(१६२२१ म्युजीगमनी प्र०)

x x x तदनु ८०२ वर्षे वेशाख शुद्धि ० सोमे चाउटा
वशोत्पन्न श्री वनराज श्री अणहिलपुर अस्थापयत् तत्र च
६० वर्षाणि राज्यमभुक्त तत्पुत्रेण योगराजेन वर्ष ९, राज्य
कृत तत संवत् ८९१ वर्षोपविष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष ३
राज्य कृत ततो वैरमिहस्य राज्य वर्ष ११ तत सं १०१
उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्य च० ३९ तत ०४४ वर्षोपविष्ट
मुत चामुड राज व० २७ तत मघत ९७१ वर्षोप० सुत
माघटस्य राज्य वर्ष २०/९०८ वर्षोपविष्टसुत सामतमिह
राज्य वर्ष १९ इत्थ पव १०१७ इत्थ चावडावशेऽष्टमि
१९६ वर्ष राज्य कृत तदनु संवत् १०१७ वर्षे चोलुस्य
वशोपविष्टस्य दौहित्र श्री मूलराज राज्य वर्ष ३५ x x x

२. विचार श्रेणि.

(म्युजीगमनी गणेश ओ माभा०नीनी प्र०)

x x x तदनु ८०१ वर्षे वेशाख टादि २ सोमेचाउडा
वशोत्पन्न श्री वनराज श्री अणहिलपुर अस्थापय तत्र च
६० वर्षाणि राज्यमभुक्त तत्पुत्रेण योगराजेन वर्ष ९, राज्य
कृत । ततः संवत् ८०१ वर्षे पिपिष्ट श्री रत्नादित्येन वर्ष
३ राज्य कृत । ततो वैरमिहस्य राज्य वर्ष ११ तत संवत्
१०१ उप० तत्सुत क्षेमराजस्य राज्य च० ३९ तत ०४४

वर्षेपिविष्ट सुत चासुंडराव २७ ततः स. ९७१ वर्षेपित सुत
 घाघडस्य राज्य व० ७ । ९९८ वर्षे पिवि सुत प्रराज्यं च ॥ ९
 इछ एवं १०१७ इछं चावडा वंशे अष्टभिः १९६ वर्ष राज्यं
 कत । तदनु सं. ९०१७ वर्षे बोलुकय वंशोपविष्टस्या दौहित्र
 मूलराज्यं च ३५ × × × × ×

३ धर्मारण्य.

कृत्वा राज्यं पष्टि वर्षं वनराजो दिवं गतः ।
 तत्सुतो योगराजश्री प्रजापालन तत्परः ॥ ८७ ॥
 वर्षाणां नवकं तेन कृतं राज्यं विजानता ।
 भुंक्ता भोगांश्च विविधान् पश्चात्सोऽपि दिवं गतः ॥ ८८ ॥
 रत्नादित्येऽति नाम्नावै तत्सुतो राज्यशासने ।
 वर्षत्रयं कृतं राज्यमल्पायुष्ट्वान्मृतश्च सः ॥ ८९ ॥
 तत्सुतो वीरसिंहश्च वर्षाणां दशकं तथा ।
 त्रैविद्यानां कृता सेवा मनसा कर्मणा च वै ॥ ९० ॥
 राजा कालवशे जातस्तत्सुतः क्षेमभूषतिः ।
 एकोनत्रिंशता सोऽपि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ ९१ ॥
 पश्चाद्वाजा भवस्तस्य चासुंडारव्य सुतो बली ।
 नेत्रभूमि मितैर्वर्षैः सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९२ ॥
 उधडस्तस्य दायादो वर्षाणां सप्तविंशतिः ।
 राज्यं चकार धर्मात्मा सोऽपि कालवशं गतः ॥ ९३ ॥
 राजा भूवड नाम्ना च तत्सुतो राज्यशासने ।

परिशिष्ट व

अ	१००*	संज्ञा नु ३	= मोमसा	ता २८	भास्य	७४६
अ	८३१*		= गुडसा	ता ३१		७४५
अ	८०१	आगत नु ३	= गंगसा	३	गुड	१०५
अ	८०३*		= मोमसा	॥ २२		८०६
अ	१५४		= गुडसा	॥ ३१		७६८
अ	८११		= गुडसा	१ १		८०८
अ	८६१*	गो ३३ सु १३	= गुडसा	१ २६	मे	८४३
अ	८११		= मोमसा	६		१३०
अ	८११		= सनिसा	१ २०		८३१
अ	८३३*	आमिन नु १	= गुडसा	॥ १३	अष्टे म	८१६
अ	८३४		= मोमसा	१ ३१		१६८
अ	८३५*		= सनिसा	१ ३०		८३६
अ	८३८*	आद नु ४	= गुडसा	१ १३	मनेसारी	८८३
अ	८४३		= मोमसा	॥ १७		८८७
अ	८५०		= मोमसा	॥ ३६		८६४
अ	८६४	गो ३३ सु १०	= गुडसा	ता १७	उमि म	८०७
अ	८६५*		= मोमसा	ता ५		८०८
अ	८६६		= गुडसा	ता ३६		८११
अ	८६६		= मोमसा	ता २१		८३३
अ	८६६*	आद नु १५	= गुडसा	ता १६	गुड	८०५
अ	८६७		= गुडसा	ता ७	गुनाछ	८३६
अ	८६८		= गुडसा	ता ३०	गुन	८४२
अ	१०७		= मोमसा	ता १	गुनाछ	८६१

*સંવત, તિથિ, વાર, માસ પ્રબન્ધ ચિંતામણિમાં આપ્યાં છે.

આ તિથિઓની ગણતરી કરી આપવા માટે હું મિ. મંગેજી પેસ્તાનજી ખરેલાટનો અત્યંત ઋણી છું).

× તિથિઓની ગણતરી વિચારશ્રેણિમાં છે.

(આ બધામાં માત્ર પહેલી તિથિજ ખરી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં આવડાના અંતની તિથિ સં. ૯૯૨ કે ૯૯૮ આપેલી છે, તે પણ ખરી છે.)

કર્ણ સોલંકી

નોંધ —આ લેખમાં જગ્યામાં આવેલા નુતન વિધાન નીચે પ્રમાણે છે— (૧) મેમ્બરની માતા બહેનની ગણિત નહોતી (૨) ભોજના પુત્રને કર્ણાટકના ગાંધી મહાચર્યા મોવકી કર્ણે માર્યો હતો (૩) હૃદયદિવ્ય અને કર્ણે વચ્ચેનું યુદ્ધ આજુ પામે થયું હતું (૪) મેમ્બરના યાત્રાળુઓ પામે ન્યાય લેવાતો હતો તે ગ્રામિક પામેનું નહિ, પણ યુક્તચીત્ર પામેનું બોલાવ હતું (૫) કર્ણે મુન્દરી નાટ્યો તે કર્ણવતીની સ્થાપનાનું ઉપકરણ છે (૬) કર્ણને નાની ઉંમરે ગાદીએ બેસાડવાનું કારણ કર્ણવતી ગાંધીવાનીની સ્થાપના વિરુદ્ધ પામલની પ્રજાના કોપનું ગમન હતું (૭) સિદ્ધગાંધી ગાદીએ દસ વર્ષની વયે બેઠો હતો (૮) તેનું જન્મસ્થળ પાવનપુર નહિ, પણ પાટણ હતું (૯) કર્ણનું મૃત્યુ ચૌદાણ દુરાલના હાથે થયું હતું એ વાત ખોટી છે (૧૦) મીનજીવી મેમ્બરનાયની યાત્રાએ ગઈ હતી તે વખતે પામલ ઉપર હુમલો લાવનાર માળ વાનો યગોવમાં નહિ, પણ નડલનો યોગ્ય હતો (૧૧) મીનજીવીનો પિતૃ પક્ષ દિગંજ જૈનવર્માનુયાયી નહોતો પણ જૈનવર્માનુયાયી હતો (૧૨) જગ દેવ પગમા સિદ્ધગાંધી ગાંધીના આગળના પાટણ નોકરીએ ગયો હતો (૧૩) મિત્ર પાટણમાં કર્ણના મૃત્યુ પછી આવ્યો હતો (૧૪) સિદ્ધગાંધીને ચોતાના પાદપદોમાં પ્રવેશ કર્ણના ગાવનમાં ઉપરથી મળી હતી]

પ્રાસ્તવ

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કર્ણ નામના એ ગણ્યો થયા છે એક સિદ્ધગાંધી જ્યમિહનો પિતા અને ખીજે ગુજરાતનો રહેલો નવતર દિદુ નામ પહોલો મોક્ષકી તરીકે અને ખીજે વાલેલા તરીકે જાણખાય છે કર્ણ વાલેલો લોકોમાં જોડેલો ગણીતો છે, તેટલો કર્ણ મોક્ષકી ગણીતો નથી, કારણ કે ઇતિહાસકારોએ તેના

વિશે બહુ થોડુંજ લખ્યું છે તેણે અમદાવાદ પાસેના અમાવલના આશા ભીલને દગરી ત્યાં કર્ણાવતી નગરી ગંધાવી હતી એટલીજ વાત તેના સગંધી ઇતિહાસમાં નોંધાઈ છે. પરંતુ તેના સમયનાં ઇતિહાસનાં સાધનોનો જો શ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જળાય છે કે તે પ્રતાપી રાજા હતો.

સમય

પ્રગ્ધચિંતામણિ અને ત્રિચારચ્રેણી એ બંને ગ્રંથોમાં મેરુતુંગે કર્ણનો રાજ્યકાલ મં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ સુધી આપેલો છે. આના વિરુદ્ધમાં કાંઈ ઉત્કર્ણ લેખનું પ્રમાણ મળ્યું નથી. તેથી એ સમય સ્વીકારવામાં વાધો નથી.

આંતરવિગ્રહ

કર્ણનો પિતા ભીમદેવ હતો અને તેની માતાનું નામ ઉદયમતી હતું. કર્ણ જે વખતે ગાદીએ બેઠો તે વખતે તેના રાજ્યની સ્થિતિ ડામાડોળ હતી. આંતરકલ્લ અને બહિરવિગ્રહ અને તેને માટે તૈયાર હતા. ભીમદેવને ખેમરાજ નામનો કર્ણથી મોટી ઉંમરનો પુત્ર હતો. તેને કાંઈ કારણથી ભીમદેવે ગાદી માટે નાલાયક ઠરાવ્યો હતો.^૧ તેણે બળવો કર્યો હશે, પરંતુ કર્ણનો મામેો મદનપાળ જે બહુ શસ્ત્રવીર પુરૂષ હતો, તેણે એ બળવો શમાવ્યો હશે. છેવટે ખેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે પાટણથી આડ ગાઉ ઉપરનું સિદ્ધપુર પામેનું દધિસ્થલી (હાલનું દેથલી) લઈને સંતોષ માન્યો હતો.

૧ ખેમરાજની માતા બંકુલાદેવી એક ગણિકા હતી એમ પ્ર. ચિં. મા લખ્યું છે, પરંતુ એ વાત માનવા જેવી નથી. એમ હોય તો તેનો વંશજ કુમારપાળ પાછળથી ગાદી ઉપર આવી શકે નહિ. અને બીજા ક્ષત્રિયો તેના કુટુંબ સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખે નહિ. કુમારપાળની બેન સાંભર (અજમેર) ના ચૌહાણ રાજા અણોનાજને પગલાવી હતી. આજ મૂત્રરાજની માતા નાયિકાદેવી મહોબાના ચંદેલ રાજા પરમર્દિની પુત્રી હતી.

માલવ—વિગ્રહ

બહુના વિગ્રહોમા પ્રથમ વિગ્રહ માલવા સાથે હતો આ વિગ્રહ ચામુણ્ડથી આ ની ચાગદેવ વાગેલા મુઢી ચાલ્યો હતો કર્ણના પિતા બીમદેવ તથા ગેન્દ્ર દેશના કલચુરિ કર્ણે બોજની ધાગ નગરીને ઘેરો વાલ્યો હતો એ ઘેરો ચાનુ હતો તેવાગા બોજનુ મગ્ધ થયુ એથી એ નગરી પડી અને કર્ણે તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર કર્યો બીમે ચિતોડ અને મુજનાતને લગતે માલવાનો મુલક લીધો હશે ત્યાર પછી બોજના પુત્ર જ્યમિહે દક્ષિણના ચૌકુચવળી ગળ મોમેશ્વરની સહાયતાથી કલચુરિ કર્ણને મારી નાખી પોતાનુ ગળ્ય પાછુ મેળવ્યુ હતુ એમ વિક્રમાદેવચરિત્રના એ શ્લોકે ઉપરથી જાણાય છે —

સમાલવેન્દુ શરણ પ્રવિષ્ટમકષ્ટકે સ્થાપયતિ સ્મ રાજ્યે ॥૧, ૧૦૨॥
વિશીર્ણકર્ણા કલહેન યસ્ય પૃથ્વી ભુજગસ્ય નિર્ગલેન ।
સંગચ્છતેઽધાપિ ન હાહલશ્રી કર્પૂરતાટકૃત્તિમેર્યશોભિ. ॥૩, ૮૭॥

આ વખતે બીમદેવ સિન્ધના ગળ લમ્બુક (હમીર મુમતે) સાથે વિગ્રહમા રોકાયો હતો, તેથી તેનાથી માલવા તરફ ધ્યાન આપી શકાયુ નહિ હોય પરંતુ કર્ણે પોતાના ગળ્યનો આત્મવિગ્રહ મમાવ્યા પછી પોતાના સાદુ કર્ણાટકના ગળ વિક્રમાદિત્ય (જકો)ની મહાયનાથી માવવા ઉપર ચલાઈ કરી અને જ્યમિહને હગથીને મારી નાખ્યો હતો, તેના પુત્રે માલવાના ગળ નગર્માની નાગપુત્રી પ્રશન્તિમા લખ્યુ છે કે બોજના મગ્ધ પછી ગળ્યમા જે પ્રત્ય થયો તેમા ગળ્યનો ચામી રૂપી ગયો અને કર્ણ તથા કર્ણાટકના ગળઓના હાથમા ગળેલી વસ્તીનો નાદ વાગવાનની માફક ઉત્પાતિયે ઉદ્ધાન કર્યો ૨ કર્ણે ધાગનમરીને ઘેરો વાલ્યો

■ તસ્મિન્વામવચ્ચુતામુપગતે રાજ્યે ચ કુલ્યાકુલે
મગ્નસ્વામિનિ તસ્ય વન્ધુરુદયાવિત્યોઽભવદ્ભૂપતિ ।
યેનોદ્વૃત્ય મહાર્ણવોપમમિલત્કર્ણાટકર્ણપ્રભુ-
મુર્વોપાલ્લઘ્નચિંતા ભુવમિમા શ્રીમદ્ધરાહાયિતમ્ ॥

હતો અને તેમાં રાજના પુરોહિતે તેને મૂઠ મારી હતી એ વાત સુર-
થોત્સવના એક શ્લોક ઉપરથી જણાય છે,^૩ સુકૃતસંકીર્તનમાં પણ
કર્ણના સંબંધમાં લખ્યું છે કે કર્ણ માળવાના નગને છતીને નીલકંઠ
મહાદેવનું આણ લાવ્યો હતો.^૧

જયસિંહ પછી તેનો કાકો ઉદ્યાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેણે
કર્ણને હરાવીને ગુજરાતના રાજ્યમાં ભેળવેલો માળવાનો મુલક પાછો
લીધો હતો. પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યમાં લખ્યું છે કે શાકમ્ભરીના ચૌહાણ
ગજ વિગ્રહરાજ ત્રીજાએ આપેલા સારંગ નામના થોડા ઉપગ્રેસીને
ઉદ્યાદિત્યે ગુજરાતના કર્ણને હરાવ્યો હતો.^૨ આ યુદ્ધ આણ પાસે
થયું હશે અને માળવાના સૈન્યમાં ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર જગદેવ (પરમાર)
પણ સામેલ હશે. કાળે કે જગદેવના એક સરદારના દક્ષિણ હૈદ્રાબાદ
રાજ્યમાં આવેલા જૂનૈદમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખમાં જણાવ્યું
છે કે ગુજરાતના વીર પુષ્પેની સ્ત્રીઓ અઘાપ્રિપર્યંત આણ પર્વતની
ગુફાઓના દ્વારમાં ગત્રિદિવસ ચોધાર આંસુએ રમે છે.^૩

નાડોલના ચૌહાણો સાથે યુદ્ધ

કર્ણને મારવાડમાં આવેલા નડડૂડના ચૌહાણો સાથે પણ યુદ્ધ

૩. ધારાધીશપુરોચસા નિજનૃપક્ષેણીં વિલોકયાગ્નિલાં
ચૌલુકયાકુલિતાં તદત્યયકૃતે કૃત્યાં કિલેત્પાદિતા ॥૧૫. ૨૦॥

૧. જિત્વા વલૈર્માલવભુમિપાલમાનીતવાન્યઃ કિલ નીલકણ્ઠમ્
॥ ૨. ૨૩ ॥

૨. માલવેનોદયાદિત્યેનાસ્માદેવાપ્યતોન્નતિઃ

સારંગાખ્યં તુરંગં સ દદૌ તસ્મૈ મનોજવમ્ ।

જિગાય ગુર્જરં કર્ણં તમસ્વં પ્રાપ્ય માલવમ્ ॥ ૪, ૭૬-૭૮॥

૩. અઘાપ્યર્બુદર્વતોદરદરિદ્વારેષુ રાતિદિવમ્ ।

ક્રન્દન્ગુર્જરવીરવર્ગવનિતાવાળ્પામ્બુપૂરોર્મયઃ ॥

આ. રિ. હૈ. ૧૯૨૭-૨૮

યયુ હતું. એનો હિલેખ સુધા પહાડીના સીલાલેખમા છે આ વિગ્રહ
ભીમદેવના વખતમા ગર થયેલો હશે એમ જણાય છે ત્યાના ગળ
અણુહિલે અને તેના લાઇ અહિલે ભીમદેવને યુદ્ધમા હરાવ્યો હતો
અને અણુહિલના પુત્ર જાલપ્રસાદે આણુના પરમાર રાજા કૃષ્ણદેવને
ભીમના ક્રૂરતાનામાથી જોડાવ્યો હતો એ જાલપ્રસાદના ભત્રીજા પૃથ્વી-
પાલે ગુજરાતના ગળ કર્ણના મૈન્યનો નાશ કર્યો હતો ૪

સિંધના હાકેમ માથે યુદ્ધ

સિંધના મુસલમાન હાકેમ માથે પણ યુદ્ધનો પ્રયત્ન કર્યો આવ્યો
હતો આ યુદ્ધની હકીકત મિંદુની ઈર્ણસુર્ગી નાટિકામા આપેલી છે
આ યુદ્ધમા કર્ણ જીતે ગયો ન હતો, પરંતુ પોતાના મનાપતિને મોકલ્યો
હતો એણે સિંધના હાકેમને મિંદુ નદીના તટ ઉપર મખત શિક્ષત
આપી હતી ૫ કર્ણના પિતા ભીમદેવે પણ હમ્મુકને મિંદુ નદી ઉપર
મેટુ ગાધીને હનવ્યો હતો આ વિગ્રહ પણ ચામુણ્ડના વખતમા રાડ
થયો હતો વડનગરના જગાજની પ્રશન્તિમા ચામુણ્ડે સિંધુગજ માયાને
હિલેખ છે ૬ સિંધના હાકેમનો જીવટનો પગભર સિદ્ધાન્ત કર્યો હતો
સિંધના મુસલમાનોને આગળ વધતા પ્રથમ કોળના પ્રતિહારોએ

૪ પૃથ્વીપાલ इति ध्रुव श्रितिर्पातिस्तस्यागजन्माभवत् ।

प्रत्यक्षारुनिधि स गुर्जरपते कर्णस्यस्यैन्यापह ॥२२॥

પૂરણચન્દ્ર નાહર—જેન કમલુજાન (૧) પૃ ૨૫૫

૫ કણ સુન્દરી નાટિકા, અક ૪

૬ સૂતુસ્તસ્ય વમ્ભૂવ ભુર્પતિલક ચામુણ્ડરાજાહવયો ।

यदगन्धद्विपदानगन्धनवता(पवन)घ्राणेन दूरादपि ।

विभ्रद्यन्मदगन्धमग्नकरिमि श्रीमिधुराजस्तथा ॥ ६ ॥

મહામહોપાધ્યાય ૫ ગૌરીગુરુ ઓઝા આ મિધુનાર તે બોળેનો
પિતા સિન્ધુજ હતો એમ માને છે, પરંતુ મને એ યોગ્ય જણાતુ નથી

અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ અટકાવ્યા હતા. અને પાછળથી તેમનું પૂર ગુજરાતના સોલંકીઓ અને રાજસ્થાનના ચૌહાણોએ ખાળ્યું હતું.

રાજ્યની દક્ષિણ સીમા

સિદ્ધરાજના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે તેના રાજ્યની હદ નર્મદા સુધી પહોંચી હતી, પરંતુ એ વિસ્તાર કર્ણાના સમયમાં થયો હશે એમ લાગે છે. કારણ કે સોમનાથના યાત્રાળુ પાસે જે કર લેવામાં આવતો તે સ્થળ-ભાલોદ શુક્રતીર્થની પાસે હતું. કેટલાક આ સ્થળ તે ધોળકા પાસે આવેલું ભાલોદ સમજે છે, પરંતુ એ કર દક્ષિણના યાત્રાળુ પાસેથી લેવાતો અને તેથી તે રાજ્યની મધ્યમાં નહિ પણ સરહદ ઉપર જ લેવાય એ સ્પષ્ટ છે.

ઝાલાવાડની પ્રાપ્તિ

સિદ્ધરાજે જુનાગઢના ખેંગારને હરાવી કાઠીઆવાડ તામે કર્યો હતો, પરંતુ તેના કેટલોક ભાગ તો કર્ણાના વખતમાં અણહિલવાડના રાજાના અધિકાર નીચે આવી ગયો હતો. કાઠીઆવાડનો ઝાલાવાડ પ્રાંત બાબરા (બર્બરક) પાસેથી કર્ણાના મશીઆઇ ભાઈ હરપાલે જીતી લીધો હતો. તે ઝાલા રજપુત હતો તેથી તે પ્રાંતનું નામ ઝાલાવાડ પડ્યું. આ બાબરાનો પાછળથી સિદ્ધરાજે સંપૂર્ણ પરાભવ કર્યો હતો. હરપાલ મૂળ કચ્છનો રાજકુંવર હતો. તેના બાપ કેસર મકવાણાને સિંધના હમીર સુમરાએ હરાવીને માર્યો હતો, તેથી તે કર્ણાના આશ્રયે આવીને રહ્યો હતો.^૨

આશા ભીલનો પરાજય

સોમનાથના યાત્રાળુઓને જગન્ની જાતીના એ સરદારોનો ત્રાસ હતો. એક બાબરાનો અને બીજો આશાનો. બાબરા કેળી જાતનો હતો અને આશો ભીલ હતો. બાબરાનો ત્રાસ ઝાલાવાડમાં હતો અને આશાનો નળકાંડામાં. બાબરાનો ત્રાસ હરપાલની સહાયથી દૂર કર્યો અને આશાને

પોતે જાતે હગગ્યો. આજાનું ગામ અમદાવાદ પામે અમાવવ હતું
એ સ્થળ તેના ગજવાના મધ્યભાગમાં આવેલું હોવાથી તેને કર્ણાવતી
નામ આપી પોતાની ગજવાની બનાવી ૩ પરંતુ કર્ણાવતીને ગજવાની
મનાવ્યા પછી થોડા માસમાં તેનું મગલ થયું. મિદ્દગજને તો પાટણનેજ
ગજવાની મનાવી હતી. જેવટે કર્ણ વાવેલાએ કર્ણાવતીને ગજવાની
કરી બનાવી હાય તેમ લાગે છે. તેના વખતમાં પણ કર્ણાવતી ઝાઝો
વખત એ પદ ભોગરી નથી નહિ, કેમકે અલાઉદ્દીન ખીલજના હુમ-
લાથી તેને દક્ષિણમાં નાસી જવું પડ્યું.^૧

કર્ણાવતી ગજવાની

પ્ર ચિ મા લખ્યું છે કે સિદ્ધગજ ત્રણ વર્ષની ઉમરનો થયો તે
રખતે જમતો જમતો ગજાસિદ્ધાસન ઉપર ચઢી ખેડો એ જોઇને કર્ણે
અણહિલવાડમાં તેનો ગજવાભિગેક કર્યો અને પોતે કર્ણાવતીને ગજવાની
બનાવી ત્યાં ગજવા કરવા લાગ્યો. પરંતુ માત્ર જમતમાં સિદ્ધાસન ઉપર
ચઢી જાય એટલાજ કાગળથી ત્રણ વર્ષના બાલકનો ગજવાભિગેક કર-
વામાં આવે એ વાત માની શકાય એવી નથી. ખરે કાગળ તો એ છે કે
કર્ણાવતીને ગજવાની કરવાથી અણહિલવાડની પ્રજાએ વિરોધ કર્યો હશે
એ વિરોધ અમાવા બાલક સિદ્ધગજનો ત્યાં ગજવાભિગેક કર્યો હશે આ
અનુમાનને મિદ્દગજની કર્ણમુદ્રા નાટિકાથી ટેકા મળે છે. તેમાં જણા-
વેલી દક્રીકત રૂપક છે કર્ણમુદ્રા એટલે કર્ણાવતી નગરી ૨ કર્ણની

૩ જુઓ પ્રમન્વ-ચિન્તામણિ-મિદ્દગજ પ્રમન્વ-

૧ તીર્થકદપમાં લખ્યું કે ૬ મુમવમાંની વસ્તુએ અસાધ્ય રૂપ
પ્રથમ હુમલો કર્યો હતો અને કર્ણ ત્યાંથી નાહો હતો. આથી જાણાય
છે - કર્ણ વાવેલાએ કર્ણાવતી કરી ગજવાની બનાવી હશે.

તથો હમ્મીર જુવાગઓ વગ્ગડદેસ મુહઢાસયાહ નયરાણિ
મજિઅ આમાવહીણ પત્તો કર્ણદેવ રાઓ અ નટ્ટો

૨ કર્ણમુદ્રાને એક સ્થળે કામદેવની ગજવાની કહી છે

મૂર્તિલોકત્રયાવિજયિની રાજવાની સ્મરમ્થ ૧, ૫૩.

રાણી તે પાટણની પ્રજા. કર્ણને કર્ણસુંદરી સાથે પરણવું હતું. તેની રાણી તેમ કરવા દેતી નહોતી, પરંતુ સમ્પત્કાર અમાત્ય (સાનુ મંત્રી) ની ચુકિતથી રાજા કર્ણસુંદરીને પરણે છે અને તેની રાણી પણ છેવટે અનુમતિ આપે છે. એનો અર્થ એકે કર્ણવતીને રાજધાની જનાવવામાં પાટણની પ્રજાએ પ્રથમ વિરોધ કર્યો હતો, પરંતુ સાનુ મંત્રીએ સિદ્ધ-રાજને ગાદીએ બેસાડી એ વિરોધ સમાપ્તો હતો.

મીનળ સાથે લગ્ન

સોમનાથના યાત્રાળુઓનો ત્રાસ દૂર કરવામાં પ્રેન્ણા આપનાર કર્ણની રાણી મયણક્ષા (મીનળદેવી) હતી. કર્ણની સાથે લગ્ન કરવામાં તેનો મુખ્ય હેતુ સોમનાથના યાત્રાળુઓના દુઃખનું નિવારણ કરવું તે હતો. પ્ર. ચિ.માં તેના પૂર્વજન્મની કથા આપવામાં આવી છે એનો અર્થ એ જ થાય છે. તે દક્ષિણમાં આવેલા ચંદ્રપુરના કદમ્બવંશી ગણ જયકેશીની પુત્રી હતી એવો દ્વાયાથયં કાવ્યમાં ઉલ્લેખ છે.^૩ કર્ણના સમયમાં કદમ્બવંશી રાજા જયકેશીનું ગણ્ય ગોવામાં હતું એમ અત્યાર સુધીમાં ઈતિહાસમાં જણાયું હતું, તેથી હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવેલું નામ સત્ય હશે કે કેમ તે સંબંધી શંકા હતી, કેમકે ચંદ્રપુરનો પત્તો લાગતો નહોતો. ડૉ. ફ્લીટ તેને બેલગામ પગ્ગણામાં આવેલું ચંદ્રગઢ ધાતું^૧ હતું,^૨ પરંતુ ત્યાં તે સમયે કદમ્બવંશનું ગણ્ય હતું નહિ. હાલમાં તેનો પત્તો લાગ્યો છે. એ ચંદ્રપુર તે ગોવાની પાસે આવેલા સાલસેટ

૩. અવાચ્યાં સ્ફરિકાશ્યાસ્ત નામ્ના ચન્દ્રપુરપુરં ।

રાજેહ જયકેશી યં સ્તુતો વીત્તશ્ચ રોદસી ॥

કન્યા જયતી તમ્યૈષા મયણલ્લેતી નામતઃ ।

અનયા દ્યોતયામાહે કદમ્બકુલમુજ્જ્વલમ્ ॥ ૧-૨૯, ૧૦૦, ૧૫૩

૧ ખં. ગૌ. જિ. ૧, ભા. ૧, પૃ ૫૬૮.

પન્નણાનુ ચદોઃ ગામ છે ૨ જયકેશીના પૂર્વજોનુ ગામ ચદ્રપુરમા હતું, પરંતુ ગોવાને છતી લઈ જયકેશીએ તેને પોતાની ગાળધાનીનુ શહેર મનાવ્યુ હતુ એના પિતાના એક તામ્રપત્રમા ચદ્રપુરનો ઉલ્લેખ છે ૩

મીનગદેરીનો પિતા જયકેશી મ ૧૦૩૨મા મન્સુ પામ્યો હતો. ૪ તેનુ લગ્ન તેના પિતાની દયાનીમા થયુ હતુ એમ પ્ર ચિ અતે દયા કા ઉપગ્રથી જણાય કે આથી એનુ લગ્ન સ. ૧૦૩૦મા થયુ હતો મોમનાથના યાત્રાળુઓના દુ ખ માલગીને તેણે ગુજરાતના નગરને વગાડાનો સ્વયં નિર્ણય કર્યો હતો, તેથી લગ્ન વખતે તેની ઉમર મોટી હોવી જોઈએ તે ૫૨૦ વર્ષની ધારીએ તો તેનો જન્મ મ ૧૧૨૫મા અટકગી શકીએ

મિદ્દગજનો જન્મ

પ્ર ચિ મા લખ્યુ કે કે નર્મના મૃત્યુસમયે મિદ્દગજની ઉમર ૩ વર્ષની હતી, તેથી તેનો જન્મ મ ૧૧૪૭મા કેટલે દિ બ કેશનનાલ ધ્રુવ મિદ્દગજના જન્મનુ વર્ષ મ ૧૧૪૫ માને છે, તે એના કાગળથી કે મિદ્દાગ્ન ઉપર ચઢનાર બાળક પાત્ર ૪૪થી એછી ઉમર નો હોવો જોઈએ નહિ ૫ પરંતુ મિદ્દાસન ઉપર ચઢી ગેમવાના કાગળથી જ બાળકનો ગળ્યાભિષેક થાય એ ચાલ માનના જેવી નથી દયાશ્રયમા એમ લખીકત છે કે પોતાનુ ઝેર આયુધ્ય દગ્ધિમગ્ધમા ગાળતાના આત્મથી કર્ણ મિદ્દગજને ગળ્યાધિકાર ધારણ કન્યા કહ્યું કે, પણ તે પ્રથમ ના પાડે છે, પરંતુ પિતાના અત્યંત આશ્વસથી નીકાડે કે કે

૦ એચ. એમ. માગેચ—કદબદ્ધ, ૫ ૧૬૯

૩ મન્સુ, ૫ ૧૭૬

ચ પ્રાચ્ય ચન્દ્રપુરમીન્દ્રપુરનિરેક શ્રીધારકે નિજનિવા
મમલચકાર પૃ. ૩૭૦

૪ મન્સુ, ૫ ૧૬૦

૫ ભુદિપ્રમાલ, નવેમ્બ. ૧૬૦૭

૬ મન્સુ ૧૦, ૨થો ૧૫—૧૦૦

હવે, પિતાની સાથે આ પ્રમાણે રહેઝકે કરનાર ગાળક કંઈક સમજણો તો હોવો જોઈએ. તેથી તેની ઉંમર દશ કરતાં નાની ન હોવી જોઈએ. એ હિસાબે સિદ્ધરાજનો જન્મ સં. ૧૧૪૦માં હોવાનો વધારે સંભવ છે. આથી તે વખતે મીનગદેવીની વય ૨૫ વર્ષની હોવી જોઈએ. દ્વા. કા.માં લખ્યું છે કે કર્ણે શ્રી મહાલક્ષ્મી દેવીની ઉપાસના કરી તેથી પુત્રનો જન્મ થયો હતો. એથી પણ જણાય છે કે મીનગદેવીની ઉંમર પુત્રજન્મ સમયે મોટી હોવી જોઈએ.

સિદ્ધરાજનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો હતો. એમ પ્રથમ કોળર્ણ સાહેબે રાસમાળામાં લખ્યું હતું. ત્યાર પછીના વાર્તા અને ઇતિહાસ-લેખકોએ એ વાત સ્વીકારી છે,^૭ પરંતુ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં એનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ એ વાત ખોટી છે, કારણ કે પાલણપુર સિદ્ધરાજના જન્મ પછી લગભગ સો વર્ષે આણના પરમાર રાજા ધાગવર્ષના નાના ભાઈ પ્રહલાદનદેવે વસાવ્યું હતું અને તેના નામ ઉપરથી એ નગરનું નામ (પ્રહલાદનપુર) પડ્યું હતું.^૧ દ્વાગ્રય ઉપરથી જણાય છે કે તેનો જન્મ પાટણમાં થયો હતો.

કર્ણનું મૃત્યુ

કર્ણનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું હતું તે સંબંધી એ મત છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો તેનું મૃત્યુ કુદરતી રીતે થયું હતું એમ કહે છે, જ્યારે હમ્મીર કાવ્ય જણાવે છે કે કર્ણને શાકમ્ભરી

^૭ રાસમાળા (ગુ. ભા. ખીજી આવૃત્તિ), પૃ. ૧૫૩; ગ. જૈ. જિ. ૧, ભા. ૨ પૃ. ૧૭૧; ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (ગો. હા. દેસાઈ), પૃ. ૨૬૬; મહારાણી મયણલા (ના. વિ. ઠક્કર).

^૧ પાર્થપરાક્રમ-વ્યાયોગ-ઉપોદ્ઘાત (ગાયકવાડ ઓરિફન્ટલ સીરીઝ)

(અજમે) ના ઔદાણ ગામ દુ ગલે યુદ્ધમાં માર્યા હતો ૨ આ વાત કટલાઈ વિદ્વાનો ખરી માનતા હોય તેમ જણાય છે પરંતુ દમ્ભીઝ કાવ્યની વાત મને નિર્મન જણાય છે એના કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) દમ્ભીઝ કાવ્ય ૨ ૧૪૬૦માં એટલે મુળ બનાવ પછી ત્રણ મોવર્ષ કહેવાયુ હતુ કે પ્ર ચિ તેના પહેલા સો વર્ષ ઉપર (મ ૧૩૬૧) ગ્યારો હતો અને દ્વાયથ કાવ્ય તો મળ બનાવ પછી માત્ર પોણા મો વર્ષ માત્ર લખાયુ હતુ આ એ અથો દ કા કરતા પ્રાચીન હોવાથી તેમની લકીકત તેના કન્તા વધારે વિશ્વસનીય ગણાવી જોઈએ આ પે અથોમાં કર્ણનુ મૃત્યુ કહેતી ગીતે થયુ હતુ એમ અટ ઉલ્લેખ છે

(૨) એમ કહેવામાં આવે કે પ્ર ચિ અને દ્વાયા કા એ અથો ગુજરાતીમાં ગ્યાયા હોવાથી તેના કર્તાઓ પોતાના દેશના ગામઓને હીણપત વાગે તેની નાનો છપાની કરે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે એ રાત ખરી હોય તો ઔદાણ ગામઓના ધર્મ પણ ગિલાલેખમાં તેના ઉલ્લેખ કમ નથી વળી દુ શકનાજ વચના એવા પૃથ્વીગજના નાજ કવિ દાક્ષીના પડિત જ્યાનકે ગ્યેવા પૃથ્વીનાજ વિજય કાવ્યમાં પણ એનો અહંજ પ્રગાઠે અગ્યોએ નથી એ કાવ્ય ઔદાણ ગામઓનો પ્રભુતા કરનાના હંપુથી લખાયુ હતુ અને તે સમયના ગુજરાતના ગાજ બીમદેવ (મીન) અને પૃથ્વીગજને દુશ્મનાવટ હતી, તો એ વાત શ્વા વચને પૃ વિ મા ત્રા કર્તાને હજી ૪ કાગળ નહોતુ એ કાવ્યમાં કર્ણનો ઉલ્લેખ પણ એ જગાએ થયો કે ૪ જતા તેનુ મૃત્યુ ઔદાણ ગામના

નાકેશનારીજનગીયમાનગીતામૃતાસ્વાદધીતીર્ણકર્ણમ્ ।

શ્રીકર્ણદેવસમરે વિધાય તદ્રાજ્યલક્ષ્મીં પરિણીતવાન્ ય ॥

૨, ૩૧ ॥

૫ ગોંડાશક ઓળા—ભુ પ્ર, મૃટેન્ન ૧૬૩૦

૮ મ પ નો ૭૮

હાથે થયાનું લખ્યું નથી. તેમાં લખ્યું છે કે મેવાડના રાજા અગ્નિકા-
પ્રસાદને વાકપતિરાજે કટારથી માર્યા હોતો;^૫ કર્ણને માર્યાની વાત ખરી
હોત તો એ વાત પણ એ કાવ્યમાં નોંધાયા વિના રહેત નહિ.

૩ હમ્મીરકાવ્યના લેખકે ઘણી ઉટાંગ વાતો લખી છે. ચૌહાણોના
હાથે ઘણા મુસલમાન રાજાઓ મરાયાની વાતો તેમાં છે, પરંતુ એમાંની
ઘણી સાખીત થઈ શકતી નથી. તેમાં ગુજરાતના રાજા મળરાજને
વિગ્રહરાજે માર્યો હતો એમ પણ લખ્યું છે.^૧ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે
અસત્ય છે, કેમકે વિગ્રહરાજ અને મૂલરાજને યુદ્ધ મૂલરાજના રાજ્યના
આરંભકાળમાં થયું હતું. મૂલરાજને માર્યા સંબંધી વાત પણ ચૌહાણોના
શિલાલેખોમાં કે પૃ. વિ. કા.માં જણાવેલી નથી. એ કાવ્યમાં તો એટલું
જ લખ્યું છે કે વિગ્રહરાજના હુમલાથી મળરાજ કંથાદુર્ગમાં ભરાઈ
બેઠો હતો.^૨ આટલી વાત તો ખરી છે, કેમકે પ્ર. ત્રિ.માં પણ લખ્યું
છે કે વિગ્રહરાજ અને બારપના સામટા હંલાથી મૂલરાજને કચ્છના
કંથકોટના કિલ્લામાં નાશી જવું પડ્યું હતું. હ. કા.ની અન્ય વાતો આ
પ્રમાણે નિર્મૂલ હોય તો, કર્ણના મૃત્યુની વાત પણ અસત્ય હોય એમાં
કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

(૪) દુઃશત્રુનું નામ શિલાલેખો કે પૃ. વિ. કા.માં નથી. હ. કા.ના
કર્તાએ દુર્લભરાજને એ નામ આપ્યું હોય એમ જણાય છે. કર્ણ અને
દુર્લભરાજ સમકાલીન હતા પણ નહિ, કારણ કે દુર્લભરાજના ઉત્તરા-
ધિકારી વિગ્રહરાજ ત્રીજાનો સમય એક પ્રમાણથી સં. ૧૧૩૬ ઠેર છે ૩

૫ તસ્માદ્વાકપતિરાજેન સમ્ભૂતભવનીભુજા ।

ભિન્નમમ્બાપ્રસાદસ્ય યેનચ્છુરિકયા મુખમ્ ॥ ૫. ૫૮-૬૦॥

૧. અપ્યુગ્રવીરવ્રતવીરવીરસસેવ્યમાનક્રમપદ્મયુગ્મમ્ ।

ધ્રોમૂલરાજે સમરે નિહત્ય યો ગુર્જરં જર્જરતામનૈષીત્ ॥ ૨, ૯ ।

૨. ત્યત્કં તપસ્વિના (સ્વચ્છ) યશોંશુકમિતીવ યઃ ।

ગુર્જરં મૂલરાજારૂયં કંથાદુર્ગમવીવિશત્ ॥ ૫, ૫૧

૩. ના. પ્ર. પત્રિકા ભા. ૧૨, અં. ૩ પૃ. ૨૬૨

આથી દુર્લભગજ કે દુશનન મૃત્યુ ૨ ૧૧૩૬ પહેલા થયુ હતો એ નકકી છે હવે જો દુશન એ વર્ષ પછી દયાત ન હોય તો તે ૨ ૧૧૫૦ માં કર્ણને ક્રી ગીતે મારી શકે? ૫ વિ કા ઉપગ્રથી પણ જાણાય છે કે દુર્લભગજ અને કર્ણ નહિ, પણ વિગ્રહગજ અને કર્ણ અમકાવીન હતા, કેમકે ઉત્પાદિત્યને કર્ણના વિગ્રહ વિગ્રહગજે મહાય આપી હતી એમ તેમા જણાવ્યુ છે ૪ આ બધા પ્રમાણોનો વિચાર કરતા જણાય છે કે કર્ણના મૃત્યુ મ બધી હ કા ની વાત અમત્ય અને નિર્નૂલ કે પ્ર થિ ઉપગ્રથી જણાય છે કે તેનુ મૃત્યુ કર્ણવતીમા થય હતુ અમદાવાદમાં સાગરપુર દવાળ બહાર ગણમુકતેશ્વર મહાદેવનુ દેવાલય છે એનુ મૂલ નામ કર્ણમુકતેશ્વર હશે અને કર્ણને જ્યા અમિ-દાદ દેવામા આવ્યો હતો એ જગાએ બધાનુ હશે એ નિ બ કેશન-વાલ ધુન ધાનુ છે ૫

કર્ણના બાધકામ

મિદ્ધગજે વજ્રા લોકાપયોગી માધકામ કરગ્યા હતા, પરંતુ એ કામમા પ્રેન્દા તેને કર્ણના બાધકામોમાથી મળી હતી કર્ણે પોતાની માતાના નામથી પાટણમા એક ભવ્ય અનં વિશાલ વાવ મધારી હતી અને પોતાના નામથી એક બહુ કિંચો મહેલ ‘કર્ણ-મેરુ-ગ્રામાદ’ બધા-વ્યો હતો મોદેન પામે કર્ણગંગા નામનુ તળાવ બધાવ્યુ હતુ અને ત્યાં કર્ણેશ્વર મહાદેવનુ મન્દિર કાવ્યુ હતુ એ તળાવમા રૂપેશ્વ નદીને વાળીને પાણી વાવમા આવ્યુ હતુ પરંતુ મ. ૧૮૭૭ની અતિવૃષ્ટિમા એ નદીમા પુ- આવરાથી એ તળાવ તરી ગયુ હતુ કે દાવમા એ જગાએ મર્જમાગ નામનુ જામડુ રમેનુ છે અમાવવના વિજ્યના ગમા-કમા નવે અમદાવાદના ગાય-મ ગામ પામે જયવતી માતાનુ મન્દિ-

૪ નૂઓ ટિપ્પણ - (૫ ૭)
૫ છુ પ્ર નવે મ, ૧૯૦૭
૬. ગમમાયા, ૫ ૧૪૭-૧૪૮

અધાવ્યું હતું. અમદાવાદનું કાંકગિયું તળાવ પણ તેનું અધાવેલું હશે એમ ધારવામાં આવે છે.

સોમનાથની યાત્રા

કર્ણના મૃત્યુ પછી તુરત મીનળદેવી ગાલક સિદ્ધરાજને લઈને ભરૂચ પાસે શુકલતીર્થમાં ગઈ હતી.^૧ કર્ણની હિતરક્તિયા કદાચ ત્યાં કરી હશે. ત્યાં જવાનો આશય સોમનાથના યાત્રાળુઓનો કર કાઢી નાખવાનો હશે. ત્યાં આવેલા બાહુલોડ (ભાલોદ) ગામ આગળ એ કર લેવાનો હતો. સોમનાથના યાત્રાળુઓને આશો બીજા અને આગરો દ્રાણી એ બે લુટારાના ત્રાસમાંથી કર્ણે મુકિત અપાવી હતી, પણ યાત્રાળુ-કરની વાર્ષિક ઉપજ ખોતેરલાખ રૂપિયા જેટલી માટી હોવાથી કર્ણ એ કર કાઢી શક્યો નહોતો, તે મીનળદેવીએ સિદ્ધરાજ પાસે કાઢી નાંખાવ્યો. ત્યાંથી તે સોમનાથની યાત્રાએ ગઈ હતી.

ચોળદની ચઢાઈ

મીનળદેવી સોમનાથની યાત્રાએ ગઈ હતી તે વખતે મારવાડમાં આવેલા નડડૂલના ચૌહાણ રાજા ચોળદે પાટણ ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને થોડો સમય ગજગાદી ઉપર બેઠો હતો.^૨ આ વખતે પાટણનો

૧. શ્વેતાંબર-દ્વિગમ્યર શાસ્ત્રાર્થના પ્રસંગમાં પ્ર. ત્રિ. માં લખ્યું છે કે મીનળદેવીનો પિતા દ્વિગમ્યર જૈન ધર્માનુયાયી હતો અને મીનળદેવી એ ધર્મની પક્ષપાતિની હતી. આ વાત ખોટી જણાય છે. કારણ મીનળ-દેવીની સોમનાથ પ્રત્યે અસાધારણ ભક્તિ હતી. તેનો પિતામહ વષ્ટદેવ ખીજો અને પ્રપિતામહ ગુહલદેવ ખીજો સોમનાથની યાત્રાએ ગયા હતા એમ એ કદમ્બકુલનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે. જુઓ કદમ્બકુલ પૃ. ૧૭૧. ૭૬.

૨. જુઓ સુંધા પહાડીનો શિક્ષાલેખ—

श्रीयोजको भूपतिर्यस्य बन्धुर्विवेकसौधपबलप्रतापः ।

श्वेतातपत्रेण विराजमानः शक्त्याणहिल्लाख्यपुरेपि रभे ॥ ૨૪ ॥

કાન્હાઝ માતૃ મંત્રીને માપેલો હતો તેણે પૈસા આપીને યોજકને પાછો કાઢ્યો હતો નડદૂવના ચૌદાણોને ગુજગતના ગળગ્યો સાથે ભીમદેવના સમયથી વિગ્રહ ચાલતો હતો આ હુમલો કરનાઝ માલવાનો યશોવર્મા હતો એમ પ્ર ચિ મા લખ્યું છે, પણ એ વાત જરોજી જણાતી નથી કાન્હા (૧) ચગોવર્મા ને સમયે માલવાનો ગળ ન હતો પણ ઉદ્યા-દિત્ય કે નેનો પુત્ર લક્ષ્મવર્મા હતો (૨) નગવર્માના સ ૧૧૬૨ ના નાગપુત્રના શિવાયેખમા કે સ ૧૧૬૪ના ઉદયપુત્રના (માલવાનું) શિક્ષા લેખમા આ ચઢાઈનો ઉલ્લેખ નથી જો આ ચઢાઈ માલવાના ગળગ્યે કરી હોત તો પોતાના પૂર્વજોના પનાકોના વર્ણનમાં એ વાત નગવર્મા જણાવ્યા વિના ગહેત નહિ, અને (૩) જો આ ચઢાઈ થઈ હોત તો સિદ્ધ-ગળ તેનું વે લેવા માવવા ઉપર તુગ્ત ચઢાઈ કર્યા વિના ગહેત નહિ તે તો માવવા ઉપર વણા લાના કાળે સ ૧૧૮૦ પછી ચઢાઈ કરે છે સિદ્ધગળે મોન્ડ ઉપર સ ૧૧૭૦મા ચઢાઈ કરી હતી તે વખતે માલવાના નગવર્માએ કે તેના ભાઈ યગોવર્માએ ચઢાઈ કરી હશે પ્ર ચિ ના કર્તાએ સ ૧૧૭૦ ની ચઢાઈ સ ૧૧૫૦ મા થયેલી ગણી જે આ પ્રમાણે સ ૧૧૫૦મા માલવાના ગળગ્યે નહિ પણ નડદૂવના ચૌદાણ ગળગ્યે પાટણ ઉપર ચઢાઈ કર્યાનું કરે છે સિદ્ધગળે મોમનાથથી આવ્યા પછી તુગ્ત નડદૂવ ઉપર ચઢાઈ કરીને યોજકને નમાવ્યો હશે, કેમકે યોજકનો ભાઈ આશગજ સિદ્ધગળનો માડલીક મન્યો હતો અને તેણે સિદ્ધગળને માલવનિગ્રહમા ચઢાય કરી હતી એમ એજ સુવા પહાડીના શિક્ષાવેખ ઉપરથી જણાય કે ૧

૧ શ્રી આસરાજનામ્ના સમજનિ વસુધાનાયકસ્તસ્ય વન્ધુ
સાહાય્ય માલવાના ભુવિ યદસિકૃત વીક્ષ્ય સિદ્ધાધિરાજ ।
તુષ્ટો ધત્તે સ્મ કુભ કનકમયમહો યસ્ય ગુપ્યદ્ગુરુસ્થં
ત હર્તુ નૈવ શક્ત કલ્પિતહૃદય શેષ ભૂપાલવાગ્મિ ॥૨૬॥

જગદેવ પરમાર

આ ચોજકના હુમલાથી મીનગદેવીને એમ લાગ્યું હશે કે રાજ-
ધાનીના અને આલરાખના રક્ષણ માટે નગરરક્ષક તરીકે શ્રવૈર ક્ષત્રિ-
યની જરૂર છે. તેથી માલવાના ઉદ્યાદિત્યના પુત્ર જગદેવને નગરરક્ષક
નોમ્મે હતો. જગદેવને અત્યાર સુધી ઐતિહાસીક અંકિત માનવામાં
આવતો નહોતો, પરંતુ જુનૈદના શિલાલેખથી હવે સિદ્ધ થયું છે કે તે
માલવાના પરમાર રાજા ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર હતો. તે ગુજરાતમાં સિદ્ધ-
રાજના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં આવ્યો હતો, એમ અટકળ કરવામાં
આવે છે, પરંતુ કીર્તિકૌમુદીના બે શ્લોકોમાં એમ લખ્યું છે કે સિદ્ધ-
રાજના સમયમાં જ્યારે જગદેવ નગરરક્ષક હતો અને આળ મુદરાખના
સમયમાં પ્રતાપસિંહ રાદેડ નગરરક્ષક હતો ત્યારે રાજધાનીમાં પેસવાની
શનુઓની દિંમત ચાલતી નહોતી. તેવો ઘાઈ ક્ષત્રિય આલ ભીમદેવના
(ખીજો) સમયમાં નહિ હોવાથી આગંભમાં તેના રાજ્યમાં અંધાધુંધી
પ્રવર્તી હતી.^૨ આ ઉપરથી જણાય છે કે જગદેવ પરમાર સિદ્ધરાજના
રાજ્યના આગંભમાં ગુજરાતમાં રહ્યો હશે.^૩ ત્યાંથી તે દક્ષિણમાં ગયા
હશે એમ દક્ષિણના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે.

૨. મન્ત્રિભિર્માળિકૈશ્ચ વલ્લવદ્ભિઃ શનૈઃ શનૈઃ ।

વાલસ્ય ભૂમીપાલસ્ય તસ્ય રાજ્યં વ્યભજ્યત ॥૬૧॥

ન રાષ્ટ્રકૂટાન્વયકૈટમારિઃ પ્રતાપમહોસ્તિ મૃધૈકમલ્લઃ ।

ગન્ધોપિ મત્તારિ મતઙ્ગજાનાં ગન્ધદ્વિપેનેવ ન ચેન સેહે ॥૯૮॥

વિના જગદ્દેવમિમાસવસ્થાં નીતા નિજૈરવ પરૈરિવાહમ્ ।

યત્ર સ્થિતે વેત્રિણિ શંકિતૈર્ન દ્વિષ્ટઃ પ્રવિષ્ટં પુરિ ગુર્જરાણામ્

॥૯૯॥ સ૦ રા

૩. ભાટોની વાતોમાં જગદેવ સં. ૧૧૫૧ માં આવ્યાનુ એક દોહરામાં
જણાવ્યું છે તે અરેબર છે—

સંવત ગ્યારસૌ ફક્યાવન જેઠ સુદી રવિવાર

જગદેવ સીસ સમર્પિયા ધારનગર પંવાર ॥

મિદહણનુ આગમન

આજ અમયમા કાશ્મીરી પડિત મિદહણ પાટણમા આવ્યો હતો તેણે કર્ણને નાયક દરખીને કર્ણમુન્દરી નાટિકા લખી છે તેમા કર્ણની પદ્મનાભીના વિગેધ ગતા સમ્પત્ક મહામાત્યની યુક્તિથી કર્ણનું લક્ષ આધર્વ કન્યા માથે ડાગ્યું કે આ ઉપન્થી નટી નમુજ જલા ઉપર પ્રેમ હતો, મીનગદેવી તરફ પ્રથમ અભાવ હતો, વગેરે કથાઓ પ્રચલિત થઈ છે પંતુ એ ખરી ખોટી છે એ નાટિકાનો હકીકત કર્ણાવતીને ગજધાની ન્યા અપવી રૂપક કે એમ આગળ જણાવ્યું છે કર્ણમુન્દરી નાટિકા કર્ણના ડાસતા આઈ હતી એમ વણાનુ ધાવુ કે પણ હું તેમ માનતો નથી, કમર ને તેમ હોય તો એ નાટિકાની પ્રતાવનામા તે કર્ણના અમલ અને ગજમહલમા કે ગિરમદિમા લજવાયાનો ઉલ્લેખ હાત, પંતુ તેમા તો તે સમ્પત્ક (માન્ત) મન્ત્રીએ પ્રવર્તાવેલા જૈન ઉત્તમમા જૈન મદિમા લજવાયાનો ઉલ્લેખ છે ^૧ એથી મીનગદેવી મામનાથની યાત્રાએ જઈ હતી અને નજકાગભા માન્તુ મન્ત્રીને મો'યો હતો તે અમય એ નાટિકા આઈ હતી એમ, અમત્ય છે ગુજરાતથી તે મામનાથ ગયાનુ જણાવે કે, તે મીનગદેવીને મળવાના હેતુથી ત્યા ગયો હો એમ લાગે કે ^૨

૧ નન્વસ્મિન્નણહિલ્લપાટણમુકુટમળૌ શાત્યુત્સવદેવગૃહે ભગવતો નામેયસ્ય મહામાત્યસંપત્કરપ્રવર્તિતે યાત્રામહોત્સવે ।

૨ કક્ષાવન્ધ વિદ્યતિ ન ચે સર્વદંવાવિશુદ્ધાસ્તદ્ધાપન્તે કિમપિ ભજતે યજ્ઞગુપ્તસાપદત્વમ્ ।

યેષા માર્ગે પરિચયપ્રશાદર્જિત ગુર્જરાણા ય સન્તાપ શિથિલમકરોત્સોમનાથ વિલોમ્ય ॥ ચિ દે ચ , ૧૮ ૧૭ ।

આ નોકમા ગુજરાતોઓની નિંદા કરેલી કે, એ ઉપન્થી જણાય કે માન્તુ મન્ત્રીના પાટિતોપન્થી મિદહણને અતોષ થયો નહિ હોય

મીનળની યોગ્યતા

સિદ્ધરાજની સલામાં દિગમ્બરો અને શ્વેતાંબરોનો શાસ્ત્રાર્થ થયા તે વખતે દિગમ્બર આચાર્ય મીનળદેવીના પીઅરના દેશના-કનાટકના-હોવાથી તેનો વિજય થાય એમ ઈચ્છતી હતી, અને રાજસલાના સભ્યોને એવી ભલામણ પણ તેણે કરી હતી, પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યે તેને એમ કહ્યું કે દિગમ્બરો સ્ત્રીઓએ કરેલાં સુકૃતો અપ્રમાણ ડગવશે, તેથી તેણે દિગમ્બરોનો પક્ષ છોડી દીધો હતો. આ હકીકતથી જણાય છે કે મીનળ-દેવી સુક્ષિત હતી અને તેને સ્ત્રીત્વનું અભિમાન હતું. તેને ચિત્રવિદ્યાનો શોખ હતો એમ દ્વયા. કા.માં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. છેક દક્ષિણમાંયા નીકળી ગુજરાતના રાજાને પરણવા આવી હતી તે ઉપરથી તેની અસાધારણ હિંમત જણાય છે. સોમનાથના યાત્રાળુઓના કરની ખોતેર લાખ ટકા જેટલી મોટી આવાક જતી કરવામાં તેની લોકોપકારવૃત્તિ જણાય છે. ધોલકામાં તળાવ બાંધવું તે સ્થળે એક ગણિકાનું ઘર હતું. તળાવનો આકાર ખરોખર બનાવવા એ ઘર તોડી નાંખવાની જરૂર હતી, પરંતુ મોંભાગ્યા દામ આપવા છતાં એ ઘર વેચવાની તે ગણિકાએ ના પાડી, તેથી તળાવના આકારમાં ખામી રાખી છતાં પણ એ ઘર જખરદસ્તીથી લીધું નહિ. આ વાતથી તેની ન્યાયપરાયણતા તથા ઉદારચરિતતા જણાય છે.

કર્ણને આવી સચ્ચરિતા સહધર્મચારિણી મળવાથી તેના કાર્યમાં અનેક રીતે સહાય મળી હશે. મીનળ-કર્ણનું જોડું જહાંગિર-નૂરજહાનના જોડાની યાદ આપે છે. બંનેમાં પરસ્પર ઘણો સ્નેહ હતો. જહાંગિરની ઉત્તરાવસ્થામાં નૂરજહાને રાજકારભાર ચલાવ્યો હતો, તેમ મીનળે સિદ્ધરાજના બાલ્યકાળમાં રાજકારભાર ચલાવ્યો હતો.

કર્ણની યોગ્યતા

કર્ણ પછી પ્રતાપી સિદ્ધરાજનું રાજ્ય થવાથી તેનું તેજ ઝાંખુ લાગે છે, પરંતુ સિદ્ધરાજની મહત્તાનાં ખીજ કર્ણના સમયમાં વવાયાં હતાં. ગુજરાતને જંગલી લુંટારાઓના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરનાર કર્ણ

હતો મિંધના મુમલમાનોને તેણે જયરી દાગ ખપડારી હતી તેણે
 પોતાની ગજધાની કર્ણાવતીમા કરી હતી અને ત્રેલોક્યમધ્યનુ ગિરુદ ધાગ્લ
 કર્ણ હતુ, એથી જણાય છે કે તેને પોતાના ગજ્યનો વિચાર કરવાની
 હોશ હતી જયદેશીએ પોતાની એક પુત્રી દક્ષિણ ભાગતના ચક્રવર્તી
 નિક્કમાદિત્ય ગુપ્તાને પગ્ણારી હતી અને બીજી પુત્રી કર્ણને આપી હતી
 એ હકીકતથી કર્ણની મદત્તા અમળ્ય છે તેને ચક્રવર્તી થવાની પણ
 અભિલાષા હતી એ વાત કર્ણમુદ્ગી નાટિકા ઉપગ્રથી જણાય છે
 મિદ્ધગાજનુ નામ મહાસેના અને મહાસંગેવગે બધાવા માટે પ્રખ્યાત
 કે તેને એ કામની પ્રેરણા કર્ણના એવા કામે ઉપગ્રથી મળી હતી
 કર્ણમેકપ્રામાદ ઉપગ્રથી કદમદાલચ અને કર્ણમાગર ઉપગ્રથી સદસ્રલિંગ
 મંગેવ નધાયા હતા કર્ણમાગરમા પાણી લાવવા જેમ કર્ણે કોપેણ
 વાળી હતી, તેમ નદઅલિંગમા મિદ્ધનાજે મન્યતી વાળી હતી ? કર્ણ
 ખગેખ્ય પ્રતાપી નામ હતો

માલવારી

મીનગનો જન્મ	મ ૧૧૧૬
કર્ણનો ગજ્યાભિષેક	સ ૧૧૨૦
મીનગદેરી માથે લગ્ન	મ ૧૧૦૦ (અ રારે)
મિદ્ધગાજનો જન્મ	મ ૧૧૪૦ (આશકે)

૧ મન્યતી પુનાગમા ઉગ્રેણ છે કે મિદ્ધગાજ મંગેવમા મન્યતીને
 લાગ્યા હતા —

મ્યવગપાવનાય ચ સિદ્ધરાજ સરસ્વતીમ્ ।

તત્પરો હ્યનદર્શો ગદ્ધામિવ મગીરથ ॥ ૨૧૯ ॥

આ વાતને મિદ્ધગાજના શીર્ષિન્તભના વેખના એક રચનથી પ્રતિ મળે છે—

મગીરથમ્ય ત્રિદશપરોવ ॥૮૭॥

તત મા પરયામાસ મગ મિદ્ધશકારિન્તમ્ ।

સાન્નિત મગરેણેવ

પ્રસ્થાન. માટ્ટપદ. ૧૯૮૭ ।

કર્ણાવતીની રાજધાની	}	સં. ૧૧૫૦
સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિક્ષ		
કર્ણુનું મૃત્યુ		
ચોજકની ચઢાઈ		સં. ૧૧૫૦
જગદેવનું પાટણ આવવું		સં. ૧૧૫૧

માળાપ્રસંગની ઐતિહાસિકતા

ત્રણેમો વર્ષ દિપન્નો મત્યાગ્રહ

વિદ્યમના મત્તમા શતકના છેના ચગળના આગભમા એક મત્યાગ્રહનો પ્રમગ અન્યો હતો ગાંધીજીનો મત્યાગ્રહ ગાંધીજી અને ભાતવ્યાપી દતો, ત્યાગે આ સત્યાગ્રહ ધાર્મિક અને મથુગની આસપાસના વ્રજમડગમાજ દુનાયો દતો વળી એ ધાર્મિક સત્યાગ્રહ વ્યક્તિવાચક-એટલે વ્યક્તિના અભય અને વૈધના કલકપ-દતો, ત્યાગે આ ગાંધીજી મત્યાગ્રહમા લગભગ આખા સમાજે ભાગ લીધો દતો છતાં પણ અને સત્યાગ્રહની પદ્ધતિ મરખી જોવામા આવે કે અને નિશ્ચ દતો અને પ્રમગ ગાંધીજીમાની મામે દતો પરંતુ ત્યાગની ગાંધીજીમાની અને દાવની ગાંધીજીમાની અવરખમા કે છે દાવની ગાંધીજીમાની ગમે તેના પણ દાવદાયી નિયત્રિત છે અને તેને જગતના અનુક્રમ અને ઉત્તેજક અભિગ્રામની અધેક્ષા ગાંધીજી પડે કે સત્યાગ્રહના મત્યાગ્રહી પામે પ્રમશન અને પ્રચારના જેવા વિપુલ માધનો છે તેના પ્રાચીન મત્યાગ્રહી પામે ન દતો ને વળતે બાંધ્યાદનો ચખ્ખ તેજ દાયદો ગણુનો અને તેને જગતના અભિગ્રામની ન દતો ન દતી તેમા પણ એ સત્યાગ્રહ મદાગીજી જેવા મમતી અને મનાગ્રિય બાંધ્યાદ આમે દતો છતાં પણ સત્યાગ્રહના મમમન મિદ્ધતો અનુમાર ને નિશ્ચ અને ધૈર્યકર દાવદાયી મદ્ધ થયો દતો ગાંધીજી કહે કે પ્રમગમા પ્રમગ મત્તા મામે

એક પણ વ્યક્તિ નિર્દોષ સત્યાગ્રહ આદરે તો પણ તે વિજયી થયા વિના રહે નહિ, એ સિદ્ધાંતનું આ સત્યાગ્રહ સમર્થન કરે છે.

આ સત્યાગ્રહની હકીકત ટૂંકામાં આ પ્રમાણે છે. ચિદ્રૂપ નામના સંન્યાસીના ઉપદેશથી જહાંગીર બાદશાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે કોઈએ તુલસીની માળા પહેરવી નહિ. તુલસીની માળા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનું આવશ્યક ચિહ્ન ગણાય છે. એથી એનો ત્યાગ એ સંપ્રદાયોને વિદ્વાતક હતો. પરંતુ જહાંગીરી હુકમની સામે કોણ થઈ શકે? તે સમયે વ્રજમંડળમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના શુદ્ધાદૈત અને શ્રીહિતદરિવંશજીના રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયનું પ્રાબલ્ય હતું. તેમના ઘણા અનુયાયીઓએ તુલસી માળાનો ત્યાગ કર્યો, પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના (ચતુર્થ) પૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજીએ (જન્મ સં. ૧૬૦૮) તેમ કર્યું નહિ. જહાંગીરના હુકમનો અમલ કરાવવા ચિદ્રૂપ ઉજ્જૈનથી મથુરા આવી રહ્યો હતો અને જહાંગીરે તેને એ બાબતમાં સર્વ સત્તા સોંપી હતી. તેણે ગોકુલનાથજીને ઘણી ઘણી લાલચો અને ધમકીઓ આપી, પણ તેને વશ થયા નહિ. છેવટે પોતાના હુકમના અનાદર માટે જહાંગીરે તેમને કાશ્મીર જેવા દૂર અને વિકટ માર્ગવાળા પ્રદેશમાં ચોમાસાની ઋતુમાં ગોલાબ્યા અને તેઓ સીત્તેર વર્ષની ઉંમર છતાં પ્રવાસના અનેક કષ્ટો ભોગવી ભાંગ્યા. ત્યાં પણ માળા ઢિનાગ્રવાને તેમણે સાફ ના પાડી. એ ઉપરથી જહાંગીરે તેમને ધરખાર ત્યજવાનો હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે તેઓ ગોકુળ ત્યજીને સોરમમાં જઈ રહ્યા, પણ માળા ત્યજી નહિ. પાછળથી જહાંગીરને પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને તેનું ચિદ્રૂપ પ્રત્યેનું માન ઘટી ગયું, ત્યારે તેણે પોતાનો હુકમ રદ કર્યો અને શ્રીગોકુલનાથજી ગોકુળ આવીને રહ્યા.

મૂળ કાવ્ય

આ પ્રસંગ વ્યારાના રહેવાસી વૈષ્ણવ કવિ ગોપાળદાસે ‘માલોદ્ધાર’ એ નામના વ્રજમિશ્રિત યુજરાતી ભાષાના વિસ્તૃત કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે એ કાવ્ય સં. ૧૬૯૯માં રચાયું હતું.^૧ આ કાવ્ય આખું

૧. જુઓ “વૈષ્ણવદા” માસિક, વર્ષ ૧, અં ૬, પૃ, ૧૫૨.

પ્રકટ થયું નથી, પણ તેનો દુકો આ નડીઆના અ લક્ષ્યુભાઈ પામે છે
અ ૧૯૬૪ મા પ્રકટ કર્યો હતો અને કાઈકે લાભો સાધે મોડામાના
શ્રીમગનલાલ ગાવીએ લખેલા શ્રીગોદુલનાથજીના જ્ઞાનચંદ્રિકા આપેલો
૬ મે પણ એ કાવ્યની એક દસ્તલિખિત પ્રત મેં મેં છે

પરંતુ આ પ્રમંગની હાલિયત કાન્તી પ્રથોમા નોધાયેલી જોનામા
આવતી નથી, તેથી જણાવે તેની ઐતિહાસિકતા વિષે શકા ઉત્પન્ન
થઈ છે એ નકાનું નિરાશ્ચય કરવું, એ આ લેખતા ઉદ્દેશ છે મૂળ
પ્રમંગ મન્યા પછી આ કાવ્ય માત્ર વીમ વર્ષમાજ વ્યાયુ હતું
અને શ્રીગોદુલનાથજીના વીજામા પ્રવેશ પછી મેજ વર્ષમા વ્યાયુ છે
તેમા એટલો મવી જીપી વિગતો છે કે તે પ્રથમ દર્શનેજ ઐતિહા-
સિક જોનામા શકા ઉત્પન્ન થાય તેવું નથી, છતાં પણ તેને મારીકા-
ઈવો તપાસી, તેની ઐતિહાસિકતા ચિદ કરીય આ પ્રથમા ટેટવીક
માણતો અતિશયોક્તિભર્યા છે, એ કમૂન કરીયું, પણ તે ઇતિહાસ
નથી, પણ કાવ્ય-ધાર્મિક કાવ્ય-કેએ વાત જુનવી જોઈએ નહિ જતા
પણ એમાની વિગતો ઇતિહાસ આથે મેગનતા મને મત્ત જણાઈ છે
એક પણ પ્રમંગ એવો નથી જણાયો કે જે ઇતિહાસ વિરોધી હોય ?

શકા પણ કાવ્યની ઐતિહાસિકતા સ્થાપિત કરવામા આ વળ
માગતો અર્થ કે કે એમ તથા તેનો ઇતિહાસ આથે મેગ છે કે કે ને
જન જોઈએ - (૧) અથો (૨) મનાયો અને (૩) પ્રમંગો આ
કાવ્યની આ માગતો તપાસીએ

૧ દિવિડી નાનાલાલે આ પ્રમંગ 'જદાગી - ન જદા' નામના
પેનાના નાટકમા નોધ્યો કે (૫ ૧૨૦) મિથી ઇતિહાસના-ખામ
કરીને મૂગન યુનના-અખ અજ્યાગી છે ઇતિહાસના વનનાત્મક
અજ્યાસમા તેઓ નુજાતમા અદ્વિતીય છે તેમજો જાનાદનામાના
નાટકમા એક પણ પ્રમંગ ઇતિહાસ-વિરોધી વીસા નથી આ પ્રમંગ
તેમજો નટકમા મૂક્યો તેથી તેની ઐતિહાસિકતા તપાસી જ દરે જે
તેમજો તે વિષે સુદૃઢ પણ મમ દાન તો એ જાના ન નહિ

સ્થળો

આ કાવ્યમાં શ્રીગોકુળનાથજીના કાશ્મીરના પ્રવાસનું વિગતવાર વર્ણન છે. તેમાંનાં સ્થળો કાલ્પનિક નથી. દ્રેટલાંક અત્યારે પણ દયાન છે. આશીનાં જહાંગીરના પ્રવાસવર્ણન સાથે મળે છે. ખુશરનાં બગવા વખતે આગ્રાથી લાહોર અને ત્યાર પછી કાશ્મીરના પ્રથમ પ્રવાસે તે જાય છે. એ પ્રવાસોમાં કરેલા મુકામનાં જે નામ આપ્યાં છે તે શ્રીગોકુળનાથજીના પ્રવાસનાં સ્થળ સાથે ઘણી ખરી રીતે મળતાં છે.

કાવ્યમાં ગોકુળથી કાશ્મીરનું અંતર-શ્રીનગર સુધીનું-૪૪૪ કોશ જણાવ્યું છે. જહાંગીર આગ્રાથી કાશ્મીરનું અંતર ૩૭૬ કોશ લખે છે. પરંતુ આમાં જે બાબતો વિચારવાની છે. જહાંગીરે કાશ્મીરની દર સુધીનું અંતર લખ્યું છે, એટલે કાશ્મીરની દરથી શ્રીનગર સુધીનું ચાળીશક કોશનું અંતર કાવ્યના અંતરમાંથી બાદ કરવું જોઈએ. વળી શ્રીગોકુળનાથજી કાશ્મીર નીકળ્યા તે વખતે પ્રથમ આગ્રામાં ત્યાંના હાકિમ લશ્કરખાનને મળવા ગયા હતા. એટલે ગોકુળથી આગ્રાનું ૨૦ કોશનું અંતર પણ તેમાંથી બાદ કરવું જોઈએ. એ જે અંતર બાદ કરીશું 'બંને આંકડા સરખા જ થશે.

કાશ્મીરના વર્ણનમાં ત્યાંના બ્રાહ્મણોના આચાર સંબંધી કાવ્યમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ઉઠાં વિઘા તો હે જહોત, જેં નહિ કછુ આચાર,

બ્રાહ્મણ અરૂ નામ મ્લેચ્છકે તે સોઈ વિહવાર.” (૬, ૪૩૨)

આ સંબંધી જહાંગીર તુઝુફ જહાંગીરીમાં આ પ્રમાણે લખે છે—

“Although most of the houses are on the riverbank, not a drop of water touches their bodies. In short, they are dirty outside as inside, without any cleanliness.

There is also a body of Brahmans living from

old in this country, who still remain there and talk in the kashmiri tongue Outwardly one cannot distinguish them from Mussalmans they have however, books in sanskrit language and read them"

—ગેઝર્ટ અને મિનિજિટ્ત અનુવાદ ભા ૨ પૃ ૧૪૮ અને ૧૫૦ ૨

મનુષ્યો

આ કાવ્યમાં જણાવેલાં જ્યોત્સે જેમ સ્વયં છે, તેમ તેમાં જણાવેલાં મનુષ્યો પણ ઐતિહાસિક છે તેમાં જણાવેલા જ્ઞાનોગ્ના કુટુંબના માણસો અને મન્દગેના નામ ઝામ્મી ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ જે 'હદ્દા ઉપ હતા તે પણ ઇતિહાસ તપાસતા આપણે જાણે છે તેનો વિચાર અહિં કરીએ તેમાંથી જે નામો સામાન્ય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે—જેવા કે ખુગર ખુગમ, નગ-જ્ઞાન, આમકખાન—તે તપાસવાની જરૂર નથી, પણ જે નામ સામાન્ય ઇતિહાસના પુસ્તકમાં જોવામાં આવતા નથી તે અહિં તપાસીશું.

(૧) ઉલ્જેનનો હાકમ મહમ્મદ તકી

જહાગીરો તેને સ ૧૬૭૧માં માફ મોડ્યો હતો (વૃજુ-ભા ૧, પ ૨૫૮) માફ માગવાના નુમાન મુખ્ય જ્યોત્સે હતું, એટલે ઉલ્જેન તેના તાબામાં હતું.

(૨) આગ્રાનો મુખેદાર સરકરખાન

સ ૧૭૭૭માં નવાજ જહાગીર ટામ્મીર જવા નીકળ્યો, ત્યાં તેને દક્ષિણમાંથી આગ્રાની આગ્રાનો હાકમ નીચ્યો હતો (વૃ ૨, પ ૮૧)

(૩) ચિદ્રૂપનુ અપમાન, જ્ઞાન નૃગજ્ઞાનો અનેવી હાકમ એગ ન-જહાની એન ખાદીગ એગમને તે પગ્યો હતો (વૃ ૨ પ ૨૦૬)

આ ૫ મમાં જ્યાં જ્યાં વૃજુ-જહાગીરી (અક્ષિત વૃજુકે)નો હિસ્સો છે ત્યાં ત્યાં આ અનુસારનું જ સૂચન સમજવું.

(૪) શ્રીગોકુળનાથજીનો વિરોધી સારંગદેવ

એ પંચખના ઢાઈ ગામનો ગંગીરદાર એને જહાંગીરનો ખીલ્મ-તગાર હતો. (તુ. ૨, પૃ. ૧૮૨)

(૫) શ્રીગોકુળનાથજીને સોરમ નહિ જતાં પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું આમંત્રણ આપનાર રાય રતન હાડા

એ ઘુંદીના રાજા ભોજ હાડાનો પુત્ર હતો. અને જહાંગીરે સર ઘુલંદરાયનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. (તુ. ૧, પૃ. ૧૩૧)

(૬) જહાંગીરની મહેતારી^૧ મરીયમ ઝમાની

અકબર આદશાહની બેગમ, જહાંગીરની મા અને રાજા ભગવાન-દાસની બેન (તુ. ૨, પૃ. ૬૪)

(૭) રાયસંગ ભુરદીઆની દીકરી અને જહાંગીરની બેગમ માનીઆહ

બિકાનેરના રાજા રાય કલ્યાણમહાનો પુત્ર રાય રાયસિહ. એ ભુર-દીઆ કહેવાતો. (તુ. ૧, પૃ. ૧૩૭) તેની પુત્રીને જહાંગીર પરણ્યો હતો. (તુ. પૃ. ૧૩૨) આ બેગમનું નામ ફારસી ગ્રંથમાં નથી; આ કાવ્ય તે નામ પૂરું પાડે છે.

(૮) જેના માથા ઉપર જહાંગીરે ચિદ્રૂપનો હાથ મૂકાવ્યો હતો તે ઘુલાઢીર

જહાંગીરનો પાટવીકુંવર ખુશરો પુત્ર, જેને આસફખાને જહાંગીરના મરણ બાદ થોડા દિવસ માટે દાવર બક્ષ નામથી આદશાહ બનાવ્યો હતો, પણ પાછળથી શાહજહાંના ફરમાન પ્રમાણે મારી નાખ્યો

૧. સ્વ. લલ્લુભાઈ પારેખે મહેતારીનો અર્થ જનનાખાનાની ઉપરી સ્ત્રી અમલદાર એવો કર્યો છે (પૃ. ૧૮) એ ભૂલ છે. તેનો અર્થ મા થાય છે.

૨. સ્વ. લલ્લુભાઈ પારેખ ઘુલાખ એટલે નાકની વાળીએ ઉપરથી ઘુલાખી એટલે નાકમાં વાળી પહેરનાર જહાંગીરનો ઢાઈ મંત્રી એવો તર્ક કરે છે. (પૃ. ૧૮), પણ એ ઘટિત નથી, તેમ તેને માટે ઢાઈ આધાર પણ નથી.

હતો આ નામ તુઝુ જહાંગીરીમા નથી^૩ પણ Peter Mundyના પ્રવાસચત્રાન્તમા (History of Jahangir by Beni Prasad, p 338) અને Gladwin ના જહાંગીરના ઇતિહાસમા (૫ ૧૬૦) જે કહ્યોલમા પણ એ નામ જે અને શાહજહાને તેના કાગેના ખૂનની નોંધ તેમા જે (૫, ૨૦)

પ્રસંગો

અથા અને મનુષ્યાના નામ ક્રમતા, ઐતિહાસિકતાના પ્રતિપાદનમા પ્રસંગોની અલ્પતા અને તેમનું જ્ઞાનનુસારનું નામ મદરના છે તેનું નિરીક્ષણ આપણું હવે કરીએ

(૧) અવત ૧૦૭૪મા જહાંગીર ગુજરાતમા આવ્યો હતો, ત્યાં તે ચિદ્રૂપને ઉત્તેન આગળ એક ગુફામા મળ્યો હતો

" એકવ અવત મોળવ્યાહોતે વર એક વાત
જહાંગીર નૃપ આગેથી જાતો હુતો ગુજરાત
x x x x

અરતી જઈ કોતર્યો નૃપ જોવાને કરી ખાત
પૂજ્યુ તે ગીતુ તેહને 'ક્યા ગદ છે મહાત ?'
ગુફા માહા દેખાડીઆ ત્યાહા ગયો તેણી વાત "

આમા પ્રથમ અવતનો નિવાર કરીએ આ કાવ્યમા જણાવેના વર્ષ અને માસ ઉત્તર દિશની ગણના અનુમાર છે, એટલે અવત એવમા મદવાય છે અને માસ પૂર્ણિમાન્ત છે અર્થાત્ વર્ષમા મામાન્ત વાય

૩ તુઝુ જહાંગીરના ગાનુનાદદ મેજર્મ અને મિવર્જિલ તેની અગિમા જાતીઆલની પુત્રીનું નામ જુલાકી હતુ એમ જણાવ જે મળ અથમા તેમણે એ નામ કાઢમા લખ્યુ જે, એટલે એ એમનો તર્ક હશે તે રાત અલ્પ હોય તો પણ ખુબજના પુત્રને નામ જુલાકી હતુ એ ચોક્કસ છે અને ગાદી વાગ્ય તર્કકિ તેને જ ચિદ્રૂપ પાસે આગિર્નાં અપામ્યા હાય એમ માનવું નાગે યોગ્ય છે

છે. જહાંગીર ઈ. સ. ૧૬૧૬ ના નવેમ્બરની દશમી તારીખે નીકળી, (વૃ. ૧, પૃ. ૩૪૦) માંડું તથા ખંભાત થઈ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૬૧૮ ના જાન્યુઆરી માસની પાંચમી તારીખે, એટલે સં. ૧૬૭૪ ના પોષ માસમાં જન્મ્યું થયું હતો. તેથી કાવ્યમાં આપેલો સંવત જરાબર છે.¹

ઉજ્જૈન આગળની ગુફામાં જહાંગીરની ચિત્રપ સાથે મુદ્રાક્રાંત થઈ હતી, એ ઐતિહાસિક ખીના છે. તેનું વિસ્તૃત વર્ણન તુઝુક ભા. ૧ માં પૃ. ૩૫૫થી ૩૫૯ સુધીમાં આપેલું છે. તુઝુકમાં નામ 'જદ્રપ' છે, એ ફારસી લિપિને લીધે હશે. માસિક્ક ઉમરામાં અને ઇકબાલ નામમાં 'અચદ્રપ' નામ છે. એટલે મૂળ શુદ્ધ નામ 'ચિદ્રપ' હોવામાં શંકાને સ્થાન નથી.

(૨) જહાંગીર ગુજરાતથી ફાગણ માસમાં ફતેહપુર સીકરી થઈ આગરે સં. ૧૬૭૫ માં પાછો આવ્યો હતો.

સંવત મોળ પંચોતરે ગુજરાતથી જહાંગીર
ફાગણે આવ્યો આગરે, ત્યારે મારગમાં મહા ધીર
શ્રીજી અ તે સીકરી લગી દેવાનં આશિર્વાદ
પધાર્યા સાહામા ત્યાં, રાખવાને મર્ગદં.

જહાંગીર ઈ. સ. ૧૬૧૮ની વસત ઋતુમાં ગુજરાતથી પાછો આવ્યો હતો, પણ આગરામાં પ્લેગ હોવાથી સીકરીમાં થોડો વખત રહ્યો

૧. શ્રીગોકુળનાથજીના ચરિત્રમાં સં. ૧૬૭૨ નું વર્ષ આપ્યું છે. એ શા આધારે તે સમજાતું નથી. સ્વ. લલ્લુભાઈ સં. ૧૬૭૪ નું વર્ષ આપે છે અને મેં જોએલી હાથપ્રતમાં પણ એ જ વર્ષ છે. સંસ્કૃત કલ્લોલમાં પણ ભૂલ ન થાય તેવા અક્ષરાનુક્રમમાં સં. ૧૬૭૪ નું જ વર્ષ સ્પષ્ટ રીતે છે.

પુરુષાર્થયુતિરસેન્દુપ્રમિતે વર્ષે (૧૬૭૪) જહાંગીરો યવના-
નામઃ સિલ્લાનાં સાર્વભૌમો નિજાનગરાત્ । ગુર્જરદેશે.....
(કં ૭, તં ૧).

હતો આ માટે જુઓ શ્રી રેણિપ્રવાહના રાખ્દો—

"Owing to the prevalance of plague at Agra, Jahangir passed the spring of 1619 at Fatahpur Sikri and entered the metropolis in the middle of April" P 300)

ઈ સ ૧૬૧૯ની વચ્ચે કાલુ, એટલે ૧૬૭૫નો કાગણમાસ.

(૩) જહાંગીર દાશમી જ્યાનો છે. એ વાત સાબળીને ચિદ્રુપ ઉત્તરેનથી નીચળી ૧૬૭૬ના આગે નુદ દામે મથુન આગ્યો હતો.

‘કીધુ કાઈ એક દિવસ પડી કરમેનુ મુદર્ત,
ત નન્યામીએ સાબળીને ચિયાગી મન તત,
‘આગળ પેટ જાતે નુ નુ મથુન માલ
દેનાવિપતિ શુ નિધાન દેવા ત્યાહે’

X X X X

પડે મવત મોળમે કાન આગ્નિન નુદિ દગમીય,
ચિદ્રુપ આગ્યો એલી ગમે માલ દામા ભમીય”

જહાંગીર ૬ ન ૧૬૧૯ના દગમના દિવમે આગળથી દાશમી જ્યા નીચળ્યો હતો, (પુ ૨, ૫ ૧૦૧) તેથી ઉત્તર હિન્દની વર્ષગણના પ્રમાણે વિક્રમ સ ૧૬૭૬ હતો, એ નપટ છે તેના ચિદ્રુપ નાથ મથુનના મળાપ માટે તુલુકલા ૨, ૫ ૧૦૪થી ૧૦૫ જોવા એમા એ મેળાપનું ચિત્રાનુપૂર્વક વર્ણન છે

(૪) મથુનમા ચિદ્રુપની મનાદથી જહાંગીર ખુરાને નજરેમાથી મમ્ન ક્યો હતો

“સતતાન ખુગમે નપથે, જાદ્યો નમદિ ઇતિ કુલ”

મથુનથી ઉપજ્યા પડી નદાવનમુદામે ખુનડને જોડાતો જહાંગીર દુમ્ન ક્યો હતો એ વાત ખરી છે (પુ ૨, ૫ ૧૦૭) જહાંગીર પોતે તો ચિદ્રુપના ઉપરની સત વખતો નથી, તો પામ ગીમ્મ ગ્રથના

પ્રમાણો એનું સમર્થન કરે છે. Gladwin ના ગ્રંથમાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે. મકબલાનામાં લખ્યું છે કે ખુશરૂના સસરા ખાન આઝમના કહેવાથી ત્રિદુષે ખુશરૂને ઢોડાવ્યો હતો.

“The Iqbal-nama, 128, calls him Achadrup and says that Khan Azam went privately to him and begged him to use his influence with Jahan-gir for the release of Khusrau. Achadrup spoke accordingly and Khusrau was released.”

(Tuz. 11. p 104. foot-note)

કહ્યોલમાં પણ આ વાત નોંધેલી છે.

(૫) શ્રીગોકુળનાથજી સં. ૧૬૭૭ના આવજી (ગુજરાતી આપાટ) વદ ૬ના રોજ ગોકુળથી નીકળી કાશ્મીર ભાદરવા મુદ ૧૩ના દિવસે પહોંચ્યા હતા. અતે આસો વદ ૨ (ગુ. ભાદ્રપદ) ના દિવસે આદશાહની મુલાકાત લીધી હતી. હવે એ જોવાનું છે કે એ મુદત દરમ્યાન જહાંગીર કાશ્મીરમાં હતો કે નહિ. તુઝુક ઉપરથી જણાય છે કે તેણે ઈ. સ. ૧૬૨૦ના મિહિર મહીનાની તેરમી તારીખે કાશ્મીરમાં દશરાતો તહેવાર ઉજવ્યો હતો અને એજ મહીનાની ૨૭મી તારીખે ત્યાંથી આગ્રા જવા નીકળ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૨૦ એટલે ભાદરવા આસોમાં ચૈત્રી સં. ૧૬૭૭ હતો.

(૬) આદશાહે કાશ્મીરથી પાછા આવતાં ગોકુલમાં મુકામ કર્યો હતો અને માળાનિષેધનો હુકમ રદ કર્યો હતો. આથી શ્રીગોકુળનાથજી સં. ૧૬૭૭ના ચૈત્ર (ગુ. ફાગણ) વદ ૫ મે સોરમથી નીકળી વદ દશમે ગોકુલ આવ્યા હતા.

“ચૈત્ર વદિ પંચમી શુક્રવારે સુર્ય ત્રણ વડી ચડતે

વિજય કર્યો સોરમથી મહા સુજશ નગરા ચડતે.

x x x x x x

સંવત સોળ સતોતરે ચૈત્ર વદિ દશમી સુધવારે રે

શ્રી ગોકુલેશ ગોકુળ પ્રવેશ કરે ચડેલ દિન વડી ચાર રે.”

આ ઉપરથી જણાય કે ૬ માસગાહે ફાગણ મુકામ હુકમ ૨૬ કર્યો હતો

જહાગીરે કાશ્મીરથી આવતા ગોકુળ મુકામ કર્યો હતો, એના પુત્રુકમા અષ્ટ નિર્દેશ કે—

“Next day Gokul was the place of encampment” (Tuz 11 P 196)

અમય માટે નીચેની દર્શાવેલ ધ્યાનમાં લેવાની છે કાશ્મીરથી આવ્યા પછી તુરત તેણે ૬ મ ૧૬૦૧ના માર્ચ માસની દશમી તારીખે પોતાના ગજવાલિયેકનુ મોળમુ વર્ષ ઉજવ્યું હતું (તુ ૨ પ ૧૯૯) એટલે સ ૧૬૭૭ ના મદદ કે ફાગણમા (ફેબ્રુઆરી) તે ગોકુળમા હતો એ અપ'ટ છે

મૂળ પ્રસંગ

આ પ્રમાણે આ કાવ્યમા જણાવેલા અથો, મનુષ્યો અને પ્રસંગો બધા જ ઐતિહાસિક હોય છે, તેથી તે કાવ્ય કાલ્પનિક નથી તો પછી માળાનિષેધનો પ્રસંગ કાન્સી અથોમા કેમ નથી ? આના ઉત્તર-મા જણાવવાનું કે જહાગીરના સમયના બધા જ કાગમી ઇતિહાસના અથોના અનુવાદ હજી પ્રકટ થયા નથી, માત્ર તુઝુકે જહાગિરિનો અનુવાદ જ પ્રકટ થયો છે તેથી બધા જ અથોમા નથી, એમ ચોક્કસ ગીતે ન સ્વીકારાય. આ પ્રસંગ કાલ્પનિક હોતો કહવાને કથુજ કાવ્ય નથી કદાચ એમ માનીએ કે થી ગોકુળનાચણના મેરકે તેમનું ગૌરવ વધાવવાને આ પ્રસંગ હોતો કર્યો છે, પણ તેની અફર એની કેટલીક વિગતો છે કે જે એ બનાવટી હોત તો તેમા તખ્ત કગામા આવત જ નહિ થી ગોકુળનાચણ ચિપ પામે તાગવા જાય, જહાગીરને એવું લખી આપે કે ચિદ્રૂપ ધર્માનુમા જે કહેશે તે કબ્જ કરીશુ. તેમના મોટા ભાઈની આજ્ઞાનો અનાદર, મુમત્તમાન અમલદારને તાગવા મળવું-એ એવી બીનાઓ છે કે જેનાથી તેમનું ગૌરવ વધતું

નથી. વળી, જે પ્રસંગ કાલ્પનિક જ હોયો કર્યો હોય તો શ્રી ગોકુળનાથજી મ્લેચ્છ આદિશાહના તેડાવ્યા કાશ્મીર સુધી ગયા એમ શા માટે લખાય? પોતાના ચમત્કારી પ્રભાવથી આદિશાહ પાસે ગોકુળમાં જ હુકમ રદ કરાવ્યો એમ કેમ ન ગોઠવી શકાય? કાશ્મીરમાં જઈને પણ મૂળ હુકમ તદ્દન રદ ન કરાવ્યો અને દેશવટાનું કર્મમાન મેળવ્યું એમાં પણ માનદાનિ જેવું નથી શું? આ વિગતો એવી છે કે જે પ્રસંગ મિથ્યા જ કલ્પવે હોય તો આવી વિગતો અંદર દાખલ જ કરવામાં ન આવત. મૂળ પ્રસંગના સંબંધમાં એક પણ ચમત્કારિક વાત નથી, એ જ તેની ઐતિહાસિકતાનો પુરાવો છે. કાશ્મીર પહોંચવામાં તેમને દોઢ માસ થયો હતો, એને અહીં એમ જ લખત કે પોતાના પ્રભાવથી દોઢ કલાકમાં પહોંચી ગયા. જે આવું કંઈક લખ્યું હોત તો તેને માટે શંકા લેવાને કારણ મળત.

ઇતિહાસમાં એકતરફી પુરાવો ગ્રાહ્ય છે

ફારસી ગ્રંથોમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ ન હોય તેથી કરીને તેની ઐતિહાસિકતા ઘટતી નથી. એકપક્ષી પુરાવો પણ જે વિશ્વસનીય હોય તો તે ઇતિહાસમાં ગ્રાહ્ય થઈ શકે છે. એનાં ઇતિહાસમાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે. મહાન સિકંદરની હિંદની ચઢાઈ સંબંધી કોઈ પણ હિંદી લેખનું પ્રમાણ નથી, છતાં પણ ગ્રીક લેખકોનાં પુરાવા ઉપરથી એ ખીના ઐતિહાસિક હશે છે. મહમ્મદ ગઝનવીની સોમનાથની સ્વારી સંબંધી કોઈ પણ આદિજાત કે જૈન ગ્રંથમાં નિર્દેશ નથી, એથી એ ખનાવની સત્યતા માટે સ્વ. મણિલાલ નભુલાઈએ એક વખતે શંકા ઉઠાવી હતી, પરંતુ એને કોઈ તરફથી અનુમોદન મળ્યું નથી; ફારસી ગ્રંથના પુરાવા ઉપરથી જ એનો ઇતિહાસમાં આદર થયો છે. અલાઉદ્દીન ખુતીને કચ્છનો પ્રધાન માધવ ગુજરાતમાં લાવ્યો હતો એ માટે મુસલમાન લેખકોએ કંઈ લખ્યું નથી. પરંતુ ધર્મારણ્ય અને કાન્હડે પ્રગંધ એ આદિજાતોએ ઉપરથી અને વિચારશ્રેણી અને તીર્થકલ્પ એ તત્કાલીન જૈન ગ્રંથો ઉપરથી એ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. રજપુતાનાના ઇતિહાસમાં પણ એવી ઘણી આખતો

છે કે જે ફાગસી અથવા ખોટી રીતે નોંધાઈ છે બધી બાબતો લખવાથી વિસ્તાર થાય તેમ છે, તેથી માત્ર અડધા અને જણાગી સબધી વાતોનો જ વિચાર કરીશું.

અણુદ્વંસે અડધાનામામા લખ્યું છે કે અડધા મોકલેલો પોષાક સ્વીકારી પ્રતાપે અડધાની અધીનતા પ્રથમ સ્વીકારી હતી અને દુવં અમર્મિહને અડધાના નમારમા મોકલ્યો હતો, પણ આ વાત પડિત ગૌરીગઢ એકાએ જુદી સાબીત કરી છે નોંધાવના મીના બજાની અડધાની અનીતિ માટે પ્રાપ્ત પણ કા મી અથોમા ઉચ્ચેખ નથી, છતાં પણ બિહાનેના ગય પૃથ્વીમિહના જ્યેષ્ઠા દુહાઓમા તે અપ્રક્ટ છે એવા કવિત્રી નાનાવાલે એ વાત સાબીત માની છે ? અડધાના નમારમા ધર્મો પ્રત્યેના વચણોની વિગતો દાખવી અથોમા નથી, એ ધર્મોના લખાણોમાથી જ મળી આવે છે અડધાના વૈષ્ણવધર્મ પ્રત્યેના વચણની દ્રષ્ટીકત પણ ગાદશાહી ક્રમાનોમાથી મળે છે ?

૧ અડધાનું પોતાનું એક વજ્ર લાપાનું કવિત મિથ્રવન્ધુ ચિનોદમા આપ્યું છે તેમા એક ગમણીનું ચિત્ર છે તે રમણીને મીના બજામાથી મોળવાને ઉપાડી લાવેલી હોય એમ લાગે છે એ પ્રમાણે તે અથના સપાદકાનું માનવું છે એ કવિત નીચે આપુ છું -
સાહિ અકચર ચાલકી ચાંદ અર્ચિત ગહી ચલિ મીતર મૌને ।
સુન્દરિ દ્વારહિ દીઠિ લગાયકૈ માગીચેકો ભ્રમ પાવત ગૌને ॥
ચૌકતસી ચહું ઘોર વિલોકત સંક સકોચ રહી મુલ મૌને ।
યોં છવિ નૈન છવીલીકે છાજત માનો ચિહોદ પરી મૃગ છૌને ॥
(મા ૧ પૃ ૩૨૧)

૨. આ ક્રમાનો નિ બ દ્રશ્યવાત ઝવેગીએ અપાન્તિ કર્યા છે, પણ હજી પ્રકટ થયા નથી તેમની દૃષ્ટાથી તે હું જોઈ ગયો છું તેમા શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને મોકળા અને જતીપુન ગામની જમીન આપ્યાનું (એ ગામે દાત્ર પણ તેમના વસણેના તાયામા છે) તેની દફમા શિકા

જહાંગીરનું લખાણ

જહાંગીરે તુઝુકમાં લખ્યું છે કે પ્રતાપનો પુત્ર અમરસિંહ પોતાની સાથેના યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ નમી પડ્યો હતો અને તેના પુત્ર વાઘસિંહને પોતાના દરબારમાં મોકલ્યો હતો. આ ખીના પણ ખીજાં પ્રમાણેના આધારે પંડિત ગોરીશંકરે નાપાયાદાર સાખીત કરી છે. જહાંગીરે ખીજી ઐતિહાસિક આખતો સંબંધી પણ કાં તો મૌન સેવ્યું છે અથવા તો તે પાછરે લખી છે. તુઝુકનો તરજુમો કરનાર બિવરિજ લખે છે કે જહાંગીરે પોતાના આપ સામેના યજમાની આખતમાં અને શેર અફઘાનના મૃત્યુના સંજોગોની દષ્ટિકતમાં ઢાંકપીછોડા કર્યો છે—

ન કરવાનું અને શાહી અમલદારોએ તેમની પાસેથી કરવેરા ન લેવાનું, તેમને કાઈ પણ પ્રકારે સતામણી ન કરવાનું, વગેરે જણાવ્યું છે. એક ફરમાનમાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને ‘માર્કત-આગા’ એટલે ઈશ્વરીજ્ઞાનના જ્ઞાતા જણાવેલ છે. એક ફરમાન તો અકબરની માતા હમીદા બેગમના નામનું છે, જે મોગલ ઇતિહાસમાં વિરલ છે એમ દિ. બ. કૃષ્ણરાલલાઈનું ધાવું છે. મધુસૂદન ભટ્ટકૃત વંશાવલીમાં લખ્યું છે કે સં. ૧૬૨૮ માં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી અને અકબરનો મેળાપ થયો હતો અને તેણે હાલનું ગોકુળ જે જગાએ છે એ જમીન આપી હતી. ત્યાં કને ગામ વસાવી, શ્રી ગોકુળનાથજી મથુરાથી આવી રહ્યા હતા. હાલ પણ એ નવા ગોકુળના નામે જ પ્રસિદ્ધ છે. કવિશ્રી નાનાલાલે અકબરશાહ નાટકમાં ‘ગોકુળ ગોંસાઈજીને આપ્યું’ એમ લખ્યું છે, પણ પાછળથી ‘વજ્ર વજરાયને આપ્યું’ એમ શુદ્ધિપત્રકમાં સુધાર્યું છે. તેમને જો આ હકીકતની ખબર હોત તો એમ સુધારે કરવાની આવશ્યકતા ન રહેત.

આ ફરમાનોમાં જહાંગીરનું માળાપ્રસંગ સંબંધીનું ફરમાન નથી, પણ તે હોવાનો સંભવ નથી; કેમકે જહાંગીરે મોંઢાના હુકમો કર્યા હતા, લેખી ફરમાન એ સંબંધી કાઢ્યું નહોતું, એમ કાવ્ય વાંચતાં જણાય છે.

“Jahangir has glossed over his rebellion against his father and the circumstances of Sher Afghan's death”—Preface to Tuzuk

તેણે જહાંગીરના પૂર્વપ્રેમ તથા તેની માથેના પોતાના લગ્ન સમયની પણ એક અક્ષર લખ્યો નથી વળી પોતે ખુશની આખો ફાડાની હતી અને શાદજહાએ તેનું ખૂન કરાવ્યું હતું એ સમયની ખીજ નાનક પ્રમાણે મળે છે, છતાં પણ જહાંગીરે તે તે બાબતમાં મોન જ મંચુ કે આપણે આગળ જોયું કે ચિદ્રૂપના કહેવાથી ખુશરૂને છેડ્યો હતો, છતાં પણ તેણે પોતાનું મદત્ત વટે તેથી ચિદ્રૂપની દુન્યાનગીરીનો સીકા કર્યો નથી ત્રી વેણિપ્રમાદ જહાંગીરના પ્રસન્ન હોવા છતાં લખે કે જે બાબતમાં પોતાના ઉપર મહેજ પણ જનામતારી આવે તેવો એક પણ પ્રમગ જહાંગીરે નોંધ્યો નથી -

“The former (Jahangir) would hardly mention a deed for which ultimately he must be partly held responsible” (History of Jahangir, p 336)

આના અપવાદ રૂપે અણુસ્ફુટનના ખૂનનો પ્રમગ ગણવો પડે

સર ટોમસ ડેની મુલાકાત

પરંતુ મોટી વધાર અનુભવી નાગત તે સર ટોમસ ડેની જહાંગીરની મુલાકાત સમયી કે તે હિંદુસ્તાનના મુલકના એવઝી તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો અને જહાંગીરને અજમે મુકામે ૪ મ ૧૬૧૬ ના તારીખથી ૧૦ મી તારીખે ભર દુબાઈમાં મળ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ તે અજમે મા નવેબ મુધી હતો હતો અને જહાંગીર ગુજરાત આવવા નીકળ્યો ત્યાર તેની ઝંવળીમાં ૭૬ માફ મુધી માર્યો હતો છતાં પણ જહાંગીરે તુલુકમાં એ સમયની ઇશારા અજમેએ કર્યો નથી તોયુ એ મુલાકાત કંપાલક્રમિત નાનીશુ ? કે અને તમા સાધોદગેએ એ મુલાકાત સમયી એટલું તો વિગતવાર લખ્યું છે તે ઐતિહાસિક ખીના તરીકે ઇતિહાસમાં જ્યાં પામી ચૂકી છે અને

તે વિષે સહેજ પણ શંકા દર્શાવવાની કોઈએ હિંમત કરી નથી. આ સંબંધી જહાંગીરનું મૌન હોવા છતાં પણ બીજા પક્ષના પુરાવાથી આ વાત ઇતિહાસ સિધ્ધ માનવામાં આવે, તો માળાપ્રસંગ સંબંધી જહાંગીરનું મૌન હોવા છતાં બીજાં પ્રમાણોથી તે ઇતિહાસસિદ્ધ ક્રમ ન ગણાય, તે સમજાણ પડતી નથી.

જહાંગીરના મૌનનો મુલાસો

સર ટોમસ રોની મુલાકાતનો જહાંગીરે ઉલ્લેખ ન કર્યો તેનું કારણ એવું છે કે એ મુલાકાત સફળ નહોતી થઈ. તેણે ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપની માટે જે વહેપારી લાભોની માગણી કરી હતી તે જહાંગીરે કબૂલ રાખી નહોતી. આથી આ નિષ્ફળ મુલાકાતનો ઉલ્લેખ કરવો જહાંગીરે ઉચિત નહિ માન્યો હોય. એ પ્રમાણે માળાનિષેધનો હુકમ તેણે પાછળથી રદ કર્યો તેથી એ નિષ્ફળ હુકમની નોંધ લેવાની જરૂર તેણે નહિ જોઈ હોય. પોતાનો હુકમ રદ કર્યો એમ જણાવતાં તેને માનહાનિ પણ જણાઈ હોય. વળી, શ્રીગોકુળનાથજી પ્રત્યેનું તેનું વક્ષણ પાછળથી બદલાયું અને ચિરૂપની વાતો પોકળ જણાઈ, એ કારણથી પણ મૂળ વાત દાખી રાખવામાંજ તેણે ડહાપણ જોયું હોય. નરજહાં અને આસફખાનનું વક્ષણ શ્રીગોકુળનાથજી પ્રત્યે મૂળથી હતું તેથી તેમણે પણ એ પ્રસંગ તુરુકમાં ન દાખલ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હોય. તુરુક કંઈ રોજનિશિ જેવું પુસ્તક નથી, તેમાં પ્રત્યેક દિવસની હકીકત નોંધાઈ નથી. વચમાં દિવસોના દિવસો અને કોઈ વાર તો મહીનાના મહીના કોરા જણાય છે. અને જહાંગીર પોતે કંઈ રોજનેરોજ લખતો નહિ. મૂળ હકીકતો તેના વાકાનવિશે (વૃત્તાન્તલેખકો) લખી રાખતા અને અવકાશ મળે ત્યારે એ સંભાળીને પછી પોતે લખતો. તે પ્રમાણે લખતાં એ હકીકત લખવી રહી ગઈ હોય. અગર તો તેના વાકાનવિશે બલભદ્ર અને ગોવિંદદાસનું વક્ષણ શ્રી ગોકુળનાથજી તરફ હતું, તેથી તેમણે પણ હકીકત લખાવતાં એ બીના ગુપ્ત રાખી હોય. ગમે તે કારણ હોય, પણ જહાંગીરે માત્ર તે બીના ન લખી, એટલાજ ઉપરથીજ તેની અનૈતિહાસિકતા સાબીત થતી નથી.

વિશેષ પ્રમાણો

હા, જો આ પ્રસંગ માટે બીજા પ્રમાણો ન હોત તો તે વિશેષ જાણ લેવાને કારણે ગણાય ખરું પણ બીજા વણા પ્રમાણો તે સબધી મળે છે તેનો વિચાર હવે કરીએ. આ પ્રમાણોનાં બે વિભાગ કરી શકાય છે—પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ. પ્રથમ પરોક્ષ પ્રમાણો જોઈને પંચી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો વિચારીશું.

પરોક્ષ પ્રમાણો

આ પ્રસંગ સબધી વૃજુકની એક બે આડકતરી બાબતો ઉપરથી કંઈક પ્રકાશ મળે છે તેમાની એક એ બાબત છે કે ચિદ્રૂપના કેટલાક કાર્યોથી જહાગીરનું મન કાશ્મીર ગયા, પછી ચિદ્રૂપ ઉપરથી ઉતરી ગયું હતું. આ વાતને એ બાબતથી ટેકા મળે છે કે કાશ્મીરથી આવતા તે ચિદ્રૂપને મગના જતો નથી, પ્રથમ ત્યાં જ્યારે તેના પ્રસારમાં ચિદ્રૂપનો મુકામ આવતો, ત્યાં જ્યારે તેને મળવા જતો. મુજબત આવતા અને ત્યાંથી પાછા જતા ઉજ્જવનમાં અને કાશ્મીર જતા મથુગામાં તેની મુકામ લેના જાય છે અને કાશ્મીરથી આવતા ગોહુગામાં મુકામ કરે છે છતાં પણ મથુરામાં તેને મળવા કેમ નથી જતો? આ સુ તેનું મન ચિદ્રૂપ ઉપરથી ઉતરી ગયું હતું, એમ નથી જણાવતું? બીજું ઈકબાલનામામાં લખ્યું છે કે ચિદ્રૂપને જહાગીરના માદુ હાકિમ બેગે નિર્દય માન માર્યો હતો —

'He was cruelly beaten by Hakim Beg'

(Tuz 11 p. 104 foot-note)

જો ચિદ્રૂપ ઉપર જહાગીરને અભાવ થયો ન હોત તો હાકિમ બેગ આટલી મધી દિગ્મત કે બેગ કે? કલ્લોલ માં લખ્યું છે કે જહાગીરે કાશ્મીર જતા મથુગામાં મુકામ કર્યો હતો, ત્યાંથી તેણે મુકામ ઉપાડ્યા પછી, એક નિમ્ન હાકિમબેગે ચિદ્રૂપની મુકામ જોડા પહેરીને

જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ૧ ઝોટલા નહવા કરાજથી જહાંગીરે તેને મારી નાંખવાનો હુકમ કર્યો હતો, પણ પાછળથી ખુશના કહેવાથી તેને સજા કરવા ચિદ્રૂપ પાસે મોકલ્યા હતા. ચિદ્રૂપે તેને એનાજ જોડા માથામાં મારીને કાઢી મૂક્યા હતા. એ વાતનું વેર લેવાનેજ કદાચ હાકિમ એગે જહાંગીરનો ચિદ્રૂપ પ્રત્યે અભાવ થયાથી તેને માર્યો હશે. જો આ પ્રમાણે અભાવ થયો હોય તો જહાંગીરને ચિદ્રૂપની વાત જોટી જણાતાં માળાનિષેધનો હુકમ તેણે રદ કર્યો હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો

હવે આપણે માળાપ્રસંગ સંબંધી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો જોઈએ: 'માલોદ્ધાર' કાવ્ય સંબંધી તો આપણે ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. તે સિવાયનાં પ્રમાણો અવલોકીશું.

૧ કલ્યાણ ભટ્ટ નામના શ્રી ગોકુળનાથજીના સેવકે શ્રીગોકૂલેશ-લીલારસાબ્ધિ નામનું 'ખડુ વિસ્તૃત સંસ્કૃત કાવ્ય રચેલું' છે. એમાં શ્રીગોકુલનાથજીનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. એના કલ્લોલ નામના પંદર ખંડ છે, અને પ્રત્યેક કલ્લોલમાં તરંગ નામના અધ્યાય છે. તેમાં કલ્લોલ ૭, ૮, ૯ માં માળાપ્રસંગનું વર્ણન છે. આમાંથી પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટની કૃપાથી ક. ૭, ૮ મેં વાંચ્યા છે. જહાંગીર સાથેના શ્રી ગોકુલનાથજીનો કાશ્મીરની અંદર થયેલો સંવાદ ત્રણ તરંગોમાં વર્ણવેલો છે. આ કાવ્યમાં શાહજહાન ગાદીએ આવ્યાનો નિર્દેશ છે. અને દામોદરના "પાખંડપ્રકાશ" માં કલ્યાણ ભટ્ટ ઉપર કટાક્ષ છે. તેથી તેની રચના સં. ૧૬૮૫થી સં. ૧૬૯૩ સુધીમાં થયેલી એમ હું માનું છું.

૧ માલોદ્ધારમાં આ બાબતમાં એમ લખ્યું છે કે હાકિમ એગે દાઝ પીને હાથમાં દાડનો પ્યાલો લઈને ગુફામાં પેસવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ વાત અતિશયોકિતભરેલી જણાય છે: કલ્લોલની વાત માનવા લાયક છે.

૨ શિક્ષાપત્ર અથથી જેઓ મપ્રાયમા પ્રમિદ છે અને જેઓ શ્રી ગોકુલનાથજીના ભત્રીજા હતા, તે આચાર્ય શ્રી હર્નિયજીએ શ્રી ગોકુલનાથજીની અતિનુ એક અષ્ટક જેનું છે તેના ૮ મા શ્લોકમા માળાપ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે -

તાતાજૈકપર. પરાશયવિદા વર્ય પરાનન્દદો

માલા યેન સુરક્ષિતા નિજ મહાયત્નેન કણ્ઠે સતાં।

ધર્મો યેન વિવર્ધિત પિતૃપદાચારપ્રચારૈ સદા

સ શ્રીગોકુલનાયકઃ કરુણયા મૂયાદ્વશે સેવિનામ॥

૧ી હર્નિયજીનો જન્મ સ ૧૬૪૭મા થયો હતો, એટલે માળા પ્રસંગના સમયે તેમની વય ત્રીસ વર્ષની હતી આથી એ પ્રસંગની તેમને જાનમાહત્તી હતી

૩ ત્યાગમ કેવિએ ગુજરાતીમા 'વલ્લભનો પગિવાડ' એ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે, તેની એક પદિકામા પણ આ પ્રસંગનો નિર્દેશ છે—

'શ્રીગોકુલેશ મુખધામ જેની માળા ગણો દામ છે'

(સંસ્કૃત કાવ્ય પૃ ૧૨૬)

૮ હિંદી ભાષાના કટલાક શ્રવિઓએ આ પ્રસંગ મળધી એટલા વિવિધતા મળી આવ્યા છે તેનો શ્રી ગોકુલનાથજીના આગ્રિકારે સમ્રદ થયો છે એ આ પ્રમાણે છે—

૧ પિદારી વચન —

ટેક ફી, ટેક ફી, ટેક ફી રે ગિરિ ટેક ટરે તો ટરે છુવ તારો
શ્રી ગોકુલનાથજી માલા તજે તો શેષ, ધરે નશીવ મુમારો,
પોન થકે તો થકે તો થકે ઘજફો પન કોન કરે મહીમેં રન ન્યારો,
શ્રી વલ્લભવશ પિહારી કહે કુચિ ગાવત હૈ જગમેં જગ થારો
સ ૧૭૨૧૧૧ —

અથમ ઉદ્ધારન તુમ નામ, વલ્લભ ભક્તિ પેજ પ્રતિપારન,

તપસીતાપનિવારન દુષ્સઘાગ્ન તિલકમાલ-ઉધારન

માની માન નિવારન, રસિક શિરોમની, રસમચારન,

વૃન્દાવન ગોકુલપતિ નાગર પ્રકટે નિજ્જનકારન

ગ. પ્રાણનાથ:--

મત જાનો ચ્યાલ, શ્રી ગોકુલનાથજીની માલા છે.

વચ્ચાનીહુ વેદમરજાદહુ વચ્ચાની છે.

હારે ગુંજા વીચ માલા અમૃત રસાલા છે.

બુલાયે જહાંગીરને જાય કે જુવાવ દિયો.

હિન્દુની હદ રાખી. શ્રી ગોકુલનાથ પ્રતિપાલા છે.

પ્રાણનાથ કહે, વાત સુનો સર્વે કાન દે.

મત જાનો ચ્યાલ શ્રી ગોકુલનાથજીની માલા છે.

ચ. શ્રીપતિ:--

શાહ કહી સો તૈં નકરી. કરી સો વેદપુરાનન ભાચી.

માલાંતિલક જનેડકે કારણ અડેન પેડન નાચી,

શ્રીપત કહે, જહાંગીર કે ચાન. જે ડમરાવ તે સર્વ સાચી,
શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીકે શ્રી ગોકુલનાથજી. સર્વ હિંદનની પત નાચી!

આમાંનો એક પણ કવિ કાશ્પનિક નથી. તે હિંદી ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિયો છે. તેમનાં નામ મિશ્ર વન્ધુવિનોદમાં અનુક્રમે કવિ અક ૨૪૯, ૨૫૦, ૩૫૪ અને ૪૭૫ ઉપર છે. તેમના સમય પણ એ ત્રયમાં આપેલાં છે. એ ઉપરથી તેઓ માળાપ્રસંગના સમયની આસપાસ થયા છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. વળી તેઓ કંઈ વાસ્તવ સંપ્રદાયના પણ અનુયાયીઓ નહોતા. એથી તેમનો પુરાવા સમકાલીન અને સ્વતંત્ર છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

તે ઉપરાંત શ્રી ગોકુલનાથજીના ભાણેજ મધુસૂદન ભટ્ટ જેઓ કાશ્મીરમાં જહાંગીર સાથેની મુલાકાત વખતે શ્રી ગોકુલનાથજીની સાથે હતા, તેમણે વંશાવલી નામનું સંપ્રદાય સંગ્રહી ઐતિહાસિક કાવ્ય સં. ૧૭૧૮માં રચેલું છે, તેમાં પણ આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ હોવાનો સંભવ છે. આ કાવ્યની પ્રત મેં મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ મળી શકી

નથી, તેથી તેનું પ્રમાણ આમા તખવ ટી ગર્યો નથી ?

જણાડ ઐતિહાસિક પ્રમગો માત્ર અકેક જાન્યથી ન્યાપિત થઈ ગયા છે, તો આટલા બધા પ્રમાણો હોવાથી માળાપ્રમગ ઐતિહાસિક ગણાતે કાઈ પણ જાતની હગડત આવરી જોઈએ નહિ

(૧) આ મધુસૂદનભટ્ટના પુત્ર ગજડોડ ભટ્ટ ટાંકેજીના ગવમાગ ઉપગની નવ ચોટ્ટીમા પત્થરો ઉપર કોતરેનું પચીસ અર્ધનું 'ગજપ્રગતિ' નામનું મહાકાવ્ય ગ્યેનું છે તેમા ઉપેખના ગજાઓનો દતિદામ છે એમક લાભુ ગિનામગ આખા જગતમા નથી

સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના લેખનો

એક અંશ

પરિચય

પાટણના 'વિજળ કુઆ' નામના એક મહોલ્લાના નાનકડા શિવ-મંદિરની ભીંતમાં પ્રાચીન લેખવાળો એક પથ્થર જડેલો છે. એમ આશરે દસેક વર્ષ ઉપર મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી તે જોવા હું ગયો હતો, પણ તે પથ્થરની ખંડિત અવસ્થા તથા તેની ત્રિપિની પ્રાચીનતાને લીધે એ લેખ પૂરેપૂરો વાંચી શકાયો નહોતો. પરંતુ એટલું તો હું જાણી શક્યો હતો કે તે સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભનો એક અંશ હોવો જોઈએ. એનો નિર્દેશ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં મુંબઈમાં ભરાએલી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા નિબંધમાં મેં કર્યો હતો.

થોડા માસ ઉપર પુરાતત્વજ્ઞ પંડિત શ્રી જિનવિજયજી પાટણમાં આવ્યા હતા. તેમને મેં એ સંબંધી વાત કરી, ત્યારે તેઓએ મારી સાથે આવીને તે લેખ પૂરેપૂરો વાંચી આપ્યો અને તેને સાફ કરાવી તેનો ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યો. તેથી તે મારા ધારવા પ્રમાણે એજ પ્રશસ્તિનો સિદ્ધ થયો. એ લેખનું પડિતજીને એટલું બધું મહત્વ લાગેલું કે તેમણે પાટણમાં એક જાહેર ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે 'જો મારી પાસે ધન હોય તો એ પથ્થર ખરીદી લઈ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચી સુંદર કલાત્મક ટાવર બંધાવી તેના ઉપર તે મુકાવું!'

આ પથ્થરની લંબાઈ ૨૬ ઈંચ અને પહોળાઈ ૧૩ ઈંચ છે તેમાના લંબાણુનુ માપ ૨૪ અને ૧૦ ઈંચનુ છે આ પથ્થર ડાબી બાજુથી તોડેલો જણાય છે અત્યાગે એનો આકાર લગ્નચોરસ છે, પણ મૂળમા ડાબી બાજુએ મધ્યભાગે અણીવાળો એટલે બાણુના આકારનો હશે એમ લાગે છે કાનલ કે ખીણ પકિતઓના શ્લોકોકોમા એક બે શ્લોકોનો તજાવત માનુસ પડે છે ન્યાગે પાચમી અને છઠ્ઠી પકિતની વચ્ચે જ આત શ્લોકો ગયા હોય એમ જણાય છે, એટલે તેની મૂળ આકૃતિ નીચે પ્રમાણે હશે એમ હું ડરપુ છું —

આ લેખમા ૭૬, ૭૭ ૭૯, ૮૭ અને ૯૦ શ્લોકોક નેવામા આવે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રશન્તિમા મો ઉપગત-કદાચ એકસોને આઠ શ્લોકો હશે આ પથ્થરની અન્ધ આગરે મોળ ન્યોકો હોવાથી આખી પ્રશન્તિના આવા આત પથ્થર હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે એમાથી અત્યાગે કાળના મુખમાથી એક જ પથ્થર બચ્યો છે ! મૂળ લેખ નીચે પ્રમાણે છે —

મૂળ લેખ

- ૧ ધમ ધર્મપાલનપદોપાધ્યાય શિક્ષાગૃહ
શાશ્વત્ પૌરસમૃદ્ધિવર્ધનમહાક્ષેત્ર ચતુર્વીતલે ।
યનિ શેષ
- ૨ મૂમિપ્રણય પરિણતોદ્દામમીત્યા પ્રવિષ્ઠા
અન્યે દેશાન્તરેમ્ય પ્રથિતનયપથલ્યાતિરાગાદુપેતા ।
કે કે

३. लसमतिवैदग्ध्यभङ्गीनिधिः
पूतां वृत्तिमसौ त्रिवर्गाविषयां भेजे विभक्तास्थितिः ॥७६॥
उच्चरव्य भिचारि भू
४. ण ॥७७॥
देवानां स्तपनानि दानविधयः स्नानादिसौचक्रियाः
संजीवन्ति चराचराणि भुवने भुतानी यस्मादिह ।
५. नृपः ॥७९॥
चूडेन्दुपादैरिव शीतयोगै
गंगातरगैरिव पुण्यरूपः ।
स्वप्ने समागत्य तमेकभक्त
प्रबोधयामास च
६. तदा च जज्ञे
भगीरथस्य त्रिदशापगेव
ततः सा पूरयामास सरः सिद्धेशकारितं ।
खानीतं सगरेणेव साग
७. तैर्विर भ्रवतीपते ।
किंवाग्मोदपरंपराभिरभितः क्लृप्तं वीलीय क्षणा
देवं सिद्धनरेन्द्र निर्मित
८. प्रपीतपयसोरेवादी कूलंकषाः
श्रीयन्ते सहसेव तानि विविधक्षमापाल सैन्यान्यपि ।
नो नि
९. त्वन तान्वहं ।
निःशेषं निजगोत्रमत्र भगवान् कुम्भोद्भवः प्राहिणेत्
तेनाप्यस्य न बिन्दुमात्रकम्
१०. साप्यत्र विश्राम्यति ॥९०॥
विश्रामधाम भुवनत्रयखेदभाजः
श्री सिद्धराजपरमेश्वर

અનુવાદ

૧ પૃથ્વી ઉપર ધર્મપાલન માટે ઉપાધ્યાયોનું શિક્ષાગૃહ અને નગરની અતત સમૃદ્ધિ વધારનાર મહાક્ષેત્ર

૨ (તેના) ભૂમિ મેળવવાના અનુગમને પશ્ચિમે (કેટલાકને) પ્રચલિત ભય ઉત્પન્ન થયો હતો અને ખીજા કેટલાક તેની ગાંજનીતિની ખ્યાતિના આર્ષભૂયી તેની પામે આવ્યા હતા ડાઘ ડાઘ

૩ ની ભુદિવાળો અને ચાતુર્ય તથા કપટનીતિના ખગ્નના જેવો (તે હતો) તે ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ, કામ) પ્રત્યે સખ્યા ભાવે પવિત્ર વ્રતિ ગણતો ૭૬ અનન્ય ભાવથી ઉચ્ચ ગીતે

૪ ૭૭ જેનાથી (પાણી) દેવોના આનંદ, જ્ઞાનના પ્રિય અને નાહવા વગેરે શુદ્ધિની ક્રિયાઓ થઈ શકે છે અને જેના વડે આ પૃથ્વીમા ચર (ચિત્ર) અને અચર (દાવતા ચાલતા) પ્રાણીઓ (વનસ્પતિ અને ફળતા છોડો) જીવન ધારણ કરે છે

૫ ગંગા ૭૮ અદ્રના કિંગ્ડો જેવા સિતળ સ્પર્શથી તથા ગંગાના તરંગ જેવા પવિત્ર સ્વરૂપથી સંપન્નમા આસીને પોતાના અનન્ય ભક્તને જગાડયો-ઉપદેશ કર્યો

૬ તે વખતે ગંગાજીએ ભગીરથને કહ્યું હતું તેમ કહ્યું ૮૭ પછી તેણીએ સિદ્ધગંગે બધાવેનું મંગલાર્થ ગણકાવી દીધું સગન્ની માફક ખોદાવેનું

૭ તેઓથી ગ્યેનુ બસતી પ્રતિનુ અથવા તો જેમ એક ક્ષણમા વાદળાંઓ ચાટે તન્કથી ચઢી આવી દાકી દે નેમ સિદ્ધગંગે મનાવેનું

૮ જેવા (નર્મદા) આદિ નદીઓના જંગ પીધેલા એ ગીતે વિવિધ પ્રકારના ગમ્મઓના સૈન્યો નાર પામે છે

એટલે સહસ્રલિંગની જુદી પ્રશસ્તિ હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ શ્રીપાળે રચી હતી કે કેમ એ માટે પણ શંકા રહે છે.

કીર્તિસ્તંભનો સમય

સિધ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવર માળવાની છત પછી પૂરું કર્યું હતું. અને એ યુધ્ધના સ્મારક તરીકેજ તેણે કીર્તિસ્તંભ ઊભો કર્યો હતો, તેથી એકજ સમયે તેણે જો જુદી પ્રશસ્તિઓ નહિ કરાવી હોય એમ અનુમાન કરીએ તો ખોટું નથી. કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિમાંજ સહસ્રલિંગ સંબંધી હકીકત તેણે લખાવી હશે. માળવાના વિજય પછી સહસ્રલિંગ પૂર્ણ કર્યું હતું એમ પ્રવચ્ચ ચિંતામણિ માં અષ્ટ રીતે લખ્યું છે. એ વાતનું હેમચંદ્રાચાર્યે પણ દ્વાયાશ્રય ના પંદરમાં સર્ગના ૧૧૪મા શ્લોકમાં ગર્ભિત સૂચન કર્યું છે.

“મૈથિલિના કારણથી થએલું યુધ્ધ પાર પાડીને જેમ રાઘવે યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમ એણે વ્યતિપાતરહિત શુભ નિથિએ મહાસરોવરનું મુહૂર્ત કર્યું.”

સિધ્ધરાજના માળવાના વિજયનો સમય સં. ૧૧૯૦ છે. (ગેઝેટીઅર, પૃ. ૧૮૭) એટલે આ કીર્તિસ્તંભ સં. ૧૧૯૫ના શુભારે ઊભો કર્યો હશે. આથી કાર્તિક સભામાં સંવત્રએલા એક ગુજરાતી કવિતમાં સહસ્રલિંગ બનાવ્યાનું વર્ષ સં. ૧૧૫૨ જણાવેલું છે એ ખોટું જણાય છે.

“સંવત શંકર—વીર ચઘતિર શુદ્ધ લગન આચાર.”

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાધનો ભા. ૧, પૃ. ૨૩.)

ઐતિહાસિક તત્વો

દુર્ભાગ્યે આ લેખ આખો મળી આવ્યો નથી. આવો લાંબો લેખ જો આખો મળ્યો હોત તો તેમાં ચાવડાઓ અને સોલંકીઓનો ઇતિહાસ હોત અને સિદ્ધરાજના પરાક્રમોનું પણ વર્ણન હોત. એમ હોત તો ઇતિહાસની કેટલીય ગૂંચો ઉકેલાઈ શકી હોત. તેમ છતાં આ અંશથી પણ જો બાબતો ઉપર થોડોક પ્રકાશ પડે છે:—

(૧) લેખની પહેલી પકિત સિદ્ધ કરે છે કે નિદ્ધરાજે કાટકિલ્લા અને જળાશયો ઉપાત પાઠગાળાઓ પણ બધાની હતી હેમચંદ્રાચાર્ય દ્વયાશ્રયના પદ્મમા સર્ગમા લખે છે કે તેણે અદ્વૈતસિદ્ધિના કાઠા ઉપર આઠાણોના અધ્યયન માટે આશ્રમો અને દેવગૃહ બધાંયા હતા —

‘વૃત્તિ તથા સુત્રને જાણનાગ, કલ્પસુત્ર જાણનાગ, આગમ જાણનાગ અમર્ગ વિના (?) જાણનાગ, ત્રિવિધા જાણનાગ, પડગ જાણનાગ એવા પડિતો અને ક્ષાત્રવિધા જાણના ૧, ધર્મ જાણનાગ, તથા નાસ્તિક વિધાવાળાને નિર્મળ કગવનાગ, યાજ્ઞિક, ઔત્તિક (?) ઈત્યાદિને સતોપવા ત્યા ગગનએ મડ બધાંયા” ૧૨૧

“આઠાણ જેવા અયવિનેષમા નિપુણ, શતપથ આઠાણ જાણના ૧ અદિત, પદ્ધિપથાધ્યાય જાણનાગ, ને ઉત્તરપદ પૂર્વપદના વિવેકપૂર્વક લક્ષણાદિથી નિપુણ એવા આઠાણોએ ત્યા અધ્યયનની ધૂમ ચલાવી છે એવા પોતાના મદાન કીર્તિચતુર્થ જેવા, ‘શતરૂપી વાક્યમા પદ્ધિની પેઠે પદધારી દેવવર એણે કગાંયા” ૧૨૨

(૨) છઠી પકિતમા મગ્ધવતીના જળથી મગેવર ભગવાનો ઉદ્દેશ્ય છે પ્રવચ્ચ ચિંતામણિમા લખેતુ છે કે મગેવરમા પાણી પ્રથમ નીકળ્યુ નહોતુ, પણ ન-આદના પાણીથી લાયુ હતુ લોક-કથાઓ જણાવે છે કે સમાજના શાપથી મુકાર્ધ ગયુ હતુ, પણ આયા દેડના મલિનતાથી લાયુ હતુ આ વાતોને આ લેખ ખોટી પાડે છે અન્નનીમાથી નહોં ખોઈને અગ તો તેનુ વહેણ એમા વાળાને મગેવરમા પાણી ભરવામા આવ્યુ દગ, અન્ન ભગીન્થ અને ગગાનો ઉદ્દેશ્ય છે એથી જેમ ભગીન્થ ગગાનો પ્રવાદ અર્ગ (તીએટ)માથી વાળાને હિંદુસ્તાનમા વાંચ્યા, તેમ નિદ્ધરાજે સ અગીનો પ્રવાદ વાળાને મગેવર ભયુ દશે અત્યાગે આ પ્રવાદ મગેવરને અડીને વહે છે, પણ ઉત્તર દિગાએ ત્રણ મહિ મુતી નદીની ગેન

હોવાથી એ તરફ મળ વહેણ દશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ એ વહેણેજ સરોવરનો પાછળથી નાશ કર્યો દશે. પાટણના એ તરફના દરવાજાનું નામ 'ફાટી પાળા' છે; એ મૂલ્યવે છે કે સરોવરનો કાંઠો તૂટી ગયો દશે. એ તળાવના અંતે નદીના પાણીથી જૂના પાટણને પણ નુકશાન થયું હોય અને નવું વસાવવાની જરૂર પડી હોય એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે.

વિદ્યાપતિ બિલ્હણ

વિલ્હણસ્ય કવે પ્રાસપ્રસાદૈવ સરસ્વતી ।

નીયતે જાતુ કાલપ્યં દુર્જનેર્ન ધર્નરપિ ॥

—કૌ કૌ ? ૧ ૨૭

વિક્રમના ૬૫મા ગતરની મળ્યા ડામ્બીના ગગન ગોપાદિત્યે
(ઈ સ ૯૦૨ થી ૯૦૪ સુધી ગળ્ય ડામ્બી ગોપાગચર્મો હતો) ? ભગત-
પાડના મળ્ય ફેગમાથી ડોમિડ ગોચના અસિહોત્રી આહાગ્રોને બોધારીને
દામ્બીના જયવન નામના ગ્યજે વમાચા હતા તેમા એક મુક્તિદસગ
નામનો આહાણુ હતો તેનો પુત્ર ગજદસગ હતો અને ગજદસગનો પુત્ર
જયેષ્ઠદસગ થયો તે બિલ્હણનો પિતા બિલ્હણની માતાનું નામ નાગા-
દેવી હતુ જયેષ્ઠદસગ વૈયાદસ હતો એજે મહાલાખ્ય ઉપર વ્યાખ્યા
વળી હતી એના જયેષ્ઠ પુત્રનું નામ હૃષ્ણમ અને ડનિષ્ઠ પુત્રનું નામ
ગાનદ હતુ એ અને પણ દ્વિ હતા બિલ્હણ વચસો પુત્ર હતો એનું
ચર્મો નોનાનો ગંગ જેનું હતુ તે ગાલ્યગણથીજ વિચક્ષણ બુદ્ધિનો
હતો યજોપરીત દીવુ ત્યાગથીજ તેના મુખે અગ્નવતીનો વાસ થયો હતો
એનું દુહા ૫ ડામ્બીની ગજાની પ્રગપુચ્છી ત્રણ ગાઉ દ્ર આવસા
બોનમુખ ગામમા રહતુ હતુ

• કવિ બિલ્હણથી પામી અવજ્ઞતા જે અગ્નવતી

પત-દુર્જનથી એ તે ડી મેની થતી નથી—મોમેથગ (શ્રીર્તિગંમુદી)

1 Barnett's Antiquities of India, p 66-67

કાશ્મીરમાં સડલશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા પછી બિલ્હણ ભારતવર્ષની યાત્રાએ નીકળ્યો હતો. તેણે બધા સ્થળોની નોંધ કરી નથી, પણ મુખ્ય મુખ્ય સ્થળો જણાવ્યાં છે. પ્રથમ તે મથુરામાં રહેવાનું જણાવે છે. ત્યાં તેણે ઘણા પંડિતોને વાદમાં જીત્યા હતા. અહીં તે ઘણો કાળ રહ્યો હશે કેમકે તે જણાવે છે કે “મારી કવિતા સર્વ સ્થળે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ગાતાં હતાં.” મથુરાથી નીકળી થોડા દિવસ વૃન્દાવનમાં રહી ગંગાપાર કરી તે કનોજ ગયો હતો. ત્યાંથી તે પ્રયાગ ગયો. મથુરામાં અને કનોજમાં તેને ઘણું દ્રવ્ય મળ્યું હોય એમ જણાય છે. કારણ કે તે લખે છે કે ‘અદ્ભૂત ગુણોથી મેળવેલી લક્ષ્મીનું મેં જ્ઞાન કરી દીધું હતું.’ પ્રયાગથી નીકળી તે કાશી ગયો હતો. વચમાં કોઈ રાજ્યએ તેનો સત્કાર નહિ કર્યો હોય, તેથી તે લખે છે કે ‘કાશી આગળ ગંગાજમાં સ્નાન કરીને દુષ્ટ રાજ્યના દર્શનનું કલંક ધોઈ નાખ્યું.’ કાશીથી તે પાછો ફર્યો અને ડાહલ દેશમાં (હાલનો પશ્ચિમ બુલ્લેખગઢ) ગયો. ત્યાંના રાજ્યની સલામાં ગંગા-ધર નામના પંડિતનો પરાજય કર્યો હતો. અહીં પણ તે ઘણો કાળ રહેલો હોવો જોઈએ, કેમકે અહીંથી તે પાછો અયોધ્યાની યાત્રા કરી આવ્યો હતો. ડાહલની રાજધાનીનું નામ તેણે આપ્યું નથી, પણ તેનું નામ ત્રિપુરી (જયલપુર પાસેનું હાલનું તેવર) હતું. ત્યાંના રાજ્યનું નામ તે કર્ણુ જણાવે છે. એ કર્ણુ ભોજ અને ભીમનો કર્ણુ નહિ, પણ તેનો પુત્ર યશઃકર્ણુ હોવો જોઈએ.^૨ ત્યાંથી તે માળવાની રાજધાની

૨. કર્ણને બિલ્હણ કાલઃ કાલઃ જગિરિપત્તેઃ કહે છે અને તેણે ધરિત્રીં ક્ષમાપશૂન્યાં કરી દત્તી (વિ. ચ. ૧૮. ૧૩) એમ જણાવ્યું છે. એથી જણાય છે કે તેણે કાલંજરના રાજ્યને મારી નાખ્યો હતો અને તેના વંશજોને હાંકી કાઢ્યા હતા. દક્ષિણના ચૌહુકરો પછી કલ્યાણમાં કલચુરિવંશનું રાજ્ય થયું હતું. તેઓ પોતાને ‘કાલંજરપુર વરાધીશ્વર’ જણાવે છે. એમનો મૂળ પુરૂષ કૃષ્ણરાજ હતો. તેનો સમય સં. ૧૧૩૬ છે (Barnett's. Antiquities p. 83.) કર્ણનો સમય સં. ૧૧૨૫

ધાગનગરીમા ગયો હતો. પરંતુ બોજ હયાત ન હોવાથી તેના તેને દર્શન ન થયા એથી એણે બહુ ખેદ જણાવ્યો છે. ધાગથી ગુજરાતમા થઈ તે મોમનાથ ગયો. ગુજરાતીઓની તેણે નિંદા કરી છે તે લખે છે કે 'ગુજરાતીઓ ટોટોટો માનતા નથી, હમેશા ગદા ગહે છે અને અશ્લીલ ભાષા બોલે છે' મોમનાથ પત્ની તે ગમેશ્વરનુ નામ લે છે, એથી જણાવ છે કે ત્યાંથી જન્મમાર્ગે ત્યાં ગયો હશે ગમેશ્વરથી કુતો કુતો દક્ષિણભાગતના તે સમયના ચક્રવર્તિ ચૌહાણ ગણ વિક્રમાદિત્ય (જટ્ટો) કે જેનું બિરુદ પન્માદિ ત્રિભુવનમત્ર હતું તેની ગજવાની ટલાણુમા (નિઝામગણ્યમા આવેનું હાથનું ટલાણુ) આપીને ગ્યો આ ગજગ્યે તેને વિદ્યાપતિની પત્ની આપી અને ગજદ્રવિ બનાવ્યો તેને તે બહુ માન આપતો ટામ્મી-ગના દતિહાસ રાજતરંગિણીમા લખ્યું છે કે ગજના લશ્કરમા તે ગજના આગળ હાથી ઉપર બેસતો અને તેના માથા ઉપર ઉચ્ચ જન ધરાતુ કે આ ગજગ્યે તને દ્રવ્ય પણ બહુ આપ્યું હતું તેના મદદમા એ ગજના ચત્રિ વિષ વિક્રમાકદેવચરીત નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું હતું.

ઉપર આપેની દક્ષિણ ચિ દે ચ ના 'હેલા (૧૮મા)' મૂર્તિમા કે બિલાસજીના ચત્રિની કટલીક વિશેષ દક્ષિણ પણ અન્ય ત્રેયેામાથી મળી આવે છે તેના શિક્ષકના માથેના પ્રેમપ્રમગ ઉક્ત કાવ્યમા જણાતો નથી. ગુજરાતનો ગજવાનો અણલીતનાડમા નહીં તેણે નામુન્ગી નામનું નાનું નાટક રચ્યું હતું તેના ઉલ્લેખ પણ તેમા કર્યો ન્તામા આવતો નથી.

મુડી હતો યજ્ઞર્જુનો સમય ચ ૧૧૨૫ થી ૧૧૫૦ મુડી મનાય છે એથી એણે જ દૃષ્ટગાજને મારી તેના પુત્ર જેગને દાખી કાઢ્યો હશે આથી મિલદણે જણાવ્યો નથી તે યજ્ઞર્જુ છે એમ ન સમજી શકે.

૩ પ્રસપત કરટિમિ- કર્ણાટકટકાન્તરે ।

રાગૌડ્યે દૃદશે તુલ્ય ચમ્યૈવાતપવારણમ ॥૧૩૭॥

પરંતુ ગિલ્દહણને પોતાના આશ્રયદાતા વિક્રમની સાથે પાછળથી વિરોધ થયો હોય એમ જણાય છે. તેણે આખેલી લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને તે કલ્યાણમાંથી નીકળી ગયો હતો એમ તેનાં રચેલા છૂટક શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે.^૪ તેણે વિદે. ચ. ના અંતે ગંગાછનાં દર્શન કરવાની અને કાશ્મીર જઈ ત્યાંના પંડિતો સાથે વાર્તાલાપ કરવાની ઇચ્છા જણાવેલી છે,^૫ પરંતુ તે નિર્ધન અવસ્થા કે વાર્ધક્યને લીધે કાશ્મીર જઈ શક્યો નહોતો. ગંગાછના નટને બદલે નર્મદાતટે તેણે નિવાસ કર્યો હતો. ભરૂચમાં સં. ૧૧૯૮માં તેના હાથે લખેલી વિમલ સૂરિચિત પદમચરિયની એક પ્રત જેસલ્મીરના જૈન ભંડારમાં છે.^૬ એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં માત્ર પંડિતની પેઠે બહુ દુઃખી થયો હશે અને તેને પોતાનો ઉન્નિર્વાદ કરવાને લલિયાનું કામ કરવું પડ્યું હશે.

૪ સવસ્વં ગૃહવર્તિકુન્તલપતિર્ગુણ્ઘાતુ તન્મેપુનર્માણ્ઘાગારમસ્વળ્દ-
મેવ હૃદયે જાગર્તિ સારેસ્વતમ્ । રે શુદ્ધાસ્ત્યજત પ્રમોદમચિ-
રાદેષ્યન્તિ મન્મદિરં હેલાન્દોલિતકણ તાલકર્કટસ્કન્ધાધિ-
ક્ષ્ણાઃ શ્રિયઃ ॥ અયિ કિમનિશં રાજદ્વારે સમુદ્ધરકંધરે કુવ-
લયદલસ્તિગ્ધે મુગ્ધે વિમુશ્ચસિ લોચને । અમરરમણિ લીલા
વલ્ગદ્વિલોચનવાગુરા વિષયપતિતો ન વ્યાવૃત્તિ કરિષ્યતિ
વિલ્હણ ॥ (ક. સુ. ની ભૂમિકા)

૫ ગોષ્ઠીબન્ધઃ સપદિ સુજનઃ સારનિષ્કર્ષદક્ષપ્રજ્ઞાલબ્ધ સ્તુતિ-
ભિરચિરાદસ્તુ કાશ્મીરકૈમે ॥ (૧૮૧૦૩) તથા મન્દાકિન્યા...
કૂલોત્સંગે ... શેષાઃ કેપામપિ પરીણતૌ વાસરાઃ પુણ્યભાજાં ।
(૧૮, ૧૦૫)

૬ સ ૧૧૯૮ કાર્તિક વદિ ૧૩ મહારાજાધિરાજ વિજયરાજ્યે
શ્રી જયસિંઘદેવે ભૃગુકચ્છમવસ્થિતેન લિખિતેય વિલ્હણેન ॥
Catalogue of the mss. in the Bhandars of Jesalm-
er by C. D. Dalal p 17. Gaekwar's oriental series.

બિહારીના ચન્દ્રના થોડાં અગ્રે મગધનની અપેક્ષા ગળે છે તે વિષે હવે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે એ અગ્રે આ પ્રમાણે છે (૧) બિહારી કાશ્મીરથી ક્યારે નીકળ્યો ? (૨) તેણે ગુજરાતમાં ક્યારે આવીને કર્ણસુન્દરી નાટિકા ગવી ? (૩) વિ દે ચ ન્યાયાનો અમય, અને (૪) શશિવલાનો પ્રેમપ્રમગ કયા બન્યો ?

રા. ત મા કલ્પ લખે છે કે કાશ્મીરના રાજા કલ્પના અમયમાં બિહારી કાશ્મીરમાંથી નીકળ્યો હતો બિહારી પણ વિ દે ચ ના ૧૮મા અર્ગમાં એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે કલ્પનાનો ગત્યકાળ મ. ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ મુધી છે ૭ પરંતુ આ ગ્રીક નર્સના ગાગામાં બિહારીને કાશ્મીરથી નીકળવાનો અમય કયા ગણવો ? વિ દે ચ ના ઉપોદ્ગાતમાં ડૉ. બ્યુલ્કર સ. ૧૧૨૧નું વર્ષ એટલે કલ્પનાના ગત્યકાળ આગળકાળ કહે ૩ પરંતુ મને લાગે છે કે એ સમય તેના ગત્યકાળનો છેવટનો ભાગ હોવો જોઈએ કલ્પનાના માપ અનતે મ. ૧૧૧૯ માં ગત્યનો ત્યાગ કરી કલ્પને અધિકાર મેળવ્યો હતો અગ્રે, પણ પાછો પુર્ત જ તેણે એ અધિકાર પાછો લઈ લીધો હતો છેવટે અનતને અને કલ્પને કલ્પ થયો અને પગિલામે અનતે મ. ૧૧૩૭ માં આપવાત ર્યો હતો ૮ બિહારી અનતની દરિદ્રતા લખતા તેને માટે ‘ચર્ચ ગયો’ (આસીત્) એમ ભૂતકાળમાં ક્રિયાપદ ચોજે કે, એટલે તે નીકળ્યો ત્યારે અનત અન્ન પામ્યો હોવો જોઈએ ૯ બીજી, કલ્પના ત્રણે પુત્રોના નામ-દર્પ, ઉત્કર્ષ અને વિજયમય-તે જણે છે તેના દર્પના કવિત્વ અને નજી

7 Early History of India' by V A Smith p 375 (Second Edition)

8 Barnett's Indian Antiquities p p 80 & 82

9 તસ્મિન્નામીદયનિવનિતા વહ્મોડનન્તદેવ । (૧૮, ૩૩)

પરાક્રમેનાં તે ગાન કરે છે.^{૧૦} અને ઉત્કર્ષને યોહરગઢનો સુખો નીચો હતો. અને તેણે મુસલમાનોના હુમલાને પાછો વાળ્યો હતો. એમ પણ લખે છે.^{૧૧} એ ઉપરથી એ પુત્રો મોટી ઉન્નતિ લેવા જોઈએ. એ સ્થિતિ કલશના રાજ્યકાળના અંત ભાગમાંજ સંભવી શકે. આથી બિલ્હણને કાશ્મીર છોડવાનું વર્ષ સં. ૧૧૫૪ હું ધારું છું.

કર્ણસુન્દરી નાટિકાનો નાયક સિદ્ધરાજનો પિતા કર્ણદેવ છે, પરંતુ એ નાટક તેના મરણ પછી રચાયું હોવું જોઈએ. કારણ કે તેની પ્રસ્તાવનામાં એમ લખ્યું છે કે આ નાટક અણહીલપાટણના શાન્તિ-ઉત્સવ નામના મંદિરમાં, ભગવાન શ્રી ઋષભનાથજીનો યાત્રા મહોત્સવ જ્યારે સંપત્કરે કર્યો હતો ત્યારે, ભજવાયું હતું.^{૧૨} જો નાટક કર્ણના સમયમાં ભજવાયું હોત તો તે કર્ણદેવના સમક્ષ અને કર્ણમેદપ્રાસાદ કે ત્રિપુરાપ્રાસાદમાં ભજવાયાનો તેમાં ઉલ્લેખ હોત. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે તો પછી એમાં સિદ્ધરાજ સમક્ષ ભજવાયાનો ઉલ્લેખ કેમ નથી? એનું કારણ એવું છે કે સિદ્ધરાજના બાલકાળમાં બિલ્હણનું આગમન થયું હતું. અને વળી એ આવ્યો તે વખતે તેની માતા મીનળદેવી તેને લખતે સોમનાથની યાત્રાએ ગઈ હતી. એ યાત્રાએ જતી વખતે રાજ્યકારભાર સાંતૂ (સંપત્કર) મંત્રીને

૧૦ ...હર્ષદેવઃ। તીક્ષ્ણઃ સ્વસ્મિન્કનકવલયે યેન ચક્રે રણેષુ
ક્ષમામૃત્ચૂડામણિકષણતઃ કુણ્ઠધારઃ કૃપાણઃ ॥ (૧૮, ૬૪)

૧૧ દુર્ગા પ્રાપ્ત્ય ક્ષિતિપતિ યશોધામ યસ્યાનુજોડસૌ
કસ્યાકાર્ષીન્ન ચલુ પુલકોત્કર્ષનુત્કર્ષદેવઃ।
યેનારોપ્ય સ્વમુજશિખરે નિર્મિતાદ્રુમી
મ્લેચ્છાક્ષોપતિહરિચુર ક્ષોદમુદ્રાદરિદ્રા ॥ (૧૮, ૬૭)

૧૨ નન્વસ્મિણહિલ્લપાટણમુકુટમણૌ શાન્ત્યુત્સવદેવગૃહે
મગવતો નાભાયસ્ય મહામાત્યસ પત્કરપ્રવર્તિતે યાત્રામહોત્સવે।

સોધ્યો હતો એમ પ્રવચ્ચિતામણિમા ઉલ્લેખ છે ૧૩. આથી બિલ્હણનો સત્કાર સાતએ ગજનનો ગે-દાજનીમા કરી નાટિકા લખાવી દશે આ નાટિકામા કર્ણના ત્રિલાધરી કન્યા સાથે થએલા લભનો ઉલ્લેખ જે તેમા અપકરે કરી યુક્ત કરીને કર્ણની ગણીને છેતરી હતી તે પણ જણાવ્યું છે. પન્નુ આ ઉપક છે એમ હુ ધાડ છું કર્ણે અમાવનને કર્ણવિતી નામ આપી ત્યા પોતાની ગજધાની ખમેડી હતી, ત્યારે પાટણની પ્રજાએ જે ઉગ્ર વિરોધ કર્યો હતો, તે સાત્ર મત્રીએ માલ મિદગજને પાટણની ગાદીએ ખેમાડી મમાવ્યો દશે- એ દકષીત ઉપર એ ઉપક (allegory) ની રચના કરેલી જણાય છે તેથી તેમા સાત્ર મત્રીની અકળતાનું વર્ણન કે આથી બિલ્હણ માત્ર મત્રીના પાટણના કાલના વખતે એટલે ન ૧૧૫૪ મા પાટણમા આવ્યો દશે એમ હુ વાડ છું સાત્ર મત્રીએ ગજમાતા આવે ત્યા સુધી ગેકાવાને તેને જણાવ્યું દશે. પન્નુ એ અગમા પાટણ ઉપર માળાના ગજનએ (લક્ષ્મણમા) ચડાઈ કરી હતી ૧૪ એ ચડાઈ આવતી માલણીને તે ગજમાતાને મોમનાયમા મળવાને પાટણથી નીકળી ગયો દશે આ તરફ મીનગદેવી પણ માળાની ચડાઈ માલણીને પાટણ આવવા તાવડતોમ નીકળી પડી દશે અને કદાચ મિલ્હણ ગયો એ કન્તા બીજે દેક ગમે નીકળી દશે તેથી બનેનું મેણ નહિ થયું હોય આથી જ મિલ્હણને કોધ ચડ્યો દશે અને તેણે ગુજગાનીએને દેવગી અથોઅ ગીને વગોવ્યા દશે ૧૫

૧૩ શ્રી દુર્ગાશક્તિ નામી અંપાદિત બીજી આગ્રજિ, ૫ ૯૦

૧૪ મન્ન, ૫ ૯૦ ગજનનું નામ અથમા ગજાનર્મા આપ્યું છે તે મુન છે તે અમંગે નેતો કાશ અને ઉત્પાદિત્યનો પુન વન્મળદેવ ગજન હતો

૧૫ કાશમીના લોકા પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધીમા આખા દિલ્હતાનમા જન્મા ગદા જણાય છે અત્ર મી અદીના જદાગી-

નામ ચામિનીપૂર્ણતિલકા અને અંબાનું નામ પાંચાલનું લક્ષ્મીમંદિર જણાવેલું છે.^{૧૮} પણ બિલ્હણના સમયે એ નામના રાજા કે સ્થળ હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડતું નથી, તેથી એ નામો કાલ્પનિક લાગે છે.

દિ. બા. દેશવલ્લભાર્ષ પંચાંગિકાના ઉપરના શ્લોકમાં ક્ષિતિપાલ કહ્યો છે એ રાજાને ત્યાં એ પ્રસંગ પંજન્યમાં અન્યો હશે. એમ ધારે છે. વિ. દે. ચ. માં લોહરના અધિપતિ અને કલ્પના મામા ક્ષિતિપતિનું નામ છે. (૧૮, ૪૭) રા. ત. માં તેને ક્ષિતિરાજ કહ્યો છે. આ વાત વિચારવા જેવી છે. પરંતુ પંજન્યમાં બિલ્હણના સમયે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું. મહમ્મદ ગજનવીએ લાહોરના રાજા આનંદપાલને ઇ. સ. ૧૦૦૯ (સં. ૧૦૬૬) માં છેલ્લી વારનો હરાવીને પંજન્ય ખાલસા કર્યું હતું. અને ત્યારથી ત્યાં તેના તરફથી મુસલમાન સુબા હકુમત ચલાવતા હતા.^{૧૯} અને ખરી રીતે લોહર તે કાંઈ લાહોર નથી. એ કાશ્મીરની સરહદ ઉપર તે દેશમાં પેસવાના નાકાનો કીલ્લો હતો. એ જગ્યાએ હાલમાં લોહરીન ગામ છે.^{૨૦} આથી આ હકીકત પંજન્યમાં બનવાનો સંભવ નથી.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે એ પ્રસંગ પંજન્યમાં નહિ, પણ ઉક્ત લોહરગઢમાં અન્યો હોય અને કાશ્મીરના રાજાનો મામા ક્ષિતિપતિ હોવાથી

૧૮ આ કાવ્ય મેં જોયું નથી પણ પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી કૃત વિક્રમાંકદેવચરિતચર્ચા એ નામના નાનકડા હીંદિ પુસ્તકમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

19 Cunningham's Ancient geography of India p. 228. અને પં. ગૌરીશંકર ઝોઝા કૃત રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૯.

20 Cunningham's Ancient geography of India — edited by S. N. Majumdar Shastri p. 680.

એ ડાગ્યુને લીવે બિલ્હણુને દેશનિકાલ કર્યો હોય એમ પણ બનવાનો
મલવ નથી કેમ કે પંચાશિકાના ૮મા શ્લોકમા ગણીદ્વાએ ચદનનો
લેપ કર્યો હતો એમ બિલ્હણુ જણાવે છે ૨૧ કાશ્મીની શીતલતા બેતા
ત્યા ચદનના ઉપયોગની જરૂર નથી બિલ્હણ પણ વિ દે. ચ મા જણાવે
છે કે કાશ્મીરમા ઢી ઓખતકણુ મતાવતી નથી બીજુ એ બિલ્હણુને
ગગને દેશનિકાલ કર્યો હોય, તો એ માની રૂવિ દ્વગ અને તેના
મામાના મૃતિ ગાન ગાય છે, તેમ ઢી કરે નહિ, અને રા ત મા
પણ એ વાતનો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોત, પણ તેમા નથી

ત્યારે એ પ્રસંગ ત્યા 'મનેલો? અમૃતમા એક વિલ્હણકાવ્ય
નામનું ખડ કાવ્ય છે એમા એ પ્રસંગ પણત્યા છે એ નિર્ણયમાગની
લઘુ કાવ્ય માલાના તેમા ગુચ્છમા ૯પાયુ કે પાટણના ભડાગમા
પણ તેની ચા-મો-પાયમો ૪૫ જેટલી જુનો એક મુદક પ્રત છે એમા
ગગનુ નામ વીરસિંહ, ગણીનુ નામ મુતાગ અને ન્થગનુ નામ અણ-
હીન પાટણ જણાવ્યુ છે ૨૨ એમા એમ પણ ઉલ્લેખ કે ૬ મુતાના
માવવાના ગગ અનુલની પુત્રી હતી ૨૩ એ ન્થગ પાટલની ગગવાની
અણહીતવાડ તો મલવતુ નથી, કેમ કે તે મમયે ગગ ઢળાં કે મિદનાજ
હતો પાટણમા વૈગસિંહ નામના ચારડા રાજાના ગર્ભ થયો છે ખંડે પણ
તે બિલ્હણુના અમય ક્રાંતા બમે વર્ષ પહેલાં આથી એ પ્રસંગ પાટ-
ણમા બન્યો નહિ હોય હુ ધાડ છુ કે એ પ્રસંગનુ ન્થગ મેનાડ હાવુ
તેમએ મિલ્હણે વિ દે ચ મા ગુપ્ત ગણેલો છે એટલે પોતાના

૨૧ અद्यापि ता मसृणचन्दनपक्रमिश्च तथा आलीप्त
चन्दनरसाहित जाण्डकान्ति (વિલ્હણકાવ્ય, શ્લોક ૧૬)
૨૨ મોગી ચમૂવ નૃપતી કિલ વીરસિંહ । (શ્લોક ૨) પાણીગ્રહેણ
વિહિતા મુતાગ (શ્લોક ૫) મૃમણ્ડલેઽણહીલપત્તન નામધેયે ।
(શ્લોક ૨)
૨૩ રાज्ञोऽप्यवन्ति नृपतेरतुलस्य पुत्रो (શ્લોક ૫)

પ્રવાસમાં મેવાડ ગયાનું જણાવતો નથી પણ તેણે મેવાડનો પરિચય
 હોવો જોઈએ. એ વાત કર્ણસુંદરી ના એક શ્લોકથી જણાય છે. ૨૪
 માલવાથી ગુજરાત આવતાં એ મેવાડ ગએલો. મેવાડનો રાજધાની તે
 વખતે આહાડપત્તનમાં હતી. ૨૫ કર્ણોપકર્ણ ગાલી આવતી કથામાં
 આહાડને અદલ અણહીલ યદ્ય ગયું. અંતે રાખ્દો સત્રમ થાય એવા છે.
 તે સમયે આહાડનો રાજા વિજયસિંહ હતો. એના સં. ૧૧૬૪ થી
 ૧૧૭૩ ના ઉત્કીર્ણ લેખો મળી આવ્યા છે. ૨૬ એનું ખીજું નામ વીર-
 સિંહ હતું એ રાણપુરના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. ૨૭ વળી એ
 માલવાના રાજા ઉદયાદિત્યની પુત્રી શ્યામલદેવી સાથે પરણ્યો પણ
 હતો. ૨૮ ઉદિતનું અણ્ણ થઈ ગઈ જણાય છે. શ્યામલદેવીનું નામ પણ
 કર્ણપરંપરાથી અદલાઈને સુતારા થઈ ગયું હશે. એ શ્યામલદેવી મુંજ
 અને ભોજના કુટુંબમાં થએલી તેથી તેણે સંસ્કૃત વિદ્યાનો ઘણો મોહ
 હશે. ઉદયાદિત્ય જાતે પણ ઘણો વિદ્યા રસિક હતો. ધારાનગરીની
 ભોજની પાઠશાળાના શિલાલેખોમાં સંસ્કૃત નામો અને વાણીઓનો

૨૪ મિન્દાના: સાન્દ્રમાનગ્રહપટીમમદં મેદપાટાંગનાનામ્ । ૧, ૫૦

૨૫ રાજપુતાનેકા इतिहास भा. ૨ પૃ ૪૩૪ થી ૪૭૧

૨૬ સદર પૃ. ૪૪૬-૪૬

૨૭ પ્રાચિનલેખમાલા भा. ૨ (નિર્ણયસાગર કાવ્યમાલા પૃ. ૨૮)

૨૮ પૃથ્વીપતિવિજયસિંહ इति प्रवर्ध-

मानः सदा जगति यस्य यशः सुधांशुः ॥

तस्या भवन्मालवमण्डलाधिनाथोदयादित्यसुता सुरुपा ।

शृंगारिणी श्यामलदेव्युदारचरित्रचिन्तामणिराचतश्रीः ॥

પ્રાચીન લેખમાલા भा. ૨ પૃ ૧૭૫

3 m 2 1/2
4 1/2 3 1/2
13 1/2 12 1/2

1 1/2 1/2

1 1/2 1/2

પ્રવાસમાં મેવાડ ગયાનું જણાવતો નથી પણ તેણે મેવાડનો પરિચય હોવો જોઈએ. એ વાત કર્ણસુંદરી ના એક શ્લોકથી જણાય છે. ૨૪ માલવાથી ગુજરાત આવતાં એ મેવાડ ગએલો. મેવાડનો રાજધાની તે વખતે આહાડપત્તનમાં હતી. ૨૫ કર્ણોપકર્ણ ચાલી આવતી કથામાં આહાડને અદલ અણહીલ થઈ ગયું. અને રાખ્દો સંગ્રમ થાય એવા છે. તે સમયે આહાડનો રાજા વિજયસિંહ હતો. એના સં. ૧૧૬૪ થી ૧૧૭૩ ના ઉત્કીર્ણ લેખો મળી આવ્યા છે. ૨૬ એનું બીજું નામ વીર-સિંહ હતું એ રાણપુરના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. ૨૭ વળી એ માલવાના રાજા ઉદયાદિત્યની પુત્રી શ્યામલદેવી સાથે પરણ્યો પણ હતો. ૨૮ ઉદિતનું અતુલ થઈ ગયું જણાય છે. શ્યામલદેવીનું નામ પણ કર્ણપરંપરાથી અદલાદલને મુતારા થઈ ગયું હતું. એ શ્યામલદેવી મુંજ અને મોજના કુટુંબમાં થએલી તેથી તેણે સંસ્કૃત વિદ્યાનાં ઘણાં મોદ હશે. ઉદયાદિત્ય જાતે પણ ઘણો વિદ્યા નસિક હતો. ધારાનગરીની મોજની પાઠશાળાના શિલાલેખોમાં સંસ્કૃત નામો અને વાતુઓનો

૨૪ મિન્દાનાઃ સાન્દ્રમાનગ્રહપટીમમદં મેદપાટાંગનાનામ્ । ૧, ૫૦

૨૫ રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ મા. ૨ પૃ ૪૩૪ થી ૪૭૧

૨૬ સદર પૃ. ૪૪૬-૪૬

૨૭ પ્રાચિનલેખમાલા મા. ૨ (નિર્ણયસાગર કાવ્યમાલા પૃ. ૨૮)

૨૮ પૃથ્વીપતિવિજયસિંહ ઇતિ પ્રવર્ધ-

માનઃ સદા જગતિ યસ્ય યશઃ સુધાંશુઃ ॥

તસ્યા ભવન્માલવમણ્ડલાધિનાથોદયાદિત્યસુતા સુરુપા ।

શૃંગારિણી શ્યામલદેવ્યુદારચરિત્રચિન્તામણિરાચતત્રીઃ ॥

પ્રાચીન લેખમાલા મા. ૨ પૃ ૧૭૫

નાગમધ ક્રોતરેલો છે એ એની રચના છે ૨૯ આ વિદ્યાગ્નિક ગણીએ
પોતાની પુત્રી શશીકલાને અમૃતનો અભ્યાસ કરાવવા કાશ્મીરી પડિતને
રોક્યો હોય તો તે અનભવિત નથી આથી માઃ એમ ધાગવું છે કે
એ પ્રમગ મેરાડમા મન્યો હોવો ભોધએ

૨૯, ઉદયાદિત્યદેવસ્ય વર્ણનાગકૃપાણિકા ।

કાલીના ચ નૃપાણાં ચ તોષા ॥૨॥ રા ગ્રા ૬ મા ૨ પૃ ૧૯૩

ધર્મારણ્યમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ

ધર્મારણ્ય એ મોઢ જાતિનું પુરાણ છે. ગુજરાતની ઘણી ન્યાતોને ખોતાનાં પુરાણ હોય છે. નાગરોનું નગરસ્વણ્ડ, શ્રીમાળીઓનું શ્રીમાલપુરાણ, ખડાયનાઓનું કોટ્યર્કપુરાણ વાયડાઓનું વાયુપુરાણ, તેવું મોઢ બ્રાહ્મણો અને વણિઆઓનું ધર્મારણ્ય છે. પન્નું બીજું જાતિપુરાણો કરતાં ધર્મારણ્યમાં વિશેષતા એટલી છે કે બીજાં પુરાણોની અંદર સ્વજાતિની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક ઢબની કથા હોય છે, જ્યારે આમાં તે ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક મહત્વની બાબતો છે જે અન્યત્ર અસંભવ્ય છે અને જેનાથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક નવો પ્રકાશ પડે છે. આ લેખમાં તેવી કેટલીક બાબતો રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ છે. આ ગ્રંથ ૫૭ સુધી અગ્રકટ છે.

ધર્મારણ્ય બહુ પ્રાચીન ગ્રંથ જણાતો નથી. એમાં ગુજરાતના હિંદુ રાજ્યના પતનની અને મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપનાની હકીકત છે. સં. ૧૩૫૩ માં કાર્ય વાઘેલાને નસાડી અલાઉદ્દીને મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના કરી. એ મુસલમાની આક્રમણ વખતે મોઢ જાતિના મૂળ સ્થાન મોઢેરા ઉપર પણ હુમલો થઈ તેનો નાશ થયો હતો. તેની પુનર્વટના પાછી વિઠ્ઠલ નામના બ્રાહ્મણે કરી હતી. એ હુમલાથી ઠરી ઠામ થઈ, પુનર્વટના થતાં પચાસેક વર્ષ લાગે એટલે એ ગ્રંથની રચના સં. ૧૪૦૦ પછી સંભવે છે. હવે, મહુવાના લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં એક સં. ૧૫૦૦ ની સાલનો લેખ છે. તે કોઈ મોઢ વાણિયાએ વાવ

૬૧૦૫ મ મવી કે તેમા ધર્માર્ચ્યમાર્થા એ ૫૧૦૬ ઉતારેલા કે ૧
એ ઉપરથી મ ૧૫૦૦ પડવા એ અથનુ નિર્માણ કહે છે આ પ્રમાણે
મ ૧૪૦૦ પડી અને મ ૧૫૦૦ પડવા એટલે વિક્રમના ૫૬૨મા
ગતકમા એ અન્ધ ગ્રાયા હશે એમ હુ માનુ છુ ૨

એ અથ ઉપરથી નીચેના ઐતિહાસિક પ્રમગો ઉપર પ્રકાશ પડ છે—

(૧) પ્રથમ વનગજના જન્મ વિષે જોન અથદાગેનુ એમ કહેવું
છે કે પચામરના આન્મણ વખતે જયગેખર પોતાની ગર્ભવતી સ્ત્રીને
વનમા મોકલી દીધી હતી, ત્યાં વનગજનો જન્મ થયો હતો અને ત્યાંથી
જોન આચાર્ય ગીયગુણશ્રુતિ તેને પચામરમા પોતાના ઉપાશ્રયમા લઈ
ગયા હતા અને ત્યાં તેનો બાલ્યકાળ વ્યતીત થયો હતો આથી ઉપર
ધર્માર્ચ્યમા એમ કહેવું છે કે વનગજનો જન્મ મોટેગમા થયો હતો
અને ત્યાં જ તે ઉગ્યા હોનો. આ એમથી નહીં હકીકત મન્ય માનવી તેને
માટે જોઈ એ તથા ન્યત્ર પ્રમાણે મળ્યા નથી પરંતુ કટલીક આમતોનો
વિચાર કરીએ છીએ તો ધર્માર્ચ્યની હકીકત માનવા તરફ મનનુ
વચનુ જાય છે ગજ પાતાની ગર્ભવતી સ્ત્રીને વનમા મોકલે ભાઈ
પોતાની જાડનને નિગવાન રીતે જગથમા એટલી ઊડી નય, એક જોન
મિન્દત આચાર્ય ગદ્ય અંતિ ઉપાશ્રયમા ગમે, એ આમતો અવશ્ય
નહિ તો અન્નભાગ્ય તો જગાય છે વળી જોનોના આ વિધાન માટે

૧ પુરા સૃષ્ટિસમારમે સ્વયમૂર્ભગવાન્સ્વયમ્ ।
અસ્થાપયન્મહાસ્થાનમિદ્ મોહવિમોહનમ્ ॥
ધર્માર્ચ્ય કૃતે પ્રોક્ત ગ્રેતાયા મન્યમંદિરમ્ ।
ઠાપરે વેદમુવન કલો મોહેગ્ક મમમ્ ॥

અ ૮, શ્લો. ૫૭-૫૮

૨ આ સિલાલેખ માટે જુઓ — Bhavnagar inscriptions
vol 1, p 62 અને પ્રાચીન લેખમાલા भा ૨ પૃ ૨૬

પ્રાચીન કાળમાં મતભેદ તો હતો જ; એ પ્રવચ્ચિંતામણી ના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે.

गुर्जराणामिदं राज्यं वनराजप्रभृत्यपि ।

जैनेस्तु स्थापितं मन्त्रै स्तदद्वैपी नैव मन्यते ॥

આ શ્લોક વનરાજપ્રમુખમાં અને તેના જન્મ સંબંધી હકીકતમાં આપેલો છે. એ ઉપરથીજ એટલું તો જણાય છે કે જૈનોની હકીકત સર્વમાન્ય તો નહોતી જ.

રાજા પોતાની સ્ત્રીને વનમાંન મોડલતાં પોતાના વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણો પાસે મોડલે એ સંભવિત છે અને બ્રાહ્મણોના ગામમાં રાજપુત્ર હોવાની શરૂને સંભવના થાય નહિ. મોઢેરાના બ્રાહ્મણો પણ શુરા અને યુદ્ધ-શાસ્ત્રપારંગત હતા. અલાઉદ્દીનના ઘેરા વખતે તેમણે બહુ બહાદુરીથી તેનો બચાવ કર્યો હતો. જેહી બ્રાહ્મણો કે જે મધ્યવિદ્યામાં પ્રાચીન કાળથી અદ્વાપિ પર્યાંત સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓ પણ મોઢુ બ્રાહ્મણોનીજ એક શાખા છે. વળી એમની ખીણ શાખા ધીણોળ બ્રાહ્મણો શ્રી ગાયકવાડ સરકારનો અમલ શરૂ થતાં સુધી તો ચોરી અને લુંટફાટનો ધંધો કરતા હતા.^૩ એટલે એ લોકો શુરવીર તો હતા જ. આવા બ્રાહ્મણોના રક્ષણ નીચે રાજા સ્ત્રીપુત્રને રાખે એ અસંભવિત નથી.

(૨) - **धर्मरिण्य** માં પાટણ સ્થપાયાની તિથિ આ પ્રમાણે આપી છે:-

शुद्धिकाष्ठशते वर्षे मांसे चाषाढ संज्ञके ।

शुक्लपक्षे तृतीयां च शनिवारे स्थितिः कृता ॥

અ. ૬૬. શ્લો. ૮૪.

પાટણ અપાયાની જૂદી જૂદી પાત્ર-૭ તિથિઓ મળે ૩૪
તેમાંથી માત્ર બે જ જ્યોતિષ ગણતરીએ ખરી હોય છે એક આ સ ૧૮૦૦
આષાઢ સુદ ૩, વાગ શનિ (ઈ સ ૭૪૬ મે ૨૮) અને બીજી પ્રવચ્ચ
ચિંતામણિની વૈશાખ શુદ્ધ ૨, વાગ મોમ (ઈ સ ૭૪૬, માર્ચ ૨૮)
આ બે તિથિ માટે એવું અનુમાન થઈ શકે કે વાસ્તુક્રિયાનો આગ્રહ
વૈશાખમાં થયો હશે, ત્યાંજે લોકોએ શહેરમાં પ્રવેશ આપાઠ મહિનામાં
કર્યો હશે આ શહેર ગણનાએ રમેલું છે એની પ્રાચીન કાળથી
માન્યતા પાટણમાં ચાલી આવે છે જેથી પણ એ તિથિ ખરી હોવાનું
અભિપ્રાય જણાય છે

(૩) જેમ વનનાજે આપેલા શહેરની તિથિ આ અથવા આપેલી
ખરી છે, તેમ એના વગની વસાવણી પણ એમાં આપેલી છે તે બીજા
અથવા સાથે મેળવતા વધારે વિશ્વસનીય જણાય છે ૫

(૪) આ અથ ઉપરથી આવડા વસના છેવા ગળ જુડ
(સામતમિદ) ના અગ્નિ ઉપર પ્રકાશ પડે છે એની પામેથી એના
ભાણેજ મુળગજના દ્વાયમાં ગળ્ય એકદમ મહેનાઈથી કેમ ગયું, અને
પ્રજા કે તેના મન્દાએ સામા કમ થયા નહિ, તેનો ખુલાસો અન્દર
મળે નથી પણ ધર્માર્ણ્યમાં જુડનું અગ્નિ આપ્યું છે, તે
ઉપરથી એ ખુલાસો થઈ જાય કે તેમાં લખ્યું છે કે,—

રાજા મૂવહનામ્ના ચ તત્સુતો રાજ્યશાન્તને ।

વહ્મોદકમશ્વી ચ કામી કામફલાવુષ ॥

આસક્તો યોપિતા વૃન્દે કરિણ્યા ગજરાટિવ ।

અત પુરે વસન્નિત્ય કામસેવાપગાયણ ॥

૧ આ તિથિઓ માટે જુઓ માગ લેખ 'દાન્ત ન્માગ્દ માળા' પૃ ૧૫૭

૫ આ વસાવણીઓ અગ્રથી વિનંતાગી અથવા માટે જુઓ માગે ભા ૧

નગર આદિત્ય પતિપદ નો લેખ-અહેવાલ સપ્ટેમ્બર ૨૬

રાજા આવો હોય તો રાજ્યમાં અધિર ચાર્જ, અધિકારીઓ પ્રજાને મરજી માફક કનકે અને તેથી સરદારો અને પ્રજામાં બેદીલી ફેલાય એ ખુલ્લું છે. મુજરાજનો માર્ગ સરળ થઈ જવાનું આ મુખ્ય કારણ હતું.

આવો રાજા ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ખીજો પણ થયો છે. તે કર્ણવાદ્યો. એના ચારિત્ર્ય માટે કાન્હડદે પ્રખ્યાતમાં આમ લખ્યું છે:—

‘ખિત્રી તણું ધર્મ લોપિઉ રાઉ કરણદે ગહિલું થઉ—

એહવું અંગ તણું અનુરાગ, નિતુ નિતુ ભચ્છ કન્ઠ વછનાગ

વિણ પડિઆર પટુ કર વહઈ, નકો અંગગમ્ જમલુ રહઈ

મરણ તણે ભયિ ભોજનવાર, વાશી ચાટઉ ધન્ધ સૂઆર.

એના રાજ્યનો પણ એવો જ અંત આવ્યો હતો. અલાઉદ્દીનના લશ્કરને પણ બહુ સસ્તી છત મળી ગઈ હતી. પાટણના પહેલા અને છેલ્લા રાજવંશનો અંત સરખાં કારણોથી જ આવ્યો જણાય છે. History repeats itself એ સૂત્રના સત્યની અહિં પ્રતીતિ થાય છે.

(૫) આવડા વંશના વિનાશમાં કાર્મ વ્યક્તિ નિમિત્તભૂત થઈ નહોતી, પણ વાદ્યના વિનાશમાં કર્ણનો પ્રધાન માધવ નિમિત્ત બન્યો હતો. માધવની વાતને ધર્મારણ્ય પણ ટેકા આપે છે. પરંતુ કેટલાક એ વાતને દત કથા માને છે. કાર્મસ તેને ભાટ ચારણની કથા કહી શંકાશીલ ગણે છે. આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે ‘રાસમાળા’ આખી ભાટચારણોની વાતો ઉપર રચાયેલી છે, છતાં આ જ હકીકત શંકાશીલ માનવાનું શું કારણ? મુસલમાન તવારીખનવેશોએ એ વાત નોંધેલી નથી એ ખરું, પણ એમ તો ગુજરાત અને રજપુતાનાના ઇતિહાસની ઘણીએ બાબતો એમની તવારીખમાં નથી. ગેઝેટીઅરના લેખકે પણ એ વાત પાદટિપ્પણમાં નોંધી તેની ઐતિહાસિકતા ઉડાવી દીધી હોય એમ જણાય છે. રાસમાળા અને ગેઝેટીઅર લખાયા પછી ઘણાં પ્રમાણો મળ્યાં છે. એ ઉપરથી એ વાતની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ થઈ શકે છે.

માનવ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો અને તે ડર્જના પૂર્વાવિદ્યારી
માગદેન વાદેલાનો મ ૧૩૫, મા મહામાત્ય હતો, તે ધોળકાના આદ્ય
પડિતે લખેલી નૈપથ કાવ્ય ની નીચની પ્રશન્તિના નીચેના શ્લોક
ઉપરથી નિર્ણય થાય છે —

શ્રી વિક્રમાર્કસમાયચ્છરદામથ ત્રિ—
પચ્ચાશતા સમાધિકેષુ શતેષ્વિતેષુ ।
તેષુ ત્રયોદશસુ માદ્રપદે ચ શુક્લે ।
પક્ષે ત્રયોદશતિથૌ રવિવાસરે ચ ॥૫॥

શ્રીમત્સા (રંગ) નૃપે શ્રી માધવસંજ્ઞે મહામાત્યે ।
ધવલકનગરે મહાનારાયણસંનિધાવિથં ટીકા ॥૬॥

માધવના ભાઈ કેનાનનું મળ્યું અને તેની સ્ત્રીનું હમણું અને તેથી
માધવનું નિહી થઈ મુમલમાનોને તેડી લાવ્યું એ જાગત કાન્દડદે
પ્રથમમા અષ્ટ લખી છે એ અથના કર્તા વીમનગગ નાગર હતા
અને મુસલમાનોના આક્રમણ પછી માત્ર દોઢમે વર્ષે જ એ અથ
ગયાયો હતો એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, એ પદ્યનામ પોતાના
ગાંધિભાઈના કૃત્ય માટે આ ગીતે ખેદ કરે છે —

માધવ મદિતર્થ ગિહિ અધર્મ, નવિ છટર્થ આગિલા કર્મ
જિહ્વા પૂરુષ આલિગ્રામ, હિહ્વા જપર દગ્નિ નામ,
ગિહિ દેમિ નીજર્થ જગ, હિહ્વા ત્રિપ્રતર્થ દીજર્થ ત્યાગ,
હિહ્વા તુનમીપીપન પૂજર્થ, વેન્પુરાણધર્મ ભુજર્થ
હિહ્વા દેમિ રૂઢી તીગ્ય મર્થ, અતિપુનાય માનર્થ માર્થ—
નવખણડ અપગીનતિ હિહ્વા, માધવિ રૂઢી આલિયા તરી

૬ આ શ્લોક એ તનમુખનામભાઈ ત્રિપાડીએ અને હિતાગી મોકલ્યા
હતા

વિચારશ્રેણિમાં પણ મેરુતુંગે એ યાગ્યત આવી રીતે નોંધી છે:—

૧૩૬૦ યવના માધવ નાગરવિપ્રેણ આનીતાઃ ધર્મારણ્ય
પણ નીચેના શ્લોકોથી તેને પુષ્ટિ આપે છે:—

રાજ્યાસને સ્થિતઃ કર્ણો મહારાજઃ પ્રતાપવાન્ ।
જાતોઽમાત્યસ્તસ્ય દુષ્ટો નિર્ગુણો માધવાહ્વય ॥
દેશદ્રોહકરઃ પાપી દુષ્ટાત્મા ચ કુલા ધ્વમઃ ।
ક્ષત્રરાજ્યસ્ય વિધ્વંસો મ્લેચ્છરાજ્યસ્ય સ્થાપકઃ ॥
અ ૬૭, શ્લોક. ૬૮-૬૯.

મ્લેચ્છરાજાઽભવત્તત્ર ચેશ્વરેચ્છા વલીયસી ।
નિર્જિતા સર્વલા પૃથ્વી વિહાય ગુર્જરં તથા ॥

કર્ણમન્ત્રિમાધવેન હ્યાનીતઃ પટ્ટને પુરે ॥

અ ૬૮, શ્લોક. ૯-૧૦

આમાં માધવને દેશદ્રોહકરઃ કહ્યો છે, એ યાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. દેટલાક એમ માને છે કે દેશભક્તિ—patriotism એ સ્વદેશી પરંતુ નથી, પણ પરદેશી માલ છે. તેમનીએ શબ્દ જોઈ આંખ ઉઘડશે. એ દેશભક્તિની ભાવના આપણા પ્રાચીનોમાં ન હોત તો માધવને ધર્મદ્રોહકરઃ કહ્યો હોત. આ પ્રસંગે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનું નીચેનું સુભાષિત ટાંક્યું છે. એ પણ ઉપરના કથનનો સમગ્ર પુરાવો છે:—

પુત્તે જાણ કવણ ગુણ ? અવગુણ કવણ મિયણ ?

જા વણીકી મૂહડી ચમ્પીજ્જઈ અવરેણ ?

ધર્મારણ્ય અંથ કાન્હડદે પ્રબંધ પહેલાં રચાયેલો છે. દેટલાક તેને ભાટ ચારણના રાસા જેટલું વજન આપે છે, તેઓને ધર્મારણ્ય નો પુરાવો મળ્યો જવાય છે. મૂળ પ્રસંગ બન્યા પછી પત્યાસ પોણોસો વર્ષેજ એ અંથ રચાયો છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

વળી વિચારશ્રેણિ તો તે કરતા પણ પ્રાચીન છે તેનો કર્તા પ્રવચ્ચ
ચિંતામણિ ડાઁ મેડતલ છે પ્રવચ્ચચિંતામણિ સ ૧૩૬૧ મા
ગ્યાયેયો છે, એટલે વિચારશ્રેણિ પણ એજ અન્મામા ગ્યાયેયો
હોયો જોઈએ એ જોતા તો આ મનાવ બન્યા પછી થોડા રોમાં જ
નોધાયો હોવાથી તેની વિશ્વસનીયતા નિશક હરે છે

આ અનુધમા એક શિક્ષાલેખનો પુરાવો દાઢવામા આવે છે
પણ મને તે જાણે તેટલો વજનદાર જણાતો નથી વઢવાણમા એક
માધા વાવ કે તેમા નીચે પ્રમાણે લેખ છે—

સં ૧૩૦૦ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૮ ગુરોં નાગર જ્ઞાતીયઠં
શ્રી સોમસુત ॥ મહશ્રી સીધુ ॥ નાગર જ્ઞાતીય મહ શ્રી
સાદલસુતા મહ શ્રી તપમાદેવિ ॥

કાર્ગમ (ગસમાળા) દ્વપતગમ (નલમાળા) તથા ગ ડાહ્યાભાઈ
દેગમરી (કાન્દડે પ્રમધ) એ મધાએ આ લેખ માધવ અમધી જ
માન્યો છે, પણ મને તો તેમ માનનાનું કાઈ કાગળ જણાતું નથી આમા
માધવનું નામ અગ્રણ્ય થ ક્યા છે? ન દેગમરીએ તો એમ લખ્યું છે
કે એ લેખ વાંચવામા જુન થઈ હો એને માધવને ગદલે સીધુ વચાણ
હો, પણ મે ગજગટ મ્યુઝિયમમાથી એ લેખની પ્રતિકૃતિ (Rubbing)
મગાવીને તપાસી છે અને તે ઉપ દાકયો છે તે પ્રમાણે જ છે એટલે
૯ થાઈ છ કે એ લેખ બીજાજ કાઈ મીધુ નામના માણમનો-કે

(૧) માધવ અમલી બીજા એક વાત પણ ધર્મશિષ્યમા
નોધાયેલી છે કાન્દડે પ્રમધમા માધવ મુમક્ષમાનોને વાચ્યો અને
જેવટે મોમનાથના યુદ્ધમા મ થો એન દખીકત છે —

શેષાળા રાત્રત રણિ મૂંડયા, નડી નાદે ઉતારિઉ

અનરથ તણું મૃગ ખીજિ દિલિ માધવ મહિતુ મારિઉ. ૧-૮૯

પરતું તેના વચ્ચેના ગાળામાં તેણે શું કયું તેની નોંધ નથી.

ધર્મારણ્ય એક હરીકૃત જણાવે છે. તે લખે છે કે મુસલમાનોએ પાટણ લીધા પછી મોઢેરાને ઘેરે ઘાલ્યો હતો તે વખતે માધવ પણ સાથે હતો. કેટલાએ મહિના સુધી એ ઘેરે રહ્યો પણ તેનો બહાદુર આત્માણોએ અચાવ કર્યો. છેવટે માધવની સમજાવટથી સંધિ થઈ. એમાં એમ કયું કે આત્માણોએ પાંચ હજાર મહોરો આપવી અને મુસલમાનોએ ઘેરો ઉઠાવેા. આત્માણો નગરમાં આવી મહોરો લેઈ ગયા, પરતું ભાવિ પ્રયજ્ઞ હશે તેથી, કે ઘેરો લાંબો ચાલ્યાથી કંટાળી ગયા હશે તેથી, કે ઉત્સાહના પૂરમાં તણાઈ ગયા હશે તેથી કે તેમનામાં મુત્સદીપણાની ખામી હશે તેથી-ગમે તેમ હોય, પણ એ મહોરો એકદમ ઉતાવળમાં ગણી લાવ્યા તેથી સાત હજાર થઈ. આથી મુસલમાન સરદારને લાગ્યું કે આ ગામ બહુ સમૃદ્ધિવાળું હોવું જોઈએ અને તેની લોભવૃત્તિ પ્રદીપ્ત થઈ. તેથી લશ્કરને ગામ લૂંટવાનો હુકમ આપ્યો. આ રીતે એનો વિનાશ થયો.

આમ ઉપર ઉપરથી જોઈએ તો આ પ્રસંગમાં માધવનો દોષ જણાતો નથી. પણ મોઢેરાના આત્માણોને તો લાગ્યું કે માધવે સંધિ કરવાનો ઢોંગ કર્યો હતો અને તે ગામ સહેલાઈથી હાથમાં આવે તે માટે કપટજ્ઞ પાથરી હતી. **ધર્મારણ્ય**માં લખ્યું છે કે:—

સુલ્તાનાજ્ઞા ચ સંગ્રાહ્ય માધવેન પ્રવર્તિતા ।

સંધિવાર્તા સકપટા વિપ્રજાત્યધમેન હિ ॥ અ. ૬૮, શ્લો. ૬૪

ગુજ્ઞાતના બીજા નગરે પણ તે અન્નમા મુચ્ચમાનોથી નષ્ટ
ગૌત્ર થયા દના તે વખતે આવન માથે હજે કે કેમ તેનો પુગવો
મળતો નથી પણ તે મોમનાથમા માથે દતો અને યુદ્ધમા માર્યો ગયો,
તેથી ગુજ્ઞાતના મર્વ ન્યજે સાથે હોય એમ અનુમાન કરીએ તો
ખોટું નથી

‘ધર્માર્થ્યથી’ ગુજ્ઞાતના ઇતિહાસ ઉપર આ પ્રમાણે મહત્ત્વનો
પ્રકાશ પડે છે

૭ પાટણ દાર્ષનિકના હેડમાન્તર ના ના ટપાલુનાય જોડીએ ગોઠવેલી
‘વ્યાખ્યાનમાળા’મા આપેલુ વ્યાખ્યાન

પ્રાચીનકાળમાં કળશભેટ

‘કુમાર’ ના આસોના અંકમાં રમતગમતની હરીફાઈનાં ઈનામોમાં દાડ પીવાના પ્યાલાના આકાશનાં આંદીના પ્યાલાં ભેટ અપાય છે, તેને બદલે કળશની ભેટ આપવાની સૂચના થઈ છે. તે યોગ્ય છે. જાણીતે આશ્વર્ય ઘણે કે ઝંપી પ્રથા પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાતમાં હતી એ વિષે એક ઉલ્લેખ મારા વાંચવામાં આવ્યા છે. મુઘા પહાડીના શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે નાડોડના ચૌહાણ નામ આશરાજે સિદ્ધરાજને માલવા સાથેના વિગ્રહમાં સહાય કરી હતી. અને પોતાની તરવારનું શૌર્ય બતાવ્યું હતું, તેથી ખુશ થઈને સિદ્ધરાજે તેને સુવર્ણનો કુમ્ભ ભેટ આપ્યો હતો. એ વિષેના એ શ્લોક નીચે મુજબ છે:—

શ્રી આશરાજનામા સમજનિ વસુધાનાયકસ્તસ્ય વન્ધુઃ
સાહાય્યં માલવાનાં ભુવિ યદસિ કૃતં વીક્ષ્ય સિદ્ધાધિરાજઃ ।
તુષ્ટો ધત્તેસ્મ કુમ્ભ કનકમયમહો યસ્ય ગુપ્યદ્ ગુરુસ્થ
ત હર્તુ નૈવ શક્તઃ કલુપિત હૃદય શેષ ભુપાલ વાર્ગ્મ ॥૨૬॥

ઉદયગિરિશિરસ્થં કિં શહસ્ત્રાંશુ વિંવ
વિતત વિશદ કીર્તે મૂર્ધ્નિ કિં નુ પ્રતાપ ।

ઉપરિ સુભગતાયા ઉદ્ગતા મજરી કિં
કનકકલશ આભાસ્યસ્ય ગુપ્યદ્ ગુરુસ્થઃ ॥૨૭॥

ખીજા શ્લોકમાં સુવર્ણકુમ્ભ ઉપર કરેલું દ્રાતરકામ પણ જણાવેલું છે. ઉદયગિરિના શિખર ઉપર સૂર્યાગ્નિ ચીતરી તેના ઉપર મંજરીનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું હશે એમ કાંઈક સમજાય છે.

સાહિત્ય પરિષદ અને પુરાતન વસ્તુસંરક્ષણ.

ગુજરાતમાં પ્રાચીનવસ્તુવિજ્ઞાનની મગ્યા નદિ હારાથી અત્યાગ્રંથીમાં ફેટથી હાનિ થએલી છે તેનો ક્યામ થવો મુશ્કેલ છે પૂનામાં આખા પશ્ચિમ દિલ્હિસ્તાન માટે મન્દાગી ખાતુ છે પણ તેનો કર્તવ્ય પ્રદેશ બહુ વિશાળ હોવાથી અને તેમાં કોઈ ગુજરાતી નદિ હારાથી, તે ગુજરાત માટે જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાતુ નથી ગળકોટનું વાટમન મ્યુઝીઅમ કાઢીઆવાડના ઉત્કૃષ્ટ અને તેના પ્રતિલેખો એડા કરીને ઉપયુક્ત કાર્ય કરે છે, -પૂતું તે ઉપગત વિગેષ કામ તેનાથી થઈ શકતું હોય તેમ જણાતું નથી અમદાવાદમાં દમણા ગ્રંથપાઠેશા પુરાતત્ત્વમંત્રિની પ્રવૃત્તિ તો માત્ર એક ત્રૈમાસિક ચલાવવામાત્ર મમાઈ જાય છે અને તે પણ મોંઢ અને જોન તત્ત્વજ્ઞાન મ મ વી લેખો મ્હોટે ભાગે પ્રકટ કરવા ઉપર લક્ષ આપે છે, પણ અતિદામિક મગોધનનું કામ તેણે કાચમાં વીધું હોય અમ કામતું નથી

લોડ કરીને દિલ્હિસ્તાનની પ્રગતિ વિ.દ્દ બીજા ગમે તેવા દૂરો કર્યા હશે, પણ તેણે પ્રાચીન ગ્રંથોના મ લક્ષ્ય માટે કાર્ય કરીને આપણા દેશની પ્રજા ઉપર મદદ ઉપકાર કર્યો છે તે પહોંચા વાળી પ્રાચીન ક્રિમાન્તો ખડીએ જનની, ફેટીકમાં ક્રિમા કરીને મન્દાની ક્યેનીઓ અને લગ્નની થાળા મનાવવામાં આવતા અને વાળીખનીને

તોડી નાંખી તેના પત્થરો અને ઘટોથી નવાં મકાનો અને રેલ્વે લાઈનો બાંધવામાં આવતી. લોડ્ કર્ઝનના કાયદાથી પ્રાચીન ઇમારતોનું સંરક્ષણ થયું છે અને વિશેષ હાનિ થતી અટકી છે.

પ્રાચીન મકાનોના ધ્વંસથી આપણું પુરાતન શીલ્પ, કોતરણી, ચિત્રકલા, આદિનો કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તેવો નાશ થયો છે એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ સર્વથી વિશેષ તો એ છે કે તેનાથી ઐતિહાસિક અલભ્ય સામગ્રીનો લોપ થવાથી આપણા દેશના ઇતિહાસને અત્યંત નુકશાન થયું છે, કારણકે પ્રાચીન સમયનાં મકાનોમાં ગળગળાની વંશાવળી, સંવત અને રાજ્યની સ્થિતિ સંબધી ઉલ્લેખવાળા પત્થરો ચણવામાં આવતા. આ બધાં મકાનો જો અત્યારે સુરક્ષિત હોત અગર ઐતિહાસિક લેખોના પત્થર સાચવી રાખ્યા હોત તો આપણને ઇતિહાસનાં કેટલાં બધાં સાધનો મળ્યાં હોત? હિંદુસ્તાનનો દાલ સુધીમાં જોટલો યથાર્થ ઇતિહાસ રચાયો છે, તેટલામાં પ્રાચીન ઉટ્કીણ લેખોનો હીરસો કંઈ નાનો નથી. કેટલાક રાજવંશોનો ઇતિહાસ તો પ્રાચીન સીકકાઓ, તાંત્રપત્રો અને શિલાલેખો પરથીજ રચાયો છે અને તેન માટે ગ્રંથની સામગ્રી બહુ અલ્પ છે. ગુજરાતના વલ્લભી, રાષ્ટ્રકૂટ અને ગુર્જર રાજવંશોના ઇતિહાસ એજ રીતે રચાયા છે. છતાં પણ હિંદુસ્તાન અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ હજી કેટલો અપૂર્ણ છે, સ્થળે સ્થળે કેટલી તુટીઓ છે, કેટલા પ્રસંગો શંકાસ્થિત છે, કેટલી આખ્યાયિકાઓ ભ્રમપૂર્ણ છે, કેટલા વિભાગો હજી સાવ કોરાજ છે? વલ્લભીઓ, રાષ્ટ્રકૂટો અને ક્ષત્રપોની હકીકત કેટલી જુજ છે અને સ્થળે સ્થળે કેટલી તુટીઓ (Gaps) છે? કેટલા પ્રશ્નો નવીન પ્રકાશની રાહ જુએ છે? પંચાસરના ચાવડાઓ કયાંથી આવ્યા અને તેમનું રાજ્ય કેવું હતું તે વિષે આપણે શું જાણીએ છીએ? વનરાજના બાપ જયશેખરના પૂર્વજોનાં નામ સુદ્ધાંતની પણ આપણને ખબર છે? પંચાસરના રાજ્યનો અંત શી રીતે આવ્યો તેવાત પણ હજી નિશ્ચિત નથી. ચાવડા વંશના માત્ર નામ સિવાય આપણી

પામે તેમના સળધી ડઈ વિશેષ માહિતિ છે? વાગેલા વંશના છેલા ગળગ્નો મળધી પણ આપણુ જ્ઞાન કેટલુ પગિમિત છે? કણુમેલા મળધી પણ મુસવમાનોએ લખેલી તવારીખની ચોડસાઈ ઝગવાને આપણી પામે ના આધનો છે? જે પ્રાચીન ઇમાગ્તોના સિવાલેજો અત્યારે હયાત હોત તો આપણા ઇતિહાસ માટે તે કેટલા અગત્યના થઈ પડત? ૧

આ મદાનોનો નાશ કેની ગીતે થયો ને અમધી થોડો વિચાર ઝગવાની જરૂર છે આ વિનાશનુ પ્રથમ અને સૌથી અગત્યનુ કાગણુ મુસવમાનોનુ આક્રમણ કે તેઓ વિજય કરીને જે જે ગ્યજો હસ્તગત કરતા, ત્યાના ધાર્મિક મન્દિરને તોડી નાખના અથવા તો તેમની મમ-હદો બનાવના એ વાત નિર્વિવાદ છે ગુજગતમા મુસવમાનોના એ મોટા આક્રમણો થયા હતા એક મહમદ ગીજનીએ ક્યુ' હતુ અને બીજુ અવાઉફીનના મ-હમદ' ઉનુધખાને. પ્રથમના આક્રમણ વખતે મોમનાથના માર્ગમા આવતા ગ્યજોનો નાશ થયો હતો એ નાશ વખતે પાટણના રજા ઐતિહાસિક મદાનો તુગી ગયેલા હોવા જોઈએ-તે એટલે મુધી કે તેનાથી આવડાવ રાના ઇતિહાસના આધનો લગભગ મધા નહ થઈ ગયેલા, કેમ કે મોલકી અને વાગેલા વશમા ગ્યાગેલા ઐતિહાસિક કાગ્યો અને પ્રમથોમા આવડાવ રા અમધી બહુ જુજ દમીકત જોવામા આવે છે અને જે દનીકન મળે કે તે પણ એટલે મુધી પગપગ વિરુદ્ધ અને અગયગ્રગત જણાય કે કે ગગતઓના નામ, તેમના ગળગ્નકાળ અને અનુક્રમ વિષે નિશ્ચિતતા થતી નથી હવે જે તે સમયના ઐતિહાસિક આધનો અગ્તિત્તમા હોત તો એટલો ગોટાજો થયા પામત નહિ ઐતિહાસિક પુનાના અભાવે 'કવિકાવચર્વણ' શ્રીમદ્ હમચદ્રા-ચાર્યે પણ દ્વયાશ્રય કાવ્યમા આવડાવ રા અમધી દમીકત નહિ આપતા તેનો આગમ મૂળગળગ્નીજ ક્યુ' કે

૧ આ માટે જુઓ આ લેખકે ભાનગગની માહિત્ય પરિષદમા જુલુ કર્યો "આવડાઓની રસાનળી" નામનો લેખ

પરંતુ મહમ્મદ ગજનવીએ કરેલી હાનિ ઝાઝો સમય રહી નહિ, કેમકે ત્યાર પછી છેક વાઘેલા વંશ સુધી ગુજરાતે પોતાની મહત્તા અને જાહેજલાલી સાચવી રાખ્યાં હતાં; પણ અત્રાહીદીનના લશ્કરે તો પ્રાચીન હિન્દુ સ્મારકોનો સમૂળગો નાશ કરી નાંખ્યો. તેણે મકાનો તોડીફોડી પ્રાચીન પાટણના સ્થળે ગંધેડે હળ ફેંચ્યું હતું. આ વિશે ઇતિહાસકાર બ્રીજી પોતાના 'ગુર્જરાટ' નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે:—

Towards the close of the thirteenth century, Allowddin levelled its walls and buried the temples in their foundations. As a token of conquest he ploughed up the ground on which the city stood with the ass.^૨

આ પછી ગુજરાતના સુવ્રતાનોમાંથી ધાર્મિક ઝનુનવાળા સુલતાનોએ પણ ડેટલોડ વિનાશ કર્યો હશે. કારણ અહમદશાહ સિદ્દપુરનો રૂદ્રમાળ તોડ્યો હતો એમ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે મુસલમાનોએ પ્રથમ આગ લગાડ્યો હતો એ ખરું, પણ તેઓએ સદંતર નાશ કર્યો હોય તેમ જણાતું નથી તેમણે તોડફોડ કરીને મકાનો તો હિંસાજ રાખ્યાં હતાં અને પથ્થરો પણ ત્યાંજ પડ્યા રહ્યા હતા. મોઢેરા, ધીણોજ, મુણક, વગેરે ગ્રંથાના ખંડોએરો હજી સુધી કાયમ છે. ત્યારપછી હિન્દુઓના હાથે મુસલમાનો કરતાં પણ વિશેષ નુકશાન થયેલું છે. મુસલમાનો માટે તો ધર્મનું પણ બહાનું હતું, પરંતુ હિન્દુઓ માટે તેવું કંઈ કારણ નહોતું. આ સંબંધી મીસ્ટર બર્નેસ વિલાપ કરે છે કે:—

Thus do Hindus destroy and obliterate the best remains of their Ancient art and the evidences of their past history, they can hardly upbraid the

conquering Mohmedans for wrecking their shrines as their religion bade them when to save a trifle of extra expence they allow without protest ancient monument to be destroyed¹

રામાય ૧ પ્રાચીન મંદિરોના મુમયમાનોએ મમળગો નાશ થયો નહોતો તેમના ધર્મમા ભુતપગ્ની-મર્તિપૂજન-નો નિષેધ છે એટલે તેઓ મર્તિઓ અને માત્ર પ્રાણીઓના આદાનુ કાતગ્દામ ખડિત કરતા પરંતુ નિર્લવ આદાગની કુલ, જળી, તોગણ વગેરે કાતગણી કાયમ ગણતા સિદ્ધપુતો રૂમાળ આખોએ તોડેલો નહિ જે તેમ હોત તો તેના હાલના ન્તઓ અને તોગણો તેમજ એ ત્રણ નાના દેવળો કાયમ છે, તે ઉભા ગણવાનું શુ કાગણ? મળ તો તેમણે તેની મર્તિઓનું ખડન કરીને અને ઉપના માળ ઉતારીને નીચેનો માળ કાયમ ગણ્યો હતો-મોદેગના મૂર્થ મંદિરની પેઠે, પણ પાછળથી હિંદુઓની બેદાળગીરી તેનો નાશ થયેલો વળી કેટલાક મંદિરોની મુમયમાનોએ મમળગો અને ફગાહો જનારી હતી કાગણિચ્છન થ. પ્રભાત આગ્નિ મંદિરની એ પ્રમાણે મમળગો જનાવામા આની હતી વટવાણની પાઝમમળગ મળ જૈન પાગવમહિદા હતી સિદ્ધપુતની નમે મમળગ એ રૂમાળનોજ ભાગ કે પાટણમા મુખતમળ, શુખ્કગીર અને બાવા હાગની ફગાહો પણ અત્યાર તેમના મળ જ્વડપમા નયમ હાય તેમ જાણાતુ નથી તેમની પાછળ વહી મગમત થયેલી હાગે કે અને તે પણ માત્ર ભુજ જુજ અખ્યામા ગી છે તેમના નાગનું કાગણ તે પગના હિંદુ ગજકાઓ છે મુમયમાનોના હિંદુમંદિરોના વિનાશના પ્રતિકાર રૂપે મગજઓ મુમયમાનોની મમળગો અને ફગાહો તોડી નાખતા એ દત્તિકામ પ્રતિજ્ઞા જીના કે પોતાના મળ ધાર્મિક મંદિરોની મમળગો અને જીતા વાભાવિદગીતેજ તેમનું જનુન ઉછળી

આવતું અને તેથી તેનો નાશ કરતાં. સિદ્ધપુરમાં હાલ જ્યાં સિધ્ધનાથ મહાદેવની વાડી છે, ત્યાં પહેલા કોઈ દર્ગાહકે કબ્રસ્તાન હતું એમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પાટણની આદિના મસજિદનો પણ પાછળથી નાશ થયેલો હશે. તે મસજિદ છેક મીરાત-અહમ્મદીના કર્તાએ ઈ. સ. ૧૭૫૬ ના અરસામાં બોધે હતી અને તેની આ પ્રમાણે તારીફ કરી હતી —

The pillars of the same, as known to common people, are so numerous that one often makes a mistake in counting them. They also relate that it was once an idol temple converted into a mosque.^૧

વાન ટ્રવીસ્ટ નામના પરદેશી મુસાફરે લખ્યું હતું કે તેને એક હજાર અને પચાસ થાંભલા હતા. અત્યારે એનો એક પણ પથ્થર હયાત નથી. માત્ર તે જગોની આસપાસ તેના વિશાળ પાયા દર્શાવતી ઊંડી ગાંઠ છે. મી. કૌઝીન્સે ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં તે સ્થળ જોયું ત્યારે ત્યાં ઘણા પથ્થરો હતા. એક મોટો જમીન અંદરનો હોજ તૂટેલી દશામાં હતો.^૨ પણ તેમાનું અત્યારે તો કશુંએ નથી; તે જગાએ ખેડુતોએ ઘાસ ભરવાનો વાડો કર્યો છે! હું ધારૂ છું કે આ સ્થળે કદાચ મુજરાને બંધાવેલો લગ્ન ત્રિમૂર્તિપ્રાસાદ હશે. એ જગા અત્યારે

1 Arch Survey of northern Gujarat, p. 53.

2 The numerous stones that still lie half buried in the site are all fragments from old Jain or Hindu work. Towards the North side of the court yard in front of where the mosque stood was an under ground cistern or tank, some of the vaulted chambers of which, remain. — Arch Ant. North Guj. p. 54.

આ મો શીટ લાખી અને ત્રણમો શીટ પહોળી જે, એટલે અંદરુના
 ઉદમાળ કગ્તા વિશાળ કનચ નહિ પણ તેના જેવો તો લવ્ય પ્રાસાદ
 ત્યા હજેજ આરા આવા તો અનેક મંદિરે પાટણમા દત્તા વનગજના
 ધનવગૃહ, પચામઃ અને કુશ્વરીનુ મંદિર, યોગનાજનુ યોગેશ્વરીનુ
 મંદિર, ભુથગડનુ ભુથગદેશ્વરનુ મંદિર, મૂળનાજના મુલ્લવમહિકા,
 મુળવદેવપ્રાસાદ અને ત્રિભર્ત્તિપ્રાસાદ, ચામુડના ચદનાથ અને ગાયિણે-
 શ્વરના મંદિરે, દુર્લાલનુ મંદનશકંતુ મંદિર, દુર્લાલ સંગેવઃ અને
 માતમાળનુ ધનલગૃહ, બીમનો વીન્પ્રાસાદ, ત્રિપુરપ્રાસાદ અને બીમે-
 શ્વરના અને બીરુઆણદેવીના મંદિરે અને કર્ણનો કર્ણમેરપ્રાસાદ,
 કુમારપાળના મૂળ-પ્રાસાદ, રૂડવિહાર, શુરવિહાર આદિ બીનીમ મંદિરે
 એટલા તો અથોમા નોધાએલા જે

તે ઉપનાત અણનોધાએવા તો કેટલાએ હજે થોડા વર્ષ ઉપર જ
 સાગદેવ વારેલાના સમયના એક કૃષ્ણમંદિરનો શિક્ષાલેખ ખોદકામ
 કગ્તા નીકળ્યો હતો વળી, વિમળશાહ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, આદિએ
 આશુ તાન્ગા, શત્રુજય, ગિન્નાર ઉપર બધાવેવા લવ્ય જૈન મંદિરે
 જોઈએ જીએ ત્યાં એમ લાગે છે કે એ જૈન ધનાઢ્યોએ પોતાના
 વતનમા પણ તેવા મંદિરે અવશ્ય બધાવ્યા હજે તે ઉપગત પાટણના
 મહામાતૃઓ અને લક્ષાવીશ તથા કોટિપતિ ગેડીઆઓના ગહેરાના
 મકાનો પણ મુદ્દ કળાના નમના હજે વસ્તુપાળના સમયના શ્રદ્ધ
 પોન્વાડ વણિકના નામના દુકા લેખવાળા જે થાભલા કાળકાના
 મંદિરમા જે કે એ તેમના ગહેરાના મહેવના હોગ જોઈએ આ મકાનો
 જો અત્યાગ હોત તો આગ્રાના તાજમહેવને ટક્કર માટે તેના હોત

૩ આ જે લેખ આ પ્રમાણે છે— (૧) ૧ સં ૧૨૮૪ વર્ષે
 શ્રીમત્પત્તનવાસ્તવ્ય ઠં શ્રી પૂનર્સોહ સુત ઠં આલ્હણદેવિકુક્ષિમૂ
 ઠં પેથહ ॥ (૨) ૧ સ ૧૨૮૪ વર્ષે શ્રીમત્પત્તનવાસ્તવ્ય
 પ્રાગ્વાટ ઠં શ્રી ચંદ્રપ્રસાદસુત ઠં શ્રી સોમ ॥

એમાં શક નથી. ડોમોઈ, ઝીંઝુવાડા, વીરમગામ આદિના કિલ્લા નિહાળો; કેવા ભવ્ય છે! પાટણના જે રાજકર્તાઓએ પોતાનાં મન્યતાં અન્ય સ્થળોએ આવા કિલ્લાઓ બંધાવ્યા, તેમણે પોતાની રાજધાનીને બંધાવેલો કિલ્લો તો એના કરતાં હજાર હજારને ઉત્તમ પ્રકારનો હશે એમાં શી શંકા? અને તે માત્ર રાજગઢીના સ્થળે આવેલા ઉંચા ઉચા માટીના કુંગરો જોઈએ છીએ ત્યારે તેની પ્રતીતિ થયા સિવાય રહેતી નથી, પરંતુ પ્રાચીન પાટણનાં અવશેષોમાં અત્યારે તો માત્ર રાણીના વાવના કુવાનો અલ્પ ભાગ અને રાજગઢીના કાટનો થોડોક ભાગ રહેલાં છે. તે તેમજ મુસલમાનોએ મૂળ હિંદુ મંદિરોની કરેલી દર્ગાહો-મુખ્તમશ્ શેખરૂદ્દિ આદિ-પણ રક્ષણના અભાવે તુટતી જાય છે. કર્નલ ટાડે સો વરસ ઉપર ભવ્ય તોરણને નક્કી કામ વાળા દરવાજાનાં આરસાખ જોયાં હતાં તે પણ અત્યારે નથી, એટલું જ નહિ પણ તે કઈ જગ્યાએ હતાં તેની પણ કોઈને માહિતી નથી.^૧ પરંતુ જે જગ્યાનો જ્યો વરસ સુધી પથ્થરની ખણ તરીકે ઉપયોગ થયો તે જગ્યાએ શું બાકી રહે?

પ્રથમ તો એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદ બંધાયું તેમાં પાટણનો પથ્થર વપરાયો હતો. મીરાતે અહમ્મદીમાં લખ્યું છે કે All the marble used at Ahmedabad and other places was brought from thence.^૨ ત્યાર પછી નવા પાટણનો કોટ અને એમાં જે જે મકાનો બંધાયાં તેમાં જૂના પાટણના પથ્થરો જ વપરાયા હતા, કેમકે પાટણમાં માત્ર પચીસેક વરસથી જ બહારથી પથ્થર આવવા માંડ્યો છે. ત્યાર પહેલાં ખીલકુલ પથ્થર બહારથી આવતોજ નહિ. ત્યાં કેટલા બધા પથ્થરો હતા, તેનો ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવશે કે અમદાવાદ બંધાયું, નવું પાટણ તૈયાર થયું અને ત્યાર પછી સાડાચારસો

૧ એમ અનુમાન થાય છે કે નવી કાળકા અને જુના કાટની વચ્ચેના ભાગ ઉપર તે હશે.

વગ્ન મુઢી તેના મંદિરોમા પત્થર વપરગ્યો છતાં પણ માત્ર દોઢમો વગ્ન ઉપર જ મીંગતો અહમ્મદીના ઈર્તા 'અલીમહમદખાને લગ્ન' ખાડીએરો ઉપરના પાટણની આગમ કુત્તા ત્રણ કોસ મુઢી પત્થરેના ટગના ટગ પડેલા જેવા હતા—

There are many remains of grand buildings which show that a great and splendid city Patan was in old times. For nearly three Kos round the present city, the ground is strewn with bricks and blocs which attest the truth of this relation. અન્યારે એકપણ પત્થર પડેલો નથી તેથી દોઢમો વગ્નમાજ કુદલો વિનાશ થયો જે અને આ પત્થર પાણીના મૂલે વેચાયા જે અહીંથી આખા વગ્ન સમીઆન પત્થરે ટાઢી જવાનો ઈર્તિગે માત્ર થોડા હજાર રૂપીઆ વધતે આપવામા આવતો કે અને ઇતરફ ગાડા દોડ જુજ વગ્ન વર્ષન-દોઢ કે એ રૂપીઆ-ગાડા ભગવતો તે વ્યજેથી અંદર ગાડામા ચાર ગાડા જેટલો માલ ભગવામા આવતો અને પડી તેના જુજ ગાડા કુવામા અવતા ત્યારે પત્થર ખૂટ્યો ત્યારેજ આ પ્રથા બંધ પડી લાગે છે જે કે બોમ્બે ગેઝીટીઅર વા ૭મા લખ્યું છે કે તે પ્રથા એક-દમ મધ જગામા આવી જે (ઈ સ ૧૮૮૩), છતાં ઈર્તિગવી નહિ તો પણ ખાનગી લાગરગથી પત્થરે સર્ઈ જવામા આવતા હશે તેમા ગદ નથી કેમકે મી મર્જેમે ૧૮૬૦મા Arch Anti of North Guj એ પુસ્તકમા તથા ગ મ ગોર્ડિન્નાઈએ ઈ સ ૧૯૦૩મા Baroda Gazetteerમા વખ્યું છે કે—

What remains could exist of its former splendour when for six centuries, its ruins have

3 The right to dig for stone used to be let out for a few thousand rupees a year Bombay Gazetteer, Vol 7 p 60

been despoiled of chiselled marble and carved stone and continues to be dug over for such materials?¹

ગાંધી રહેલા પત્થરોનો ભટ્ટીઓમાં પકવાઈને ચુનો બન્યો. ઉક્ત પુસ્તકમાંજ લખ્યું છે કે—

The fragments of marble shrines that had not been carried off have latterly been dug out, sold and carted away to be burnt into lime.²

આવા વિનાશ પાટણમાંજ થયો છે એમ નથી; સર્વત્ર થયો છે. વાઘેલમાં મોઢેરાના જેવું મહિર દેગર્ણે જોગેલું તે અત્યારે નથી. તેના પત્થરો ગધનપુરમાં એક નવું તળાવ બાંધવાને ૧૮૬૭-૭૦ મુઘીમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા! પાલનપુર એજન્સીમાં બીજડી, મુંડડા, ખેમાણમાં આરસનાં મુંદર દેવળો ઇ. સ. ૧૮૯૦ પહેલાં ૪૦ વરસ ઉંપર હતાં, પણ તે સાલમાંજ તેના અલ્પ ભાગ રહ્યા હતા, નો અત્યારે તો નામ નિશાન પણ શેનું હશે?

આવા પ્રકારની ગરબાદી હિન્દી લોકોના હાથેજ થઈ છે એમ નથી, પરંતુ અંગ્રેજો પણ તેમ કર્યું છે. શીરોહી રાજ્યમાં આવેલાં ચંદ્રાવતી, પાલનપુર રાજ્યનાં રોહા અને સરોટ્ટાનાં ખડેરાના પત્થરો જોડેની સડક અને પુલ તથા બંગલા બાંધવામાં એ લોકોએ વાપર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં Gustave le Bon નામના એક ફ્રેન્ચમેને લખ્યું હતું કે—

The English pickaxe is unmerciful and whenever any temple is found situated upon a road under construction, porticoes columns and

1 Baroda Gaze. Vol. 2. p. 574.

2 Ibid.

statues fall under the pickaxe of the demolisher to go and help to consolidate some embankments ૩

અદામતીમા સર્વવેદોડે જેએનુ આગસનુ નુદન મદિ-એનુ
ગિત્ર નેમના Travels in Western India એ નામના પુસ્તકમા
આપનુ કે-૧૮૯૦ મા મી કાલીએ મુવાદાત કીરી ત્યાં નાપતુ
અને ત્યાથી થોડે ડેડે સ્વંવાહન પામે એ ઉપનાત ગાદા અગત્ય તેટલા
પત્થરના દગલા પડ્યા હતા આકીના પત્થરોના ત્યાના પુત્ર વગેરેમા
ઉપયોગ થયો હતો નેએ વખે છે ૬ —

There under the railway bridge on each side of the stone piers in the river bed, lie, in heaps upwards of hundred cart loads of sculptured fragments and images, the unused portions of the vast amount of marble carried off from the temples It has been wholesale on the railway & Nor is this at all a solitary instance of such wanton destruction by railway contractors and others, it has been only too common ૪

આ પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારમા પણ મન્યુ કે આ વિનાશથી
કેટનુ મત મુન્નાન થયુ હતો તની કંપના પણ થઈ શકની નથી અદ-
અર્થિગ તળાવ અને નાણીની વાવનો-એ અત્યાગે હોત તો આખા ગુજ-
રાતમા નેમની ભેડી હોત નહિ-એ પણ પત્થર અગેયો નથી ગાગીની
સાચના કુવાના આમે કેડે પત્થરના નાઓ હોવાનુ અર્જે એ લખ્યુ કે
તે પણ અત્યા નથી અદઅર્થિગની ગોળી પ્રગતિ ચીપાવ દિવિએ વળી
હતી એમ પ્રયથ ચિતામણિમા લખ્યુ કે તેન નામ નિગાન અત્યા-

૩ Arch Antiquities of North Guj p 98-99

૪ Ibid

જણાવું નથી. માત્ર પાટણમાં વિજળકુવાના મહાદેવના મંદિરમાં એ નહાના પત્થરો છે. તેના ઉપરના શ્લોકો બરોબર વાંચી શકાતા નથી, પણ તે સહસ્રલિંગની પ્રશસ્તિના હોય એમ જણાય છે. તેના શ્લોકોની સંખ્યા અને પંક્તિઓ જોતાં એ પ્રશસ્તિના એવા સંખ્યાબંધ પત્થરો હશે એમ લાગે છે. સિદ્ધપુરના કદમાળમાં કર્નાલ ટોડે મૂળરાજનો સં. ૯૯૮ અને સિદ્ધરાજનો ૧૨૦૨નો એમ એ લેખો જોયા હતા. તે પણ અત્યારે નથી. જો પ્રથમનો લેખ હોત તો તેથી ચાવડા વંશનું અંતિમ વર્ષ અને મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ—જે વિશે મતભેદ છે—નો નિશ્ચય થઈ શકત. આ પ્રમાણે કેટલાકે ઐતિહાસિક લેખોવાળા પત્થરો લઈ જવાથી ઇતિહાસની અમૂલ્ય સામગ્રીનો નાશ થયો હશે! ઘણા પત્થરોના લેખો છોલી નાખવામાં આવ્યા હશે અથવા તો મકાનોમાં ઉંઘા ચણી લેવામાં આવ્યા હશે! કેટલાક પાયામાં પણ પૂરાઈ ગયા હશે! કર્નાલ ટોડે જોએલો અનુપમ કારીગરીવાળો દરવાજો હયાત ન હોવાથી મી. બર્નેસે નીચે પ્રમાણે વિલાપ કરેલો તે આખા વિનાશને લાગુ પડે છે—

Every vestige of it has been carried away adding another to the many losses that are so frequently occurring to make us wish some efficient check could be put on such vandalism in the destruction of relics so valuable to the antiquarian, the architectural critic and the historian ૨

ખેર, જે હાનિ થવાની હતી તેતો થઈ ગઈ. પણ હજી વિશેષ નુકશાન થવું અટકાવવાની જરૂર નથી? વડનગરના એ કીર્તિસ્તંભ સંબંધી બર્નેસે ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ મેં થોડા વર્ષ ઉપર તે જોયા ત્યારે એકજ હયાત હતો અને ખીજના પત્થરોનો ઢગલો પડ્યો હતો. એમાંનો એક

અત્યાગે છે કે કેમ તે નાણ જાણે! બીજાના પત્થરો અત્યાગે ગયા હશે? એ મળ તો કેઈ પ્રાચીન મંદિરના રૂપમાળ જેવા દ્રવાજના ભાગ હોવા લેધએ પાટણમા પ્રાચીન મંદિર અત્યાગે તો નથી, પણ જે પ્રાચીન દર્ગા-જેવી કે મુખતમણ, ગેખકરીદ, બ વાહાણ-મૂળ દિંદુ મંદિર હોવાનું જણાય છે, તેના સગ્ગણની બહુ અગત્ય છે ભદ્રની અદર જવા-મર્ધાન બાબીની મમ્મદદ હતી, તે અત્યાગે ગઈ નથી. પીર મુખતમણની દર્ગાદ મૂળ હમયદ્રાચાર્ણની પાંચધરાળા હતી એમ કહેવાય છે તે અત્યાગે બીજા દાસતમા છે મહમ્મદગની જોડે નદીની વચ્ચેવચ ગેખ-કરીદની દર્ગાદ છે, તેમા મુદર દારીગરીની ગળાઓ અને ધુમટો છે તે દર વચ્ચે તુટતી જાય છે બજેમે તેના એક ધુમટનું-પદ્મનાની બચ દારીગરીનું-ચિત્ર આપ્યું છે તે અત્યાગે નથી વડાદનાના મ્યુઝીઅમમા તેના બાજેવા ભાગ લઈ જવામા આવ્યા છે એમ સાબ્યુ છે પાટણમા અના દ્રવાજન પામેના ક્ષતાને 'મગ' કહેવામા આવે છે ત્યા મોટી મગઈ-ધર્મગાળા હતી અને એક ચિત્રાલેખ હતો એમ કહેવાય છે તેનું અત્યાગે નામનિશાન પણ નથી ગ્યું ભાલણુ કવિની સમાધ પણ ભાગી-તુટી દશામા છે, ને સમગવવાની ખાસ જરૂર છે તે ઉપગત દેશમાલ, ગોહો, મોગેત્રા સુણુદ, ડમગ, રેહાવી ધીજોજ, કનોડા, મોટપ, ગોગદ, વગેરે ગામેના મંદિરના જે ભાગ બચ્યા હોય તેના મગ્ગણ માટે પણ પ્રમથ થવાની અવસ્થા છે વળી પ્રાચીન કારીગરીવાળા ગતબો અને પત્થરો નવા મદનમા વપનાયા હોય તે પદ્દેરા જતા અટકાવવાની ખાસ જરૂર છે પાટણના વાડી-પાર્શ્વનાથના મંદિરના સુદર દારીગરી વાળા લાટના ગોખ અત્યાગ નવું મંદિર થતા જોવામા આવતા નથી તે ધગા વચ્ચે ઉપર જર્મની વચાઈ ગયા હતા એમ સાબ્યુ છે વેદ-કાવની વાડીમા ઉમદા ગ્રાતગ્રમના આગમના પત્થરો ગોટવામા ચળેલા હતા ને તો હજી થોડા માસ ઉપર જ ગુજ મદમમા-૨૦૦) રૂપીઆમાં-વચાઈને અમેરીકા ગયા છે।

પ્રાચીનવસ્તુવિજ્ઞાનસંસ્થાનું પુરાતન મકાનોના સંરક્ષણ ઉપનાંત બીજું કામ ખોદાણનું છે. ગુજરાતમાં હજી સુધી આ કામ કોઈએ કર્યું હોય તેમ જણાતું નથી. આ કામ જો કરવામાં આવે તો ઇતિહાસ પર ઘણા નવીન પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. કેટલાંક નગરોના અત્યારે નામ-નિશાન પણ નથી રહ્યાં-જેવાં કે ચંદ્રાવતી, અસાવલ, કર્ણાવતી^૧ વગેરે. તેનાં સ્થળોએ ખોદકામ કરવામાં આવે તો પ્રાચીન મકાનો નીકળવાનો સંભવ છે. બીજાં કેટલાંક સ્થળો પ્રથમ મોટાં નગરો હતાં, પણ અત્યારે તે જગાએ નાનાં ગામડાં છે. તે આ પ્રમણે-શ્રીમાલ, ઝાલોરા, મોઢેરા, વડનગર, પંચાસર, વાયડ ડીસા. ઘોળકા, ખંભત, ગાંભુ, વળા, વંથલી. પ્રભાસ આદિ તેમની મૂળ જગા છોડીને વસેલાં છે અને ઘણાંખરાં તો પાટણ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. વળાની જગાએ વલ્લભી, શ્રીમાલની જગાએ લિન્નમાળ, વંથળીની જગાએ વામનસ્થળી વગેરે વિશાળ નગરો હતાં. ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે તો ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી શકે. કેટલાંક સ્થળોનો નિર્દેશ ગ્રીક અને આરબ મુસાફરોએ કરેલો છે. જનવાળ (ચુંવળ)^૨ સૈમુર, કાળીકન, આરબોએ અને ગરાકે, ઓકસોમીસ, આર્બહરઉ, અસીન્દા, થીઓડોરીસ આદિ ગ્રીકોએ. તે પણ શું ખોળી કાઢવાની જરૂર નથી?

વડનગરની આસપાસ ખોદાણ કરવામાં આવે તો પ્રાચીન મકાનોના

૧ સામાન્ય રીતે એમ માનવું છે કે હાલના અમદાવાદની જગોએ કર્ણાવતી હતી, પણ હું તેમ ધારતો નથી, કારણ કે તે શહેર કર્ણુ-સાગરની પડોશમાં હતું અને એ સ્થળ તો મોઢેરાની જોડે છે. ત્યાં કર્ણુસાગર નામનું ગામડું પણ છે. 'કર્ણાવતી ત્યાંજ હોવી જોઈએ. અમદાવાદની જોડે તો' અસાવલ અથવા આશાપલી હતું.

૨ જનવાલ જો ચુંવાળજ હોય તો પહેલાં એ નામનું નગર હોવું જોઈએ. અત્યારે તો બહુચનાળની આસપાસના મુલકને એ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. સૈમુર તે રાધનપુર પાસેનું 'સમી' ગામ નહિ હોય?

ભાગ અવશ્ય નીકળે કાગળ કે હાલ જે તે ક્રતા તે મળી બહુ મોટું હોયું જોઈએ તેની આસપાસ તેની નિસાનીઓ પણ છે મોટાગની આસપાસ પણ ટેકા જેવામાં આવે છે ત્યાં પણ મંદિરો દટાએલા હોવાનો સંભવ છે. વાયુપુરાણમાં જણાવેલા વાચકના ચાર કુટુંબો પણ પત્તો લગાડવાની જગ્યા કે પ્રાચીન ખભાતની મહોજલાલી શુભગર્ભમાં દટાઈ નહિ હોય ? વનગજના બાપની ગજવાનીમાં જે જોદદામ કાવામાં આવે તો પચાસ વર્ગેનું આપણું અજ્ઞાન કદાચ જોઈ શકાય. મી. બર્નેસે લખ્યું છે કે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં તેની પૂર્વ દિશાએ ૨૦ થી ૩૦ ફુટ ઊંચા ટકરા હતા—

1 To the east of the village are some mounds from twenty to thirty feet in height

Arch Anti of North Guj p 95

પાટણની આસપાસ પણ જે જોદાણ કાવામાં આવે તો પ્રાચીન અરજેલા નીકળવાનો સંભવ છે પાટણ પણ હાલ જે જગ્યાએ છે ત્યાં આપણે હજી નહિ કેમકે, હાલના પાટણ ક્રતા અણહીનવાડનો વિસ્તાર વળો મોટો હોયો જોઈએ. હાલ જે જગ્યાએ પાટણ છે ત્યાં મૂળ નગરનો એક ભાગ અવશ્ય હોયો જોઈએ. કેમકે કુવા, બોયગ, ટાકા વગેરે જોદાની વખતે પ્રાચીન મંદિરોના પાણીઆગ વગેરે ભાગ નીકળે છે હાલમાં જ ત્રણ દવાન-જેને ત્રિપોળીયુ કહેવામાં આવે છે અને એ નામ પ્રાચીન-તામ્રપદ ઉપર દાવ કાવા માટે જોદાણ કાવતા ૧૨ શીટ નીચે તેની દુબીઓ અને ગજભાગની પત્થરના ટકરા નીકળ્યા છે. એ ઉપરથી

૧ કર્ણવ ટોડે પાટણના વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિ સમઘી જે ઉતારે કુમારપાલ ચરિત્રમાં જે એમ કીર્તિ આપ્યો કે અને તેનો ઉપયોગ કાર્મ, બર્નેસ આદિ લેખકોએ કર્યો છે, તે હનમણના કુચ માં જણાવેલા નથી તોપણ એટલું તો ખરું છે કે પચ્ચેની મુઆફેના વ્રતાતો જતા તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો હશે.

જણાય છે કે એ ત્રણ દરવાજા-મૂળ પાટણના હશે. ઉપરનો ભાગ જોતાં તે નવીન લાગે છે—મુસલમાન કે મરાઠી રાજ્યકાળમાં થયેલો, કેમકે ઉપરની કુંભીઓ નવીન છે, પરંતુ અંદરથી જે ભાગ નીકળ્યો છે તે જોતાં તે દરવાજા પ્રાચીન પાટણના હોવા જોઈએ. બહારનો ભાગ જોતાં પ્રથમ એમ લાગતું હતું કે તે અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પછી થયા હોવા જોઈએ. પણ હવે એમ અનુમાન થાય છે કે જે લૌકિક આખ્યાયિકા છે કે પાટણના દરવાજાના નમૂના ઉપર અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા બંધાયા છે, એ ખરી લાગે છે. મૂળ જુના દરવાજા પડી ગયા પછી અને બાર કુટ જમીન ચઢી ગયા પછી હાલના દરવાજા ચણાયા હશે. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે પાટણની પશ્ચિમ દિશાએ જુનું નગર હશે, એ વાત ખરી છે કેમકે ત્યાંથી એક ગાઉ ઉપર અનાવાડું નામનું ગામડું છે, તે મૂળ અણહીલવાડનું નામ સ્મરણ કરાવે છે, પરંતુ હાલના પાટણની જગ્યાએ પણ એક ભાગ હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. મીરાતે-અહમ્મદીના કર્તાએ લખ્યું હતું કે પાટણની ચારે દિશાએ ત્રણ કાશ સુધી જુના પથરો અને ઇંટો પડેલાં છે. અર્જેસે પણ ઈ. સ. ૧૮૮૦માં પૂર્વ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાએ એક માઈલ સુધી જુના પાટણનાં અવશેષો જોયા હતા—

On the east of the present town to the distance of about a mile as well as beyond the north and south boundaries of it there are traces of old Anahilvad—showing that the circumference of twelve kos or eighteen miles assigned to it by the Charitra was not much, if at all, exaggerated.

Baroda Gazetteer vol. 2. p. 575.

આ જોતાં હાલના પાટણની જગ્યાએ પણ મૂળનો કેટલોક ભાગ હોવો જોઈએ. પાટણના ઘણા મહોલ્લાઓની પ્રાચીનતા—જેવા કે ફોરૂની-

આવાડો, કટડીઆવાડો, ચોખાવટીઆનોપાડો, મણીઆતીપાડો, ગજ-
ડાવાડો વગેરે-પણ તેજ વાર્તાનું અર્થન દો છે માત્ર અનુમાન એમ
છે કે મળ પાટણનો હાલના પાટણની જગ્યાએ ૧ લાગ અને પશ્ચિમ
દિશાએ ૩ લાગ હોવા જોઈએ ડાળદાની પાછળનો ભાગ-જુનો કાટ
દહેવાય છે-જ્યાં ગજગદી હશે એમ ધારવું છે તેનો ધેગવો '૩ માઈલ
ગતા પણ વધારે છે પશ્ચિમે ત્રણ ગાઉ ઉપર આવેલા વડલી ગામમા
પાટણનો ઘીડાટો હતો એમ દહેવાય છે આ જગ્યાએ જો કે હવે તો
ખેતરો વધી ગયા છે, છતાં પણ કેટલાક ઉંચાણના ભાગો છે, ત્યાં ખોદકામ
યાવ તો પ્રાચીન અવશેષો મળે એમ આશા છે, કેમકે પાટણનો વિનાગ
વચાના કા-જોમા એક કુદરતી કાગણુ પણ હોવું જોઈએ સહસ્ત્રલિંગ
તળાવ વણા વગ્યાથી કે નદીનો પ્રવાહ મળવાથી કાટણુ અને તેનું પાણી
ગહેરમા કૃણા વળેલું એમ ધારવું છે, કાગણુ કે પાટણના વાયવ્ય ખુણાના
દરવાજાનું નામ 'કાટી પાળનો દરવાજો' એવું છે જો આમ થયું હોય
તો વણા મંડાનો દરાર્ધ જવાનો સભવ છે અવત ૧૯૫૬ના કુખંડાળના
કામોમા સહસ્ત્રલિંગમા ખોદાણુ કાગવતી વખતે તેમા પથ્થરનું પુલ જેવી
મઠ નીકળી હતી

ખોદાણુકામથી શિક્ષાલેખો પણ મળવાનો સભવ રહે છે, કેમકે
પાનાના પથરો દરાર્ધેલા હશે તે નીકળી આવે પદ્મકે વર્ષ ઉપર
અનારાડા ગામની પામે વગસાદને લીધે જમીન ધોવાતા વણા પ્રાચીન
ઢારીગરીના પથરો ઉપગત સાગ્રદેર વાપેલાના વખતનો સ ૧૩૪૮ની

૧ લાગમા સહસ્ત્રલિંગ તળાવની જોડે જોડે નદીનો પ્રવાહ વહે છે
તે ત્યાં મૂળ હોવો ન જોઈએ નદીની પામેજ તળાવ ખોદાવવાની કાઈ
મર્ણતા દો નહિ તેમજ નદીની વચ્ચેવચ્ચ ગેખકરીની દર્ગાદ છે તે પણ
મૂળ ત્યાં જ ધારેલી ન હોવી જોઈએ આથી નદી તે જગ્યાએથી દૂર
ઉત્તર તરફ હશે એમ હું માનું છું ચાગ ગાઉ ઉપર કાસા ગામ છે, ત્યાં
મવી નદીની ઝેતીનું દળ છે તેથી મૂળ ત્યાં તેનું વહેન હોવું જોઈએ

સાલનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો હતો. તે કોઈ પ્રાચીન કૃષ્ણમંદિરનો હતો અને તેમાં નગરના મહાજને તેના નિભાવ માટે જતા આવતા માલ ઉપર લાગો નાખેલાનો ઉલ્લેખ હતો; આ લેખ મેં ગુજરાતીના ઈ. સ. ૧૯૧૦ના દિવાળી અંકમાં પ્રકટ કરાવ્યો હતો.

પ્રાચીન પાટણમાં હાલ છે તેમ જૈન પુસ્તક ભંડારો ઘણા હતા. કુમારપાળ, વસ્તુપાળ આદિએ તો તે પાછળ લાખો રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા તેમ ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. તે વિદ્યાનું કેન્દ્ર સ્થળ હતું. એટલે પંડિતોનાં જ્ઞાનગી પુસ્તકાલયો પણ ઘણાં હોવા જોઈએ. પાટણના પતન વખતે લોકો ઘરઆર મૂકીને નાકેલાં તેથી, અગર તો કુદરતી આફતથી મકાનો પડી જઈ દટાઈ જતાં પુસ્તકો દટાએલાં હોવાનો સંભવ છે. ખોદકામથી પ્રાચીન ગ્રંથો નિકળી આવે તો કેટલો લાભ થાય? મધ્ય એશિયામાંથી તેવાં હજારો પુસ્તકો નીકળ્યાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય હજી આપણને બહુ અપૂર્ણ મળ્યું છે. આવા પ્રાચીન દટાએલા ભંડારો નીકળે તો તેની પૂર્તિ કેટલી બધી થાય?

પ્રાચીનવસ્તુવિજ્ઞાનસંસ્થા ગુજરાતની શિલ્પ વિદ્યાનું પણ રક્ષણ કરી શકે. ગુજરાતનું શિલ્પ ખીજન પ્રાંતો કરતાં જુદી તરેહનું છે. આણુ, તારંગા, ગિરનાર આદિ પ્રાચીન મંદિરોનું શિલ્પ જોઈને પરદેશીઓ ચકિત થઈ જાય છે. ગુજરાતના શિલ્પમાં વિશેષતા એ છે કે તે કલા હજી સુધી જીવંત દશામાં છે. અમદાવાદનું હડિશીંગનું મંદિર માત્ર સો વર્ષ ઉપરજ બંધાયેલું છે, તો પણ તે કળાનો અનુપમ નમૂનો છે. હજી હાલ પણ જૈન મંદિરો પ્રાચીનકળાના આધારે બંધાએ જાય છે. મી. બર્જેસ પણ તેની જીવંત દશાના સંબંધમાં લખે છે કે—

Gujarat is now the only district in Western India where the architecture of the past is still to some extent a living art and whose early tradition of the craft have been handed down to the present day.

શિષ્યકક્ષાના સિદ્ધાન્ત વિષયક જ્ઞાનના જ્ઞાતાઓ તો અત્યાગે
નિશ્ચ દશે વ્યવહારિક જ્ઞાન ધરાવનાર મલાટ, કડીઆ તો હજી
વિદ્યમાન છે પાટણમા તે અને પ્રકાશનુ જ્ઞાન ધરાવનાર ગજવસ્ત્રજના
મદભાષાન્ત-કાર ગો-જી દિમતવિજયજી દતા તેમની પામે શિષ્ય-
શાસ્ત્રના અથેનો આગે જથો હતો, એટલુજ નહિ પણ તે કલાના
અને પ્રકાશના જ્ઞાનમા નિપુણ હતા ? થોડા વર્ષો ઉપર પ્રો જેકાબી
પાટણ આવેલા તે વખતે તેમની મુલાકાત લીધી હતી અને તેમના
જ્ઞાનથી મુગ્ધ થયા હતા તેમણે પૂછે જઈ આકીયોલોજી ખાતાવાળા
શ્રીયુત દેવદત્ત ભાડાગકને એ મ મધી વાત કરતા તેમણે શિષ્યનુ જ્ઞાન
મેળવવા તેમને ખાત્ર પુણે મોલાગ્યા હતા પણ વજ્ઞાનગ્યા ને
શારીરિક અવગતતાને લીધે જઈ શક્યા નહોતા શિષ્યના અથેની
અદ્ધ પાઠિભાષિક શબ્દો એટલા બધા હોય છે કે તેના જાણકારની
સહાય વિના અમલ શકાય નહિ શ્રીયુત ભાડાગક જેવાને પણ તે
કહિન લાગ્યા છે એ કલાનુ જ્ઞાન ધરાવનાર આવા પડિતો હવે
ગુજરાતમા હશે કે કમ એ શકા લગેનું કે જો કાઈ ગ્યજો એવા વિગ્લ
ગત્ત હોય તો ખોળી કાઢી તેનુ જ્ઞાન તેમની સાથેજ આપ્યુ ન જાય
તેટલા માટે એ કળાના વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાની જરૂર છે. શિષ્યનુ
પરપરાગત વ્યવહારિક જ્ઞાન ધરાવનાર સત્તાટો પણ હવે નની પદ્ધતિના
મકાનો મધાતા હોવાથી મરી બુટવા લાગ્યા જે તેમનુ એનાથી
પોષણ ન થવાથી તેઓ આધાન્ય મકાનો આધવાની મલુગી કરે છે
અને પ્રાચીન યેનીના મકાનોજ મધાતા નહોય તો એ વિદ્યા કટાઈ
જાય અને ને ખાતાના અતાનોને શી રીતે શીખવે ?

૧ દિમતવિજયજીને નીત્પનુ આવુ ઉત્તમ જ્ઞાન હતુ તો પણ
તેમનુ ગુજરાત એ કળાથી આનવુ નહિ તેઓ તદિઆનો ધરો કરી
હિન્દોયન કરતા હતા.

જેનોનાં દેરાસરો અંધાવવાને તથા રંગાવવાને હવે તો. જેપુર તરફના કારીગરો બોલાવવામાં આવે છે. નવું દિલ્હી અંધાવ્યું તેમાં ગુજરાતની શિલ્પકળાનો ઉપયોગ થયો હોય તેમ જણાતું નથી. તેને માટે કેને કાળજી? ગુજરાતમાંજ જેની કદર નથી તેની બહાર કદર શી રીતે થાય? ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં રાજ્ય મહાનગરો અને શ્રીમંત ગૃહસ્થો છે તેટલા હિંદુસ્તાનના ખીજા કોઈ ભાગમાં નહિ હોય, તો પણ તેમાંથી કોઈએ ગુજરાતના પ્રાચીન કલાલિંગ-શિલ્પીઓને પોષ્યા છે કે ગુજરાતનો શિલ્પકળા ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે? હજી પણ તે માટે પ્રયત્ન નહિ કરવામાં આવે તો આપણી આ અનુપમ કળાનો નાશ થવાનો પુરો સંભવ છે.

આ બધું શું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કામ નથી? ગુજરાતમાં ઇતિહાસસંશોધક મંડળ કે પ્રાચીનવસ્તુવિજ્ઞાનની સંસ્થા નથી, તો આ કામ સાહિત્ય પરિષદના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં આવી શકે છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને તેની કલા સાચવવાનું કામ સાહિત્ય પરિષદનું ન હોઈ શકે તો એ કામ કોણ કરે ?

ગુજરાતના સ્થાપત્ય, શિલ્પ, મૂર્તિનિર્માણ અને ઇતિહાસમાં આપણી બેઠકકારીથી કેટલું નુકશાન થયું છે અને થએ જાય છે અને તે અટકાવવા શા શા ઉપાયો યોજવાની જરૂર છે તેનું વિવેચન કર્યું. હવે તે સંબંધી ટૂંકામાં સ્પષ્ટ સૂચનાઓ કરી આ લેખ પૂરો કરીશ.

(૧) પ્રથમ તો જે સ્થળોનાં પ્રાચીન અવશેષોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અવલોકન ન થયું હોય તે કરવાની જરૂર છે. અર્જેસે તેનાં કેટલાંક સ્થળોની તોંધ કરી છે તે આ પ્રમાણે છે—સોનગઢ અને સાલેરના કિલ્લા, વડોદરાની નવલખી વાવ, સેવાશીની વાવ, સોજીત્રાની બે વાવ, અડાલજની વાવ, અને નવસારી, પલ્લસાણા, મહુવા, વરીઆવ, કામરેજ, પાદરા, રાણ, પેટલાદ, ભાદરણ, વાલમ, મીયાંગામ, અટાલી, ચાંદોદ, કરનાળી, અનસૂયા, બરકાલ, કડલાલ, બહીઅલ, વાઘજપૂર, આતરસુંગા,

આતમ, ક્રોલ નાન્દીપુર, ડાવા, ઇરાનપુર, જાલ, લીખોદગ, દેલવાડા, પીલવાઈ, ચંગાડા, ઇત્યાદિના પ્રાચીન મંદિરો આ સિવાય ઢાડીઆવાડ, કુરુ અને ગુજરાતમાં પણ ઘણા એવા મંથળો હશે તે બધાના નકસા, ચિત્રો, પ્રતિકૃતિઓ માથે નિરીક્ષણ થવાની જરૂર છે

(૨) જે મંથળોના નિરીક્ષણો થયા છે, પણ તેના મંદિરો માટે પ્રબંધ થયો નથી અને જે દિગમે દિગમે નષ્ટ થતા ગયા છે, તે બધા છે તેની ગિચ્છિતિમાં જળવાઈ ગે છે તે માટે પણ સાથે સાથે વ્યવસ્થા થવી જોઈએ

(૩) પ્રાચીન એતિહાસિક નગરોના મંથળો નકકી કરી, ત્યાં ટેકરા હોય અને મકાનો ન્દાઈ ગયાનો મલમ જણાય, ત્યાં ખોદકામ કરીને પ્રાચીન અવશેષો કાઢવા જોઈએ

(૪) આ ખોદકામથી શિવાલેખો તામ્રપત્રો, સિકકાઓ, ચથો, કોત-ણીનાળી વસ્તુઓ-પત્થરો, લાકડા કે ઇટાની-મૂર્તિઓ વગેરે નીકળે તે એક મંથળે અગ્રાહસ્ય ગ્યાપી તેમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ગોઠવવા ખોદકામ કર્યા સિવાય પણ જે જે મંથળેથી મળી આવે ત્યાંથી મેળવીને એકઠા કરવા

(૫) પ્રાચીન ગિરિપશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધનનનાં પડિતો ખોળી કાઢી તેમની પાપેવી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. તેમજ તે ક્ષાત્રુ અને ગ્યાપત્યનુ વ્યાવહારિક પરંપરાગત જ્ઞાન ધરાવનાર ગિરિપીઠોને ઉત્તરન મળે તેના કામો ગમ્મ મદાનગ્મ તથા શ્રીમતો દાવ તેમ તેમને વિનતી કરવી જોઈએ અને તેમનું જ્ઞાન પણ કારી-ગરી શીખે તેના પ્રબંધ થવા જોઈએ

આ કાર્યો માટે સાહિત્ય પન્થિને એક ખાસ મંથળા ઉઠાડવાની જરૂર છે. કદાચ નાણાના અભાવે પન્થિને એ કાર્ય ઉપારી લેવાને દાક્ષમાં સમર્થ નહોતો તો તેણે તે માટે ખાસ ઠગવ કરી તે વિષયના ગિરિપીઠોની એક સમિતિ નીમવી જોઈએ આ સમિતિએ બ્રિટિશ મંદાન,

દેશી રાજ્યો અને શ્રીમંતોની મુલાકાત લઈ આપણા ઇતિહાસ અને કલાના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે સહાય કરવા આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની આવશ્યકતા છે.

જો સાહિત્ય પરિષદ પુરાતન કલા અને પ્રાચીન ઇતિહાસનો સમુદ્ધાર પોતાના કર્તવ્ય પ્રદેશમાં ગણતી હોય તો આ કાર્ય ત્વરાથી તેણે હાથમાં લેવાની અગત્ય છે.

વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનો વિષયો

અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં કલાયુક્ત અને રસપ્રચુર નવલકથાઓની ખોટ નથી 'પટણની પ્રભુતા' પ્રસિદ્ધ થયા પછી આવી કથાઓ વધુ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમની વણીકના રસ અને કલાની દૃષ્ટિએ વિવેચનો થયા છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમની સમીક્ષા કવચિત જ થઈ છે ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનું તરત કેટલું છે અને તરતમાથી કશું તરત કેટલું છે તે તપાસવાનો સમય હવે આવી જાયો છે,

'કગ્લેલો', 'વનરાજ ચાંડો', આદિ આરભની વાર્તાઓમાં કથાના અંશ નહિ જેવા હતા, પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક તરતો યથાર્થ નવરૂપમાં હતા અત્યંત તે કાળે જાણવામાં આવેલી ઐતિહાસિક વસ્તુઓ અનુસાર જ જ્યારે હાલની ઘણી ઐતિહાસિક કથાઓમાં ઇતિહાસનો વિષયો જોવામાં આવે છે આ વાર્તાઓ કલાયુક્ત હોવાથી ખડેખા પ્રમાણમાં વચાવ છે અને લોકપ્રિય થઈ પડે છે, અને તેથી ઇતિહાસનો પ્રચાર જનસમાજમાં ખૂબ થાય છે, પરંતુ તે સાથે વિપરીત તરતો સત્ય ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકારાઈ જાય છે બાલોપયોગી ઇતિહાસનો કેટલીક વાર્તાઓ આવા કલ્પિત અને વિપરીત તરતોના આધારે લખાઈ છે આ માટે ઇતિહાસવિદોએ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના ઐતિહાસિક તરતોની સમીક્ષા કરી સત્ય માર્ગદર્શન કરવાની અને ભવિષ્ય માટે લાવ મતી ધરવાની આવશ્યકતા છે

ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કલાવિધાન માટે કલ્પિત પ્રસંગો અને પાત્રોનું સર્જન આવશ્યક છે. પરંતુ કલાના નામે ઇતિહાસનો વિપર્યાસ ન કરી શકાય. કોઈ કહેશે કે ઇતિહાસના અથોમાં તેમ ન થાય, પરંતુ નવલકથા તે કાંઈ ઇતિહાસ નથી. તેમાં તો ગમે તેમ ફેરફાર કરી શકાય તેમને પૂછવાનું કે તેની કંઈ મર્યાદા હોવી જોઈએ કે નહિ? કુમારપાલને સિદ્ધરાજનો પુત્ર બનાવી શકાય? હેમચંદ્રાચાર્યને નિરક્ષર ચીતરી શકાય? અજયપાલનું ખૂન નહોતું થયું, પણ તે યુદ્ધમાં મરણો હતો એમ પરિવર્તન થઈ શકે? 'કીર્તિકૌમુદી'ના કર્તા સોમેશ્વરને સિદ્ધરાજનો રાજકવિ બનાવી શકાય? જો એમ કરવામાં આવે તો મનસ્વી તરંગોનો પાર રહે નહિ અને ઇતિહાસમાં અંધાધુંધી ચાલે અને છેવટે સત્ય ઇતિહાસનો લોપ થાય.

ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં કલ્પિત પાત્રોનું સર્જન અનિવાર્ય છે. પરંતુ એ સર્જનમાં તત્કાલીન વિચારપ્રવાહો ઉલટાવવાના પ્રયત્ન હોવા જોઈએ નહિ. 'પાટણની પ્રભુતા'માં આનંદસૂરિ જેવા પાત્રના સર્જન માટે વાંધો હોઈ શકે નહિ. તેમજ જૈન ધર્મના વર્ચસ્વની સ્થાપના માટેની તેની ખટપટ માટે કોઈનો વિરોધ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ સૂરિ પદ્મીવાળો આચાર્ય એ ખટપટમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લે, સૈનિકોની ટુકડીનો સરદાર બને, મંડુકેશ્વરનું મંદિર જળાવી મૂકે, દેવપ્રસાદની પાછળ નદીમાં ભૂસકો મારી તેનું ખૂન કરે એ વ્રતનાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અરોગ્ય નથી. તે વખતે જૈન આચાર્યો રાજખટપટમાં ભાગ લેતા એ વાત ખરી છે, પરંતુ આવે! સક્રિય ભાગ લેતા નહિ. આનંદસૂરિના પાત્રના આવા ચિત્રણને લીધે બીજા ધીર, શાંત અને તપ પરાયણ જૈન આચાર્યોના વર્તન સંબંધી ખોટો ખ્યાલ ખેસવાનો સંભવ રહે છે. કોઈપણ લેખક પોતાના સમયના વિચારપ્રવાહોથી અલિપ્ત રહી શકતો નથી અને તેથી ઘણી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં આધુનિક વિચારોના તરંગો સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વાર્તાના ઓઠા

નીચે આધુનિક નવીન વિચારોનો પ્રચાર કરવો એ અપ્રામાણિતતા ગણી શકાય કેટલાક સમાજવાદી લેખકોની નવલકથાઓમાં આના ઉદાહરણ મળી આવે

આપણે કલ્પિત પાત્રોની' મર્યાદા આપી, પણ અંતિહાસિક પાત્રોનુ શુ? ઇતિહાસના પાત્રોના ચરિત્ર મન કલ્પિત ચીત્રંગી શકાય? અથવા તો તેમના ચરિત્રમાં સનગમતો કે કાઠ કડી શકાય ખરે? ઇતિહાસમાં જેમના માત્ર નામ જ જણાયા હોય, પણ જેમના ચરિત્ર વિશે કશું ઉલ્લેખ ન હોય, તેમના ચરિત્રનિરૂપણ સ્વકલ્પના પ્રમાણે કરવાની વાર્તાકારને સ્વતંત્રતા છે તથા જોનકે જેમનું ચરિત્ર ઇતિહાસમાં અપષ્ટ રીતે અસ્તિ થયું હોય તેમાં વધઘટ કરવાની વાર્તાકારને છૂટ ન હોવી જોઈએ. વળી જે વ્યક્તિનું ચરિત્ર ઇતિહાસમાં અસ્પષ્ટ આલેખાયું હોય, તેને વિસ્તારવાનો વાર્તાકારનો હક્ક હું કબૂલ ગણું છું પરંતુ એ વિસ્તાર તે વ્યક્તિના મૂલ્યગત ચરિત્રથી વિપરીત ન હોવો જોઈએ તેવી રીતે અલ્પગુણવાળી વ્યક્તિને બહુગુણવાળી બનાવવી અથવા તો અશક્ત દૂષિત ચરિત્રવાળી વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ દોષવાળી બનાવવી એમાં પણ બહુ વાવો ઠાઠવા જેવું નથી પરંતુ જે વ્યક્તિઓના ચરિત્ર શુદ્ધ હોય અથવા તેમના ચરિત્ર નિર્દોષ હોય તેમાં પણ ઉલ્લેખ ન હોય, તેમને કલ્પિત કરવાનો ફાવડારને કોઈ અધિકાર નથી મુમત્સ મત્રીનું ઇતિહાસમાં બહુ મહત્ત્વ નથી તેમ છતાં તેને અદ્વિતીય સુદ્ધિવાળી મહા-અમાત્ય બનાવવામાં આવ્યો છે તે માટે વાગે. હાઈ શકાય નહિ પરંતુ મીત્રનંદની સાથે તેનો સંદર્ભ બધાં આધારો તે ચોખ્ખા ગણાય નહિ સિદ્ધગઝન વિરથી ચીત્રવામાં, કુમારપાલને ધર્માધ ચીત્રવામાં અથવા તો અજયપાલને ખૂની પ્રકૃતિનો ચીત્રવામાં કલ્પકારનો કેઈ વાક કાઢી શકે નહિ, પરંતુ 'પાટણની પ્રભુતા'માં ઉદયન મત્રીને ઝમુક, અને દગાબાજ નનીકે ચીતર્યો છે 'ગંગાધિરાજ' માં 'કીર્તિદોમુદી' ના કર્તા ઉપગળી આલેખેા કર્યા છે 'કર્મચોગી ગજેશ્વર' માં 'કીર્તિદોમુદી'ના કર્તા

સોમેશ્વરના પૂર્વજ વાનેશ્વરી અને જિતેન્દ્રિય^૧ રાજપુરોહિત લલ્લશર્માને વિષયલોલુપ પામર મનુષ્ય જેવો ચીતર્યો છે. અને ‘રાજ્યહત્યા’માં આલડ મંત્રી જેવા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થને^૨ વેશ્યાગામી ચીતર્યો છે—એમાં વાર્તા-લેખકેએ વાર્તાલેખનની સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કર્યો છે. ‘દેશદિવાન’માં મેરુ ખવાસને સર્વગુણસંપન્ન બનાવ્યો છે એમાં અતિશયોકિત છે, તોપણ એ વિષે હરકત નથી પરંતુ એના લેખકે અન્ય વાર્તાઓમાં રાણકદેવીને વિધવા બ્રાહ્મણની પુત્રી બનાવી છે એમાં તો ઇતિહાસ ઉપર અત્યાચાર જ થયેલો મને જણાય છે. ઉપરના જેવાં ચરિત્ર-વાળાં પાત્રોની જો કલામાં જરૂર હતી, તો તેમનું સર્જન કલ્પનામાંથી જ કરવું ઘટતું હતું પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને દૂષિત કરવાની જરૂર નહોતી.

અન્ય ડોઠ ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં એ બનતું નથી, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં વ્યક્તિઓના સગાઘ-સંબંધ બાંધવામાં અણઘટતી છૂટ લેવામાં આવે છે. અને એ પસંદ કરવા જેવું નથી. કલ્પિત પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે અથવા તો ઐતિહાસિક પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે સંબંધો બાંધવાની વાર્તાદારને છૂટ છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના પરસ્પર કલ્પિત સંબંધો બાંધવામાં તે સ્વતંત્રતા લઈ શકે નહિ. એમ કરવાથી ખોટા ઐતિહાસિક ખ્યાલોનો પ્રચાર થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. ‘પાટણની પ્રભુતા’માં

૧ જુઓ સુચોત્સવ:—

ઋગ્વેદવેદી ચ કૃતક્રતુશ્ચ દતાન્નદાનશ્ચ જિતેન્દ્રિયશ્ચ ।
તિરોહિતે તત્ર પુરોહિતેન્દ્રે તદ્ભજન્માજનિ લલ્લશર્મા ॥

૨ આલડ માટે ‘પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ’માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

નિત્યં પ્રાસાદેષુ પૂજા । પુસ્તકાન્યનેકશો લેખિતાનિ ।
જીર્ણોદ્ધારાશ્ચ કારિતાઃ । બહૂનિ વિમ્બાનિ કારિતાનિ ॥

૫ળી જુઓ ‘પ્રબંધચિંતામણી’માં ‘આલડપ્રબંધ.’

[પૃ. ૩૩

ત્રિભુવનપાલની શ્રી કાશ્મીરાદેવીને મીનળદેવીનો ભત્રીજા કાવવામાં આવી છે, અને ભીમદેવીની ગણી અથવા ગણાત બકુલાદેવીને વર્ણિકપુત્રી બનાવવામાં આવી છે. 'ગન્ધર્ગ'માં કુમાળપાળના મિત્ર વૌસિગિને કાંતો પુત્ર કલ્પમાં આવ્યો છે, 'ગન્ધર્વ'માં અન્યપાલનું પુત્ર દન્ના બીજાને કુમાળપાલના અંગરક્ષક ભીમસિંહનો પુત્ર ગણ્યો છે. કુમાળપાળના દૌહિત્ર પ્રતાપમલ્લને નાલોનો પન્મા ગજકુમાર બનાવ્યો છે. તેના પિતાનું કલ્પિત નામ ઉર્ધ્વે જિભુ ક્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તેના પૂર્વજોની આખી વંશવળી કલ્પિત બનાવી છે અને આભડ મત્રીની પુત્રી ચપલા, જે બાલવિધવા હતી તેને આબડની પુત્રવધૂ કરાવી છે; 'શુભગતના વેંની વમુલાત'માં કર્ણ વાગેલાની પુત્રી દેવળદેવીનું દેવગિરિના ગજપુત્ર રાકદેવ સાથે લગ્ન કરાવ્યું છે. આવા કલ્પિત સબ ધો જનસમાજને ઇતિહાસના જ્ઞાનમાં ભવિષ્યમાં અવળે રહે દોરો એમ હું માનું છું.

૩ આ પ્રતાપમલ્લ તે ભીમ બીજના બાલકાળમાં જે પાટણનો નગરક્ષક પ્રતાપમલ્લ હતો તે હશે એમ 'અ. ચિ.'ના ભાષાન્તરકાર શ્રી દુર્ગાશંકર રાસ્મીનું માનવું છે (જુઓ એ ગ્રંથના પૃ. ૨૦૩ પરનું ટિપ્પણ).

૪ શ્રી જિનવિજયજી અપાન્તિ 'પુગતનગ્રંથમ્'માં કુમાળપાલનો યાત્રાના ગ્રંથમાં માળ્ડાગારિક કપર્દો, પરમારવદ્ય પ્રહલાદનપુરનિવેશકારક પ્રહલાદનદેવ એમ છે. આ ઉપરથી નર્દીન પન્માન્વરનો ગણીને તેને પ્રતાપમલ્લનો પિતા ગણ્યો હશે, પણ પરમારવદ્ય એ વિશેષણ તો પ્રહલાદનને લાગુ પડે છે. 'ચતુર્વિંશતિ-ગ્રંથ'માં પણ લગભગ એવોજ ઉલ્લેખ છે.

'અંતિહાસિક' વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રસંગોને કેટલું ગ્રાહ્ય હોઈ શકે એ પણ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. આધારણ કલ્પિત પ્રસંગો જે જ્ઞાન-નિધાનમાં જડના હોય તેમને યોજનામાં કંઈ હરન નથી, તે વિના વાર્તાની વટના શક્ય નથી. પરંતુ કલ્પિત વટનાઓ એવી ન હોવી

બેઠાએ કે જોનાથી ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓનું સ્વરૂપ જ દૂરી જાય. 'ગુજરાતનો ધુઝતો દીપક' અને 'ગુજરાતના વેરની વસુકાત' માં એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતમાં મુસલમાનોને લાવવામાં કર્ણ વાઘેલાનો પ્રધાન ભાગવ કારણભુત હતો એ ઘણા પુરાવાથી સાબિત થઈ ગયેલી ખીના છે, છતાં તેને ખોટી ઠરાવી લેખકે એના કારણમાં મુસલમાનોની ધર્મપ્રચારની ઘટનાનો કલ્પિત પ્રસંગ બોલો કર્યો છે. તેમજ કર્ણની સ્ત્રી કમલાદેવી અલાઉદ્દીનના ઝનાનામાં ગયાની વાત લેખકે ખોટી માની છે, છતાં રાધા નામની બચાસણનું પાત્ર બોલું કરી, તેને કમળાદેવી તરીકે ઝનાનામાં દાખલ કરી છે ! તે ઉપરાંત કાકુરનું કર્ણ સાથે મળી જવું, તેનું રાધા દ્વારા અલાઉદ્દીનને ઝેર અપાવવું, કર્ણનું દિલ્હી જવું અને ત્યાંથી કાશીમાં જઈ સન્યાસી થવું એ સૌમાં લેખકે કલ્પનાના અશ્વો બહુ દૂટા મૂકી દીધા છે. એ કલ્પિત પ્રસંગ પરંપરા ઇતિહાસને વિપથગામી બનાવે છે. આખી નવલકથાનું ચાલુતર કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે કરવામાં પણ ખોટો ઇતિહાસ રચાય છે એમ માફ માનવું છે. 'ભારેલા અગ્નિ'ની ઘટના કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે રચાય છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય પાત્રો કલ્પિત હોવાથી ઇતિહાસને બહુ સહન કરવાનું નથી. પણ 'પાટણની પ્રભુતા'ને માટે એવું કહી શકાય તેમ નથી. તેમાં તો ઇતિહાસનાં મહત્ત્વનાં પાત્રો યોજીને કલ્પિત પ્રસંગો ઉપર આખી ઈમારત ચણવામાં આવી છે. પાટણની સત્તા હાથમાં લેવાના મીનળ-દેવીના પ્રયત્ન, ચંદ્રાવતીથી જોનોનું સૈન્ય બોલાવવું, મુંબલને મધુપુર મોકલવો, તેને કેદ કરવો, રાણીનું પાટણમાંથી નાશી જવું, પાટણે રાણી સામે બંડ ઉઠાવી તેના સામે દરવાજા બંધ કરવા, આનંદસૂરિના હાથે કુદ્રમહાલય બળાવવો અને દેવપ્રસાદનું ખૂન કરાવવું, એ બધા પ્રસંગો કલ્પિત છે અને તેમા ઇતિહાસની મુખ્ય વ્યક્તિઓ સંડોવાયેલી છે. તો શું એથી ઇતિહાસ વિષે ખોટા ખ્યાલો ફેલાવાનો સંભવ નથી ?

વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રમગો જિલા કુવાની વાર્તાકાગને અત્રત્રતા છે, પરંતુ ઇતિહાસના મત્ય પ્રસંગોમાં ફેરફાર કુવાની તે છૂટ લઈ ગઈ નહિ 'યુગ્મગતના નાથ'માં ખતીમનો જે પ્રમગ છે, તેમાં લેખકે આવી અણુપટ્ટી છૂટ લીધેલી છે 'જામી હુ દીકાયત'માં મુસલમાનોની મગીદ તોડનાર અઝિમખાન (પારસીઓ) હતો એમ અપષ્ટ લખ્યું છે^૫ તેમાં ફેરફાર કરીને ગુનેગારો જૈનોને કગવવા એ શુ વાજબી છે ? મિદ્દરાજના પિતા 'કર્ણુ' પોતાની દયાતીમાં મિદ્દરાજનો ગળ્યાલિપેક^૬ પાટણમાં કર્યો હતો અને પોતે ત્યાં પછી કર્ણુવતીમાં જઈને રહ્યો હતો અને ત્યાં મગણ પામ્યો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે તેને બદલે 'પાટણની પ્રભુતા' માં કર્ણુનું મૃત્યુ પાટણમાં થયું અને તેના મગણ બાદ મિદ્દરાજનો ગળ્યાલિપેક થયો એમ પ્રસંગનિરૂપણ થયું છે આવો ફેરફાર ઇતિહાસથી પ્રતિકુળ નથી શું ? વળી ઇતિહાસ જણાવે છે કે કર્ણુના મામા મદનપાલે બહુ જીવમ કુવાથી સિદ્ધરાજને તેને મારી નખાવ્યો હતો તેને બદલે તે ચોગની માફક બાલ મિદ્દરાજને ઉપાડી જવા ગજમહેલમાં દાખલ થઈ રાજમેવકાની માથે મુદ્દમાં લટકીને મગયાનું વાર્તામાં લખનામાં આવ્યું છે આવો પ્રસંગપટ્ટો થઈ શકે ખરો ? 'ગજવહત્યા' માં અજયપાલના ખૂનનું એવું ગાથ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અજયપાલે યોજાના જમાઈ પ્રતાપમહાને પટ્ટવા માણમે મોકલ્યા, તેથી ઉગ્રચાઈને બીજાને તેનું ખૂન કર્યું પરંતુ પુગતન પ્રમધોમાં એની હકીકત છે કે યોજાને માતૃગામી કુવાને અજયપાલે મગગીમાં પ્રવલ્ન કર્યો હતો. તેથી તેણે ક્રોધાવિષ્ટ થઈને તનું ખૂન કર્યું હતું^૬ આ પ્રાચીન ગ્રંથની હકીકત ખોટી માનવાને કશું કાગણ નથી

૫ "A poor Musalman preacher of Cambay, whose mosque the Hindus instigated the Fire-worshippers of that place to destroy"

(‘જોએ ગેઝેટીઅર’, ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧, પાન ૫૧૭)

૬ જુઓ ‘પુગતનપ્રમધમગદ’માં ‘અજયપાલપ્રમધ’, પૃ ૪૭

ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં સમય સાથે રમત કરવાની પણ વાર્તાકારને છુટ હોય શકે નહિ. સ્થાપિત કાળને આગળ પાછળ ધકેલી શકાય નહિ, તેમજ પાછળનાં સમયમાં થયેલી વ્યક્તિઓને આગળના સમયમાં ખેંચી શકાય નહિ. છતાં પણ 'ગુજરાતના નાથ'માં એવા ઘણા પ્રયત્નો થયા છે. સોન-વિનય પંચી સિદ્ધરાજે સભજન મંત્રીને સોરઠનો દંડનાયક નીમ્યા હતો.^૭ પણ એ વાર્તામાં સિદ્ધરાજના બાલકાળમાં તેને સોરઠનો દંડનાયક બનાવવામાં આવ્યો છે! સિદ્ધરાજના ધારાધ્વંસ વખતે (સં. ૧૧૮૫ પછી) માળવાનો સુભટ ઉપગવ (ઉપક) તેની સાથે લટયાં હતો એમ 'દ્વયાશ્રય'માં લખ્યું છે^૮ છતાં પણ તેને ભોજના સમય પાછળ ખેંચી જવામાં આવ્યો છે. વળી એજ કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે કાકલટ કુમારપાલનો સેનાપતિ હતો.^૯ છતાં પણ તેને ત્રિભુવનપાલનો સુભટ અને ઈ સ. ૧૧૫૪માં નવઘણ

૭. જુઓ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી સંપાદિત 'પ્રગ્વધરિતામણિમાં' 'સિદ્ધરાજપ્રગ્વધ', પૃ. ૧૦૫.

૮. ખરી રીતે તો ઉપગવ નામનો કોઈ સુભટ નહોતો, પણ ઉપગવ નામના આચાર્યના શિષ્યો ઔપગવે તો હલ્લેખ 'દ્વયાશ્રય'માં છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં સૌપગવાઃ (૧૪-૧૮) એટલે 'ઔપગવો સહિત' એમ છે. પણ મણિલાલ નભુભાઈએ સૌપગવઃ પાઠ વાંચીને ભાષાંતર કરેલું હોવાથી ઉપગવ તેમણે એક વ્યક્તિનું નામ ગણ્યું છે. યશોવર્માને ઉપગવ નામનો સેનાપતિ હોવાનો કોઈ સ્થળે હલ્લેખ મળી આવતો નથી. તો ભોજની શી વાત? ભોજના સેનાપતિનું નામ તો ઇતિહાસમાં પુત્રચંદ પ્રસિદ્ધ છે.

૯. 'દ્વયાશ્રય'ના સોળમા સર્ગના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે કુમારપાલે માળવાના રાજા બદલાવતી સામે ચઢવાને પોતાના દંડપતિને મોકલ્યો હતો. એ દંડપતિનું નામ કાક હતું એમ ત્રીશકા જણાવે છે અને તેને સેનાપતિ કહે છે—દંડપતિ કાકાખ્યં દ્વિજપતિ સેનાપતિમ્.

સાથે જામા ઝડુમતો ગતાવવામાં આવ્યો છે! 'મદ્દાગ-નધિગર્ભ'માં સિદ્ધગર્ભના માળવા નિત્ય પહેલાં અદ્ભુતિંગ બધાવાનું વર્ણવામાં આવ્યું છે તે પછી સમયપરિવર્તનનું દર્શાવ છે સમયપરિવર્તનના આના પ્રયોગો ઇતિહાસના યથાર્થ અવરૂપને વિદ્યુત કરે છે

કોઈ નામનો સમગ્ર ગાત્યકાળ વાર્તામાં લીધો હોય તો ઇતિહાસનો એક પગ મદરનો પ્રસંગ છેડી દેવા નહિ જતા 'ગાત્યકા'માં અન્યપાલના ગાત્યકાલનો એક પ્રસંગ છોડી દેવામાં આવ્યો છે. મેનાડના ગજ સામતર્મિદ સામે યુદ્ધમાં અન્યપાલ હાર્યો હતો, અને મગ્ધુતોય ધાવય થયો હતો આ દશીકત આશુ ઉપન તેજપાલના ગધાવેના લૂચવમહિના સિનાયેખમાં^{૧૦} અને મેમેથના 'મુચ્ચેત્મવ' કાવ્યમાં જણાવેલી છે^{૧૧} આની મદરની જાણનો ઉક્ત નવનકથામાંથી દુઃખની ઇકાવ નહિ તેને માટે એક પ્રકરણ ઉમેરવાની જરૂર હતી જે અગ્ર મળથી વાતા જાણવામાં આવે તેની ઐતિહાસિક પતિ-

૧૦. એ સિનાયેખના ૩૮માં શ્લોકમાં લખ્યું છે કે પ્રદક્ષાદત્તવે સામતર્મિદ સાથે યુદ્ધમાં ગુજરાતના ગજનનું પોતાની તક્ષાગથી રક્ષણ કર્યું હતું.

સામન્તસિદ્ધસમિતિક્ષિતિત્રિજ્ઞતૌજ —

શ્રીગૃજર્ગક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાસિ ।

૧૧ 'મુચ્ચેત્મવ'માં લખ્યું છે કે અન્યપાલ જામા ધાવય થયાથી તેને જે તારૂં પીડા અર્ધ હતી તે કુમાર પુરોહિતે મટાડી હતી તાં દારણામધિરણાદ્ગજાતઘાત-

ગ્રાન્થયથામજયપાલનૃપાદ્પામ્થત્ । (૨૫-૩૦)

આ યુદ્ધ કાલી અર્ધ થય હતું તેનો ખુલાસો એ મેનાર્મ ઉપની રીકામાં છે

સામન્તસિદ્ધયુદ્ધે દિ ધીશજયપાલદેવ પ્રદાગ્ધોડ્યા મૃત્યુકોટિમાયાત પુમારનામ્ના પુરોહિતેન ધીકટુકેશ્વરમાગાધ્ય પુન મર્જયિત ।

સ્થિતિનો પરિચય વાર્તા લેખકને હોવો જરૂરનો છે. કદાચ તે સ્થળ લેખકથી જાતે જોવાનું ન બની શકે તેમ હોય તો નકશા ઉપરથી તેની યથાર્થ સ્થિતિ જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે. 'પાટણની પ્રભુતા'માં મૈરાલ, વિખરાટ, મધુપુર, આદિ કલ્પિત ગામોનાં નામ લખવામાં આવ્યાં છે, તેને બદલે પાટણની આજુબાજુનાં ગામનાં સાચાં નામ ન મૂકી શકાત? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અત્યારનાં ગામ તે સમયે હશે કે કેમ તેની શી ખાતરી? તેના જવાબમાં લખવાનું કે તે સમયનાં તામ્રપત્રોમાં હાલનાં ઘણાં ગામોનાં નામ મળી આવે છે. તે ઉપરથી તે સમયનાં ગામ નકકી થઈ શકે એમ છે. ઉક્ત નવલકથામાં અને 'ગુજરાતના નાથ'માં પાટણના દરવાજાનાં જે નામ આપ્યાં છે, તે પણ કલ્પિત છે. હાલના દરવાજાનાં નામ પ્રાચીન પાટણના દરવાજાનાં નામ કરતાં કદાચ જુદાં હશે એ ખરું, પરંતુ લેખક દિશાનો ખ્યાલ તો રાખવો જોઈએને? મોઢેરા અને ચાંપાનેર બંને પાટણની દક્ષિણ દિશાએ છે. જૂના વખતમાં ચાંપાનેર જવું હોય તો મોઢેરા ઉપર થઈને જવાનું. તો ચાંપાનેરી અને મોઢેરી એમ જે જુદા દરવાજાનાં નામ રાખવાં તે ભૂગોળનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. વળી દેશળી (દેહસ્થળી) પાટણની પૂર્વદિશાએ છે. ત્યાં દક્ષિણ દિશાના મોઢેરી કે ચાંપાનેરી દરવાજેથી જવાનો માર્ગ કલ્પવો તે દિશા ભૂલ જ ગણાય.

'ગુજરાતના નાથ'માં સરસ્વતી નદીમાં હોડીઓ ચત્રાવવામાં આવી છે, પણ એ નદી આવી વિશાળ અને ઊંડી નથી કે એને ઝોળંગવામાં હોડીઓનો ઉપયોગ કરવો પડે. પ્રાચીન સમયમાં પણ સરસ્વતીમાં હોડીઓ ચાલતી હોય તેવો ઉલ્લેખ કોઈ ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યો નથી. એ વાત જવા દઈએ તો પણ સરસ્વતી નદી પાટણની ઉત્તર દિશાએ વહે છે, જ્યારે 'ગુજરાતના નાથ'માં તે તેની દક્ષિણ દિશાએ વહેતી હોય એમ લખ્યું છે. તે નવલકથાના પહેલા અને છેલ્લા પ્રકરણમાં ભરૂચથી આવતાં અને ત્યાં પાછા જતાં કાકને હોડીમાં બેસી નદી પાર કરવી પડે છે. હવે, ભરૂચ પાટણથી દક્ષિણ દિશાએ હોવાથી, નદી

આ લેખનો ઉદ્દેશ વાર્તાલેખકોની ભુલો બતાવવાનો નથી, પરંતુ ભવિષ્યના લેખકોને માર્ગદર્શન કરાવવાનો છે. ઉપર જે જે વાર્તાઓના નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાંની ઘણીખરી રસ, કલા, વસ્તુવિધાન આદિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, ગુજરાતી ભાષાના શણગાર રૂપ છે અને સાહિત્યમાં અમર થવાને સરળએલી છે. અને તેમ હોવાથી જ આ વિવેચનમાં તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સાધારણ કોટિની નવલ-કથાઓને ગણનામાં લીધી નથી. અત્યારે ગુજરાતી ઐતિહાસિક વાર્તાનું વસ્તુ ઇતિહાસના તત્વથી છુટું પડી ગયું છે, અથવા તો વિપરીત દિશામાં વહે છે. એ બંનેનો ભવિષ્યમાં સુમેળ સંધાય એ જ અભિલાષ છે.

ઉપર હોય તો કવિ આવી ઉપમા આપે નહિ (ગોકુળ અને મથુરા યમુનાના સામસામે કાંઠે છે). પાટણની દક્ષિણ દિશાએ નદી વહેતી હોય તો પાટણ અને સિદ્ધપુર એકજ કાંઠે હોય. પણ તેમ છે નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં પણ સરસ્વતી પાટણની ઉત્તર દિશાએ જ હતી. એ જ કાવ્યના તેરમા સર્ગના ચૌદમા શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે નગચર્યા કરતી વખતે પગે ચાલીને નદી પાર કરી હતી. તેથી તે વખતે નદી ઊતરતાં હોડીઓની જરૂર નહિ પડતી હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ભાલાણુ અને ભીમ ઉપર થોડોક પ્રકાશ

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिन्न स्वराद्
तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरय ।
तेजोवाग्निमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोमृपा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहक सत्य परं धीमहि ॥

—भागवत-१, १. १

ઉપક્રમ

ભાલાણુ અને ભીમ એ ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન ઉત્તમ કવિઓ
કે તેમને થક મળે આજ સાડા ચાગમે વર્ષ વીતી ગયા છે એમના
અવનયનિ સમધી મહુ જુજ હરીકત મળી ચકી છે ભાલાણુ સ મધી
કેટલીક કાવ્યો મળી છે, પણ એમની ઘણીક અંતિહામિક દષ્ટિએ
નિવાન હર્ગ ચૂકી છે? ભીમ સ મધી તો એની એક પણ કથા મળી
આવી નથી એથી એ કવિઓના ચરિત્રની રેખા દો વાને મુખ્ય આધાર
તેમના પ્રવેશના અન પ્રમાણો ઉપર મળવો પડે છે ભાલાણુની એવી
રેખા થોડક વર્ગો ઉપર દોગવા પ્રયત્ન કર્યો હતો,^૧ અને ભીમની રેખા
મ મ અળાવાલ જાનીએ હમણા હનીનીના કાવ્યના પાશ્વિયપૂર્વ

૧ જુઓ ભ વજ (અપાનસાહિત્યમાળા અ ૩૩) તથા 'અમા-
લેચક', ઓગટ, ૧૯૧૫, પૃ ૩૧૩-૧૪

૨ ભાલાણુના નવજ્ઞાન ઉપેક્ષત, પૃ ૩૫૧ ૮

ઉપોદ્ધાતમાં દોરી છે. એ ઉપોદ્ધાતની એક બાબત ઉપર મતભેદ દર્શાવી એ એ કવિઓ સંબંધી બીજી બે બાબતો ઉપર કંઈક પ્રકાશ નાંખવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ભીમનું નિવાસસ્થાન

ભીમની હરિલીલાના ઉલ્લેખ ઉપરથી તેને ઘણાં વર્ષ સુધી સિદ્ધપુરનો નિવાસી ધારવામાં આવતો હતો, પણ ત્યાર પછી તેનું બીજું કાવ્ય પ્રમોદપ્રકાશ મળી આવ્યું, એમાં પ્રભાસનો નિર્દેશ હોવાથી એના નિવાસસ્થાન સંબંધી મતભેદ ઉત્પન્ન થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૫માં સુરતની સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વાંચેલા 'ભાલણ' ઉપરના નિબંધમાં એનો ઇસારો મેં સ્વ. તનસુખરામભાઈની સૂચનાથી કર્યો હતો.^૩ પરંતુ બે વર્ષ ઉપર હરિલીલાનો કાવ્યભાગ ચુ. વ. મોસાયટીએ પ્રકટ કર્યો, તેની પ્રસ્તાવનામાં રા. અંબાલાલભાઈએ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું હતું કે એ કાવ્ય "વૈષ્ણવપુર પ્રભાસમાં" રચાયું હતું. તેમાં એનાં કારણો આપ્યાં નહોતાં, પણ હમણાં એ કાવ્યનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત પ્રકટ થયો છે, એમાં એનાં કારણો તેમણે આપ્યાં છે. ભીમનું નિવાસસ્થાન સિદ્ધપુર નહિ માનતાં પ્રભાસ માનવાને રા. અંબાલાલ ભાઈએ જે કારણો આપ્યાં છે તેના બે વિભાગ કરી શકાય છે; (૧) ગૌણ અને (૨) મુખ્ય. એની અનુક્રમે પરીક્ષા કરીશું.^૪

૩. સમાલોચક સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૫, પૃ. ૩૭૫.

૪. આ સિવાય બીજાં એક બે કારણો જણાવ્યાં છે. પણ તે એવાં નબળાં છે કે, તે ઉપેક્ષણીય છે. તેઓ લખે છે કે પ્રભાસમાં શ્રાદ્ધાદિક કાર્યો થાય છે, પણ એ કાર્યો તો દરેક તીર્થમાં થાય છે અને સિદ્ધપુરનો માતૃગયાને માટે પ્રસિદ્ધ છેજ. આ સંબંધી એ જણાવવું અહિં ઉચિત છે કે તેઓ હરિલીલામાં જણાવેલ (ક. પ, પૃ. ૧૮૮.) પિંડારકને 'પિતૃઓને પિંડ આપવાનું તિર્થ' પ્રભાસ' સમજે છે (ટીકા પૃ. ૪૦૪) તે ભૂલ છે, એ તો દ્વારકાની પાસે આવેલું પીંડારા ગામ છે. (જુઓ હાથીભાઈકૃત

ગોણુ કારણો

ગાન્યકીય પરિસ્થિતિ

આમાથી પ્રથમ ગાન્યકીય પરિસ્થિતિનું કારણ લક્ષ્યે ૨
અથવાલાલભાઈ પૃ ૯૦ ઉપર લખે છે કે “અહમદશાહ ગુજરાતીએ તેમાથી
પાકી શાતિનો માર્ગ કાઢ્યો અને સુલ્તાનશાહીને જોડણી, તેમ જાહા-
જવાલીવાળી કરી અને તે પછીના છઠ્ઠા સુલ્તાન મહમ્મદ બેગડાએ
ખરે મુઘલીમ શિક્ષક વગાડ્યો અને પુરો શાતિ—સમૃદ્ધિનો યુગ
રચાધો” આ આગળનું કથન ભૂલી જઈને પૃ ૧૦૩ ઉપર તેઓ
આવું લખે છે—“જ્યે સા ગોનર્ધનભાઈ આ કાળ શાતિનો લેખી સિદ્ધ-
પુરમા શાતિ હાવાનું મૂક્યું તેને ભીમનું નિવાસસ્થાન માને છે પણ
તે સંયુક્તિક નથી તે કાળ તે મહમ્મદ બેગડાનો સમય, મુર્તિભજક
અને ઇલામપ્રમાન્ક સુલ્તાનનો કાળ, સિદ્ધપુરને તેણે તેમ તેના પુરોગામી
પહંચા અહમ્મદશાહે પાટનગર પામેના આ નામાકિત તિર્થસ્થળને
ખરાબ કરવામાં, મુઘલીમોના વટાણથી વટલાવવામાં કરી ગઈ ન હતી
x x x આથી એ શાતિનો કાળ ન હોઈને મુકાબલે કંઈક શાતિ
અનુભવતું x x x પ્રભાત-મિદ્ધિસ્ત્રે ભીમનું, ક્ષાત્ર જન્મસ્થળ નહિ,
તા પ્રતિ-નિવાસ સ્થળ તો અસ્ત્ય હોવું પડે છે”

હવે અશાતિના દેગદાળમાં કવિ ન જન્મે એમ કહી શકાય નહિ
દેગની અશાતિ આસિત્યના ગુણ અને પ્રમાણ ઉપર અસર કરતી હશે,
પણ ૭૬૬ કવિઓ તો તેના સમયમાં જન્મ્યાના વણા દેખાતો છે. ૨
અથવાલાલભાઈ જ કહે છે કે ભીમના સમયમાં ચાલીએક કવિઓ થયા છે,
તો એ શી ગીતે મન્યુ ? ગિરાગની ગુજરાતનો અદ્યક્ષોના સમયમાં

દાનદાનર્ગન પૃ ૧૬) બીજું, તેઓ મિદ્ધપુર કરતા પ્રભાસને વધારે
સમૃદ્ધ કરી ત્યાં કરિઓની ઉત્પત્તિનો સભવ માને છે, પણ જગતની
ભાષાઓના ઇતિહાસમાં નાના ગામોમાં કવિઓ પાક્યાના અને કાવ્ય-
ગ્યના થયાના મેં કોઈ દેખ્યો છે એટલે મિદ્ધપુરનો દાવો નીકળી જતો નથી

તથા ઔરંગઝેબના ત્રાસમાં પ્રેમાનંદ અને મરાઠાઓના પૂર દોડધામના સમયમાં શામળ અને દયારામ જેવા કવિઓ પાકે છે, તેથી ઉલટું અકબર અને જહાંગીરના શાંતિયુગમાં ગુજરાતમાં પહેલી પંક્તિનો કાઠ કવિ થયો નથી. આથી આ કારણ હું ગૌણ ગણું છું. છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે રા. અંબાલાલભાઈનું સિદ્ધપુરની અશાંતિનું કથન ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વિરૂદ્ધ છે. અહમ્મદશાહ પહેલાએ સં. ૧૪૭૦માં સિદ્ધપુર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી^૫ ખરી—અને એ સમયે એણે જૂનાગઢ ઉપર પણ ચઢાઈ કરી હતી—પણ ભીમે હરિલીલા લખી ત્યારે તો ત્યાર પછી ૭૦ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. વળો મહમ્મદ બેગડાએ તો સિદ્ધપુર કે પાટણ—અથવા ઉત્તર ગુજરાતમાં—એક પણ ચઢાઈ કર્યાનું ઇતિહાસ કહેતે નથી; તેથી એ તરફ તો ભીમના સમયમાં પૂર્ણ શાંતિ હતી. ઉત્તર ગુજરાત તો ભીમના સમય પહેલાંથી મુસલમાનોના અમલ તળે આવી ગયો હતો અને સિદ્ધપુર પાટણ તાલુકાનું પેટાગામ મૂળથી હમણાં સુધી હતું. માત્ર પચાસસાઠ વર્ષથી જ તે જૂદું પડ્યું છે એથી ઉલટું મહમ્મદ બેગડાએ કાઠીઆવાડમાં ઘણી ચઢાઈઓ કરી હતી અને પ્રભાસ પાસેના જૂનાગઢ ઉપર તો ત્રણ ત્રણ વાર આક્રમણ કર્યાં હતાં.^૬ આથી ખરી રીતે તો ભીમના સમયમાં સિદ્ધપુરમાં નહિ, પણ પ્રભાસમાં અશાંતિ હતી.

સાહિત્યપોષક વાતાવરણ

ખીજી કારણ સાહિત્યિક વાતાવરણનું લઈએ. રા. જાની કહે છે કે પ્રભાસમાં સાહિત્યપોષક વાતાવરણ હતું અને એમ કહીને તે સમયનાં પ્રભાસથી જમનગર—દ્વારકા સુધીના જ્યેષ્ઠ કવિઓનાં નામ આપ્યાં છે;^૭

૫. Bombay Gazatteer vol. 1 p. 237.

૬. Bombay Gazatteer vol. 1 p. 245.

૭. મૂળમાં તો આઠ કવિઓ છે, પણ તેમાંથી જનાર્દન અને માંડણને મેં બાદ કર્યાં છે. જનાર્દને ઉષાહરણ અમરાવતીમાં લખ્યું છે, એને દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે કંઈક સંદેહથી અમરેલી કહ્યું હતું; પણ

પણ તેમથી તો પ્રભાસનો તો માત્ર એ જ કવિ દેશવ હૃદયનમ છે
આ જાણ પણ ગૌણ ગણાય, કેમકે જે ગદ્યમાં કવિઓ થયા હોય ત્યા
જ કવિઓ ઉદ્ભવે એમ જી શકાય નહિ ત્યા મૌથી પહેલો કવિ
થાય ત્યા એવું વાતાવણ કયાથી બતાવી શકાય? જૂનાગઢમાં ન મિલ
પહેલા ક્યો નિ થયો હતો? વડોદરામાં નાકર અને ખલાતમાં
વિષ્ણુદાસ પહેલા કવિયો થયા હતા કે? અને પ્રેમાનન્દના પહેલા મો
નર્મ ઉપર થયેલો નાકર બાદ કરીએ તો વડોદરામાં ક્યો કવિ
ગુરુતમાં થયો હતો? ભીમના સમયમાં પણ સિદ્ધપુરની આત્મપાત્ર
ક્યા કવિયો નહોતા? પાટણના ભાલણ, ઉદ્ભવ, વિષ્ણુદાસ, મધુસૂદન
અને પાલણપુર પમેના શીંગેહીનો માણ્ય એ કાળમાં જ થયા છે અને
પ્રભાસથી જન્મનમ-દ્વારકા જેટલું અતઃ સિદ્ધપુરથી લઈએ તો મુગ્ધ
મુધીના તે ઝાગના કવિયાની યાદી એથી પણ લાંબી બનાવી શકાય

જૈવ કે વૈષ્ણવ તીર્થ

- ત્રીજું કાણુ શૈવ અને વૈષ્ણવ તીર્થ મળી ગણી શકાય શૈવ

જા અમારાસે તો દઢતાથી તે ગામ માની લીધું છે પણ તે ગામ હું
ઉમરે મમલુ છું 'તી' અત્યાક્ષર ઉપરથી વાગ્યાપાના નિયમે 'લી'
અર્થે નહિ અને વળી કવિ પોતાને ખસાયતો બ્રાહ્મણ લખે છે ખસ-
યતા વાણિયા કે બ્રાહ્મણોની એ બાજુ વસતિ નથી, પણ ઉમરેક તો
તેમનું કન્ડગ્રામ છે માણ્ય પોતાને કેટલાગદ્યામાં શીંગેહીનો વતની
જણાવે છે (૨ વ મો હાથપ્રત નં પપર, પૃ. ૧૭૦) તે લખે છે
કે 'શીંગેહીમાં આન્ય આનિધ્ય કયા કરી' એ માણ્ય તે ત્યાના આગે-
ન્વર મહાદેવ તેનું નામ પણ માગાડીને મળતું છે એના નામનાળા
ભિન્નમાળના માણ્યે વણાડ સમૃદ્ધ કાવ્યો તેના પહેલા કેટલાક વર્ષ પર
ન્યા હતા આથી તે ઝાડીઆવડના શીંગેહીનો નહિ, પણ પાલણપુર
પાસેના શીંગેહીનો વતની હતો, એ સ્પષ્ટ છે શીંગેહીની પાસે પણ
જિના કેમ મુક્યું છે? એ એ તો બહુ છેદા છે કદાચ શીંગેહીને પ્રભાસ
પામે લઈ જતા જિનાનું એજાળ જગાડ્યું હશે!

તીર્થમાં વૈષ્ણવો હોય છે અને તેવી રીતે વૈષ્ણવ તીર્થમાં શૈવો રહેતા હોય છે છતાં પણ રા. અંબાલાલભાઈએ ભીમ વૈષ્ણવ હતો તેથી પ્રભાસને વૈષ્ણવ તીર્થ અને સિદ્ધપુરને શૈવ તીર્થ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તો તો કહેવું જોઈએ કે પ્રભાસની પ્રસિદ્ધિ શૈવક્ષેત્ર નરીકે જ પ્રાચીન કાળથી અદ્યાપિપર્યંત છે. રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ તેનો સમાવેશ વૈષ્ણવધર્મના ઇતિહાસમાં નથી કર્યો પણ શૈવધર્મના ઇતિહાસમાં કર્યો છે. રા. અંબાલાલભાઈ કહે છે કે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે યાત્રાએ જઈ સ્નાન કર્યું હતું તથા તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો હતો તેથી તે વૈષ્ણવ તીર્થ ગણી શકાય. પણ યાત્રામાં તો સ્નાન બધે સ્થળે થાય, તેથી એ કંઈ સ્નાન કરનારનું તીર્થ ન બને. અને દેવના જન્મનું સ્થાન તેમનું તીર્થ બને, દેહોત્સર્ગનું નહિ. ઉદ્દત્ત તે સ્થાન તો એ ધર્મના અનુયાયીઓને ગ્લાનિકારક ગણાય. ભાગવત-પારાયણમાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રભાસલીલાનું વાચન નિષિદ્ધ ગણાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ઉલટું સિદ્ધપુર કૃષ્ણના ચોવીશ અવતારો પૈકી છઠ્ઠા અવતાર કપિલદેવનું જન્મસ્થાન હોવાથી તે વૈષ્ણવ તીર્થ ગણી શકાય. શૈવ સોલંકી મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજે ત્યાં શિવનું

૮. આ સંબંધી એ ગ્રંથના શબ્દો આ પ્રમાણે છે:—

“સોમનાથ તો શૈવતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત છે. ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું ધામ દ્વારકા છે તેવું શૈવ ધર્મનું સોમનાથ પાટણ છે.—‘શૈ. ધ. નો સં. ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૬-૧૨૭.

વળી શ્રી. શાસ્ત્રીજી તા. ૯-૧૧-૩૦ના પત્રમાં આ સંબંધી લખે છે કે—

“પ્રભાસ મારા મતે તો સૂર્યતીર્થ હશે અને પછી શૈવતીર્થ થયું; વૈષ્ણવતીર્થ ક્યારેય હોવાનો પુરાવો નથી. મને તો શ્રી અં. ભુ. જાની આ બાબતમાં ભૂલ્યા લાગે છે.”

તેઓ ભૂલ્યા નથી, પણ વિષયલક્ષ્ય ભીમે એ કાવ્ય વૈષ્ણવોને માટે લખ્યું હતું તેથી પ્રભાસને વૈષ્ણવતીર્થ ઠરાવવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો છે.

મદિગ્ધાપ્યુ એથી તે સેવતીર્થ થઈ જાય નહિ વળી પ્રભાસ વૈષ્ણવ તીર્થ હતુ એની પુષ્ટિમા સૌરાષ્ટ્રના પાંચ ગ્તોવાળો પ્રસિદ્ધ શ્લોક તેમણે ટાંચ્યો છે તેમા જણાવેલુ હરિદર્શન તે વૈષ્ણવતીર્થ સૂચક ગણ્યુ છે પણ એ શ્લોક આખા મોઝ-કાઠીઆવાડને લાગુ પડે છે, અને એ હરિદર્શન દ્વાનકાને ઉદ્દેશીને ગણાય છે જો તેમ ન હોય તો પહેલા ત્રણ ગ્તો-નદી, નારી અને તુંગમ (ધોડા) થુ એટલા પ્રભાસના વખણાય છે? આથી સૌરાષ્ટ્રને બદલે પ્રભાસે એમ પાઠ કેવવાની જરૂર નથી વળી ભીમ પોતેજ તેને પ્રબોધપ્રકાશમા 'ખીલુ કૈલાસ' કહે છે, 'ખીલુ વૈકુંઠ' કહેતો નથી એજ એની શિવતીર્થ તરીકે તેના કાળમા પ્રસિદ્ધિ સૂચવે છે વૈષ્ણવતીર્થ દ્વાનકાને તે હગ્લીલામા 'શૂ-વૈકુંઠ' કહે છે (કલા ૧૪, કડી ૬) જો પ્રભાસ વૈષ્ણવક્ષેત્ર હોત તો તેને એ વિશેષણ ભીમ લગાડત

સિદ્ધિ વિરુદ્ધ સિદ્ધ

ચોથુ કાણુ હાથપ્રતોના પુરાવાનુ છે ભીમે હગ્લીલામા સિદ્ધ-ક્ષેત્ર ગણ્ઠ ત્રણ વખત લખ્યો છે (૧) કલા ૧, કડી ૮૭ (૨) કલા ૪, કડી ૪૭ અને (૩) કલત્રુતિ, કડી ૧૦ આમાથી છાપેલી પ્રતમા પાંડલા બે સ્થળે 'સિદ્ધ' અને છેલ્લા સ્થળે 'મિદ્ધિ' પાઠ-પ્રકટ કરી, એવા વિવેક કરેતો જણાય છે કે 'સિદ્ધક્ષેત્ર' તે મિદ્ધપુર અને 'મિદ્ધિક્ષેત્ર' તે પ્રભાસ પ-તુ સ્થળનિર્ણય માટે આની ગીતે પાઠાતમે ઉપર આધાર નાખી શકાય નહિ લઘીઆઓ પ્રત ઉતાગતા અ અને ઇનો ખાસ બેદ રાખે નહિ એ પાઠાતમેમા ફેટલો બેદ છે એ જુઓ છેલ્લા સ્થળ માટે ખ અને ગ પ્રતોમા 'સિદ્ધ' પાઠ છે અને પહેલા સ્થળ માટે-જ્યા કવિ પોતેજ તેને પ્રભાસથી ભિન્ન કહે છે-ત્યા જૂનામા જૂની પ્રતમા 'મિદ્ધિ' પાઠ છે! ખીજા સ્થળના પાઠાતમે નોખ્યા નથી, નહિ તો તેમા પણ બને પાઠ હોવા જોઈએ એટલે દરેક સ્થળે જૂદી જૂદી પ્રતોમા બને પાઠ છે, તેથી એ પૂનવો સ્થળનિર્ણયમા ઉપયોગી નથી

વળી રા. અંબાલાલભાઈ લખે છે કે સ્કન્દપુરાણમાં પ્રભાસને 'સિદ્ધિક્ષેત્ર' કહ્યું છે, પણ મને તો એવો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે દેખાયો નહિ. અલ-ખત પ્રભાસના મહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે એ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી સિદ્ધિ મળે છે, પણ આ કથન તો દરેક સ્થળના મહાત્મ્યમાં હોય છે. સિદ્ધપુર સંબંધમાં ભાગવતમાં લખ્યું છે કે ત્યાં દેવહૂતિને સંસિદ્ધિ મળી હતી (સા સંસિદ્ધિમુપેયીષુ ૩. ૩૩, ૩૧) પ્રભાસને સ્પષ્ટ રીતે 'સિદ્ધિક્ષેત્ર' કોઈ સ્થળે લખ્યું નથી. વળી તેઓ લખે છે કે પ્રભાસખંડમાં પ્રભાસમાં સિદ્ધવટ છે એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી પણ તેને સિદ્ધિક્ષેત્ર કહી શકાય. હવે સિદ્ધવટ ઉપરથી સિદ્ધક્ષેત્ર થાય, સિદ્ધિક્ષેત્ર શી રીતે થાય? અને ખરી રીતે તો ત્યાં સિદ્ધવટ નથી, પણ મોક્ષગ્રીવજો છે. વળી પ્રભાસખંડમાં ત્યાં સિદ્ધવટ કહ્યો છે એ સ્થળ તો ત્યાં પ્રભાસ જણાવેલું નથી, પણ સિદ્ધપુર પાસેનું વટેશ્વર કહેલું છે.^૬ જુઓ એ શ્લોક:— તત્ર સિદ્ધવટં નામ તીર્થં પ્રંતામહૈ સ્મૃતમ્ ।

વટેશ્વરસ્ય પુરતઃ સર્વપાપક્ષયંકરઃ ॥ પ્ર. ૩૫, ૫૬ ॥

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે આ સંબંધી રા. અંબાલાલભાઈએ આપેલો પુરાવો નિરૂપણી છે, એટલુંજ નહિ પણ આડે રસ્તે દોરનારો છે.

૬. આ સિદ્ધવટ પ્ર. ખં. ના અ. ૪ અને અ. ૨૮માં છે એમ રા. અંબાલાલભાઈ દિખાવે અં. ૧૧માં લખે છે, પણ તે આ અધ્યાયોમાં નથી, પણ અં. ૩૫માં તેનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં દિમાન્નયથી તે પ્રભાસ સુધીનાં સરસ્વતીનાં તીર્થ સ્થળો ગણાવ્યાં છે. ત્યાં સિદ્ધપુર પછી વટેશ્વરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વટેશ્વર સિદ્ધપુરથી ત્રણ ગાઉ દૂર પાટણના રસ્તે હજી પણ છે સિદ્ધપુરનો ઉલ્લેખ ૫૧-૫૨ શ્લોકોમાં છે— તીર્થે સરસ્વતીતીરે તસ્મિન્સિદ્ધેશ્વરં સ્મૃતં । સિદ્ધેશ્વરાત્પુનસ્ત-સ્માત્પ્રવૃત્તા પશ્ચિમામુખી । સિદ્ધપુર આગળ વળાંક લઈ સરસ્વતી ખરોતર પશ્ચિમાભિમુખી થાય છે.

અભિમાનમુચક 'ગખ્દો'

પાત્રમુ કાનણુ પ્રભાત સમધી દવિના અભિમાનમુચક ગખ્દોનુ
 કે ભીમે પ્રમોધપ્રકાશમા પ્રભાતને 'તીર્થતિવદ' અને 'ખીજી ક્રેવાશ'
 કહ્યુ કે એથી ગ અમાલાલભણ પ્રભાતને તેનુ નિવામગ્ધાન કહે છે
 અને ઉમેરે કે ક હિનીવામા મિધ્યપુન્ના ઉ ક્રેખો કવિએ કર્યા છે, ત્યા
 એને માટે આવા ગખ્દે વાપર્યા નથી આ કાણુ પણ હુ ગોણુ ગણુ
 છુ કેમકે 'તીર્થગ્ધાનોના વર્ણનમા આરા ઉ ક્રેખો તો ગ્વાલાવિદ છે,
 એથી એ કવિઓના નિવામગ્ધાન ન બને એમ તો દરિએ હિલીલામા
 દાગ્ધાને 'લનતાગિદા' (પૃ ૧૫) અને જૂ-વેકુ ઠ' (પૃ ૧૭૩) અને પ્રમોધ-
 પ્રકાશમા 'નવનિધિપૂન્તિ' (પ્ર ૧) કહ્યુ છે વળી મિધ્યપુને તે ઉત્તમ
 ભુવિમાહિ' (પૃ ૫૩) કહે છે આવા શબ્દો ઉપરથી નિવામગ્ધાનનો
 નિર્ણય થતો હોય તો મિધ્યપુનો દકક વધારે છે કાણુ કે પ્રભાતને
 તે ક્ષેત્રોમા ઉત્તમ ગણે છે, 'ત્યારે મિધ્યપુને તો આખી પૃથ્વીમા
 ઉત્તમ—the best in the world—કહે છે

વહાણની પગિલાયા

દવ છેલુ ગોણુ કાણુ, તે ગ અમાલાલભાઈના ધ્યાનમા નર્થા
 આચ્ચુ, પણ માટે સત્યની ખાતર અહિ મતાવવુ ભેદએ ભીમના
 એક ઉદ્દેશ્યથી તેને વહાણતો પગિચય હજે એમ લગ્યાય છે પ્રભાત
 બદર હતુ અને તેનો તે નિવાગી હોવા ભેદએ એ મતને પુષ્ટિ આપે
 એવુ આ પ્રમાણુ કે તે ખીજી કવામા લખે છે કે—

દૃષ્યકથા કસ્તિ નિજ નાવ, શટ શ્રધ્ધા નઈ નાગર ભાવ,
 વિવેકૂપ, માયમ ગુરુ કગિગિ, એણિ પગિ લવમાગર ઉતગિગિ

આમાં નાંગર (anchor), દૂપ (ફૂવો)-(mast)માલમ^{૧૦} (pilot), એ શબ્દો ધ્યાન ખેંચે છે. એ વહાણની પરિભ્રમણના ખાસ ગુજરાતી શબ્દો છે. પરંતુ આથી કાંઈ તે બંદરનો વતની જ હોય એમ ઠરી શકે નહિ. દરિયાઈ મુસાફરીનો જેને પરિચય હોય, તે માણસના જાણવામાં સહેજે આવી શકે તેવા આ શબ્દો છે. ભીમને એ પરિચય નહોતો એમ જો પુરવાર થાય તો જ સિધ્ધપુર તેનું જન્મસ્થળ હોવામાં વાંધા નહે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેથી ઉલટી છે. તે લખે છે કે હું દારકાની જાત્રાએ જાઉં છું—‘સત્સંગતિ સેવું દારિકા’ અને રા. અંબાલાલભાઈ પણ એ વાત માને છે. હવે દારકા ખે રસ્તે પહેલાં જવાનું. એક સ્થળ-માર્ગે અને બીજે (કાઠીઆવાડના બંદરેથી) જળમાર્ગે. તેમાંથી વાઘેરોના ત્રાસને લીધે લોકો જળમાર્ગે જવાનું વધારે ધસંદ કરતાં અને જેઓ સ્થળમાર્ગે જતાં તેમને પણ એટલાં જવા માટે તો દારકાથી વહાણમાં બેસવું જ પડતું. આથી ભીમને વહાણની મુસાફરીનો પરિચય હોવો જોઈએ એમાં શંકા નથી. એ કારણથી પ્રભાસ તેનું જન્મસ્થળ હોવું જોઈએ એમ ઠરતું નથી.

દારકાની યાત્રાના સંબંધમાં રા. અંબાલાલભાઈ કહે છે કે પ્રભાસ પાસે હોવાથી અને સિધ્ધપુર છોડી હોવાથી પ્રભાસનો સંભવ વધારે છે. પણ દારકા તીર્થનું મુખ્ય ધામ છે અને પ્રાચીન કાળમાં તેમ અત્યારે આખા હિન્દુસ્તાનના યાત્રાળુઓ ત્યાં જવાનું સાહસ કરતા આવ્યા છે. તો ભીમને ત્યાં જવું શા માટે અશક્ય હોય? તે જ લખે છે કે હું સતો—સાધુઓની સોળતમાં જાઉં છું (સત્સંગતિ). હવે, કાર્તિકી પૂર્ણિમા

૧૦. રા. અંબાલાલભાઈ માલમનો અર્થ સુકાની—નખોદો લખે છે એ બરોબર નથી. સુકાની (pilot) ખરો, પણ નાખુદો તો તેનાથી જૂદો હોય છે. એને વહાણનો ઉપરી commander of the ship કહે છે. (જુઓ, ‘ગુજરાતનું વહાણવટું’—વસંતરજતમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ. ૨૧૪)

ઉપર આખા હિંદુસ્તાનના માધુઓ સિદ્ધપુર આવે છે અને તેમની મોખતમા તે દ્વારમ ગયો હોય તો તેમા કાઈ અગત્ય નથી વળી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના યાત્રાળુઓ દ્વારકા જતા પુષ્કર તથા અબાછ થઈને સિદ્ધપુર આવીને જાય છે અને પ્રાચીન કાળમા તો ઝેરવે નહિ હોવાથી, એ જગતો કનો તેમની મોખત ભીમને વારવાર મળે તેમ હતુ.

મુખ્ય કારણો

પુર કે ક્ષેત્ર ?

હવે, જોને હું મુખ્ય કારણો ગણુ છુ તે ઉપર આવુ છુ તેમા પ્રથમ ગ અ માલાનભાઈ લખે છે કે સિદ્ધપુરની ગણના પુરમા છે અને પ્રભામતી ગણના ક્ષેત્રમા છે, આનો નિચાર કરીએ ગ અ માલાનભાઈએ આપણને જણાવ્યુ નથી કે સિદ્ધપુરની ગણના ક્યા ગ્રંથને પુરમા કોની છે, તેથી એ એમની કલ્પનાજ લાગે છે તેમ છતા પુરમા ગણના હોય એમ માની લઈએ તોપણ તે કાઈ ક્ષેત્ર મંત્રી જતુ નથી લાન્ત-વર્ષના મયુગ કાળી, દ્વાન્કા વિગેરે માત ધામો મોક્ષદાયિકા પુરી ગણાય છે, તેથી કઈ તે ધર્મક્ષેત્ર ન કહેવાય એમ ઠરતુ નથી વળી તેઓ જાગાવે કે સિદ્ધપુરનુ નામ તો શ્રીમંથળ હતુ, આથી પણ તેનુ બીજુ નામ સિદ્ધક્ષેત્ર ન હોય તેમ ઠરતુ નથી ધણા તીર્થોના ખર્ચે કે તેથી વધારે નામો હોય છે દૃષ્ટાત તર્ગકે કાશી વાગણસી, મયુના-મધુપુર્ગ, દ્વારકા-કુશમ્થવી અને પ્રભામના તો પ્રભામ, મોમનાથ, દેવ-પત્તન આદિ વળા નામો કે તો સિદ્ધપુરના એ કે ત્રણ નામો હોય એમા આશ્ચર્ય શુ છે? વળી સિદ્ધપુરને ક્ષેત્ર તરીકે ગણેલુ છે જ તેના પ્રમાણો જોઈએ મહામારતના વનપર્વમા તીર્થયાત્રાવર્ણનમા સિદ્ધપુરને તીર્થ-ક્ષેત્ર જણવેલુ છે

સરસ્વત્યાઃ સિદ્ધગણસ્ય ચૈવ
પૂર્ણશ્ચ યે ચાપ્યમરાસ્તથાન્યે ।

પુણ્યાનિ ચાપ્યાયતનાનિ તેષાં

દર્શં રાજા સુમનોહરાણિ ॥ અ. ૧૨૦, શ્લો. ૧૩ (નિર્ણયસાગર)

આમાં સરસ્વતીના તીરે સિદ્ધોનું તીર્થક્ષેત્ર કહ્યું છે અને ત્યાર પછીના શ્લોકમાં પ્રભાસને જૂદું વર્ણવેલું છે. વચમાં શર્પારક (સોપારા) ગણાવી ત્યાર પછી એજ સમુદ્રના તીરે પ્રભાસ કહેલું છે

ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં તો સ્પષ્ટ રીતે ‘ક્ષેત્ર’ શબ્દ વાપર્યો છે.

તદ્વીરાસીત્ પુણ્યતમં ક્ષેત્રં ત્રૈલોક્યવિશ્રુતમ્ ।

નામ્ના સિદ્ધપદં યત્ર સા સંસિદ્ધિમુપેયુષી ॥ અ. ૩૩, શ્લો. ૩૧

આમાં સિદ્ધપદને પુણ્યતમક્ષેત્ર વિશેષણ લગાડેલું છે. આ ઉપરથી સિદ્ધપુરની ગણના ક્ષેત્રમાં થતી કે નહિ તેનો નિર્ણય થઈ જાય છે.

મૂળરાજનો સંબંધ

રા. અંબાલાલભાઈ જણાવે છે કે મૂળરાજ સોલંકીએ પ્રભાસની ધાટીએ સિદ્ધપુરમાં તીર્થકુંડો બનાવ્યા પછી તેની તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ થઈ છે ૧૧ આ બાબતમાં પણ તેમણે કંઈ પ્રમાણ આપ્યાં નથી. મૂળરાજે તો માત્ર રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો હતો એટલુંજ આપણને ઇતિહાસ કહે છે, તેથી ઐંદુસરોવર આદિ તીર્થકુંડો તેણે બંધાવ્યા હતા એ તો રા. અંબાલાલભાઈની કલ્પના લાગે છે. અને જો તેણે સોમનાથની ધાટીએ એ બંધાવ્યાં હોય તો તેવાં પ્રભાસમાં હોવાં જોઈએ ત્યાં એમાનું કશુંએ નથી. વળી ઉપર ટાંકેલાં પ્રમાણો સિદ્ધપુરની ખ્યાતિ મૂળરાજ પહેલાં હતી એમ સિદ્ધ કરે છે.

૧૧. દ્વયાશ્રયમાં (સર્ગ ૧૨) હેમચંદ્રાચાર્યે સત્રશાળાનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ રૂદ્રમાળનો નિર્દેશ ક્રન્તા નથી. આથી એ સત્રશાળા તે જ રૂદ્રમહાલય એમ ધારવામાં આવે છે. એ એ જૂદા હોય તો પણ તેણે ઐંદુસરોવર બંધાવ્યાનું કોઈ ગ્રંથમાં લખ્યું નથી.

મિદ્ધપુર અને સિંચગજ

વળી, મૂળગળના અમય ક્રૂતા પણ પછી મિદ્ધપુરને એક અથો
ગ અગાલાલભાઈએ લાની મૂક્યું છે તેઓ લખે છે કે મિદ્ધગળના
નામ ઉપરથી સિદ્ધપુરનું નામ થયું છે ગસમાળામાં આના અર્થનું
એક વચન છે ખરું, પણ કોર્મમે તેને માટે કંઈ પ્રમાણ આપ્યું નથી,
એટલે એ એનો તર્ક જ છે અને તેથી ગેઝેટીઅરના પ્રમાણમદ્દ ઇતિ-
હાસમાં એ વાતનો સ્વીકાર થયો નથી હવે સિદ્ધપુર નામ રા ઉપરથી
થયું એ જોઈએ મહાભારતના આગળ ટાંકેલા શ્લોકમાં તેને સિધ્ધોત્ત
અથાન કહ્યું છે તથા ભાગવતના શ્લોકમાં તેને મિદ્ધપદ સરૂ આપી
છે, એટલું જ નહિ પણ એ પછીના શ્લોકમાં સમ્ભવતીને સિદ્ધસેવિતા
કહી છે વળી ભગવદ્ગીતામાં કપિલને સિદ્ધમુનિ કહ્યા છે સિદ્ધાનાં
કપિલો મુનિ (અ ૧૦, લો ૨૬) કપિનનો જન્મ એ અથો થયો
હતો એમ ભાગવતના તૃતીયઽધ્યાયમાં જણાવ્યું છે આથી એ અથળ
કપિલક્ષેત્ર-મિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાયું છે, તે કપિલના નામ ઉપરથી સિદ્ધગળના
નામ ઉપરથી નહિ સિદ્ધગળનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો હતો,
મિદ્ધપૂરમાં નહિ

મહાભારત અને ભાગવતની પ્રાચીનતા

પરંતુ કંઈ એમ માને કે મહાભારતનો એ ભાગ અને ભાગવત
મજરાજ પછી ગયેલા હોય તો તેમની પ્રાચીનતાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયા
અદિ વિચાર કરીએ. મૂળ મહાભારતમાં પાછળથી ત્રણ વધારા થતો
આવ્યો કે એ વાત ખરી, પણ હાલ મળી આવતો એક લાખ શ્લોકના
પૂનો ત્રય પણ મહુ પ્રાચીન છે ઈ સ ૪૬૦ કે ૫૩૨ના એક ઉત્કીર્ણ
લેખમાં એક્યક્ષત્રનોકપ્રમાણ મહાભારત કહેવું છે એ ઉપરથી મેકડોનન

હાલના મહાભારતને પણ એથા શતકથી અર્વાચીન માનતો નથી. ૧૨ એટલે એ મૂળરાજ કરતાં સાતસો વર્ષ પહેલાંનું છે.

પુરાણોને વિલ્લસને બહુ અર્વાચીન માન્યાં હતાં, પણ તેમની પ્રાચીનતાનો હવે સ્વીકાર થયો છે. આપણે ભાગવતની જ પ્રાચીનતા બેવી આવશ્યક છે, તેથી એનો વિચાર કરીશું.

૧ ઈ. સ. ૧૦૩૦ એટલે વિ. સં. ૧૦૮૬માં અલ્ખયજ્ઞિના ભારતવર્ષનામના ગ્રંથમાં ભાગવતની વૈષ્ણવ પુરાણ તરીકે ગણના છે. ૧૩ મૂળરાજના રાજ્યનો અંત સં. ૧૦૫૩માં છે, એટલે અલ્ખયજ્ઞિ એનો લગભગ સમકાલીન ગણી શકાય એથી મૂળરાજ પહેલાંનું એ પુરાણ હરે છે.

૨. શંકરાચાર્યે એવા ગોવિંદાષ્ટકમાં કૃષ્ણે માટી બાધાનો અતે ચશેદાને મુખમાં સમસ્ત વિશ્વતું દર્શન કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. મૃત્સ્ના મત્સીહેતિ યશોદાતાડનશૈશવસંત્રાસમ્ | વ્યાદિતવકત્રાલોકિત-લોકાલોકચતુર્દશલોકાલમ્ ॥૨॥ હવે કૃષ્ણની આ બાલલીલા ભાગવત વિના હરિવંશ કે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં નથી, તેથી શંકરાચાર્યના સમયમાં એ પુરાણ હોવું જોઈએ. શંકરાચાર્યનો જન્મ સં. ૮૪૪ના અરસામાં થયાનું નિર્ણયિત થયું છે. ૧૪ એથી ભાગવત મૂળરાજ કરતાં એ શનક પહેલાંનું હરે છે x

૧૨. Macdonell's History of Sanskrit Literature p. 287.

૧૩. Sachau's Alberuni's India, p. 131.

x શંકરાચાર્યના ગુરૂ ગૌડપાદે પંચીકરણની વ્યાખ્યામાં જગૃહે પૌરુષં રુપં ઇતિ ભાગવતમુપન્યસ્તં એમ ઉલ્લેખ છે. તેમ જ ઉત્તરગીતા ઉપરની તેમની વ્યાખ્યામાં ભાગવતના એક શ્લોકનું ઉત્તરાર્થ ટાંક્યું છે. એથી ભાગવતની વિદ્યમાનતા એમના સમયમાં જણાય છે. (જુઓ ગુજરાતી પ્રેસના ભાગવત ભાષાંતરનો ઉપદેશાત, પૃ. ૫.)

૧૪. Macdonell's History of Sk. Literature p. 402.

૩ તેથી પણ આગળ જઈએ તો દુહા લખે છે કે બાણના હર્ષચરિત ઉપ-ચી હુ સિદ્ધ કરી શકુ એમ છુ કે બાણે ખીજ પુનાણોની સાથે માગવત પણ એએણુ હોવુ એઈએ ૧૫ હર્ષને! મન્યાભિષેઃ ચ ૧૬૦મા થયાનુ નિર્વિવાહ છે ૧૬ એટલે માગવત શકનચાર્યના અમય કંતા પણ એ ગતક અને મૂળગજના અમય કંતા આ-શતક પહેલા હોવાનુ સામિત થાય છે

૮ એથી પણ આગળ જઈએ જેને પાશ્ચાત્ય પડિતો પ્રાચીનતમ પુગણુ ગણે છે તે મત્સ્યપુરાણમા માગવતનો ઉલ્લેખ છે

યત્રાધિકૃત્ય ગાયત્રીં વર્ણયતે ધર્મવિસ્તર'।

વૃત્રાસુરવધોપેત તન્માગવતમિપ્યતે ॥ અ ૬૩, શ્લો ૨૧

મત્સ્ય ઇમની ત્રીજા ગતકના અ તે એટલે વિક્રમના ચોથા ગતકના આ-ભમા આયાન પાર્જિટગ જણાવ છે ૧૭ એથી માગવતની પ્રાચીનતા બાણ કંતા ત્રણમા વર્ષ અને મૂળગજ કંતા માત્રમા વર્ષ પાછળ જાય છે આમ છતા પાર્જિટરે એની ગ્યના નવમા શતકમા ના આધારે ગણી છે તે સમજતુ નથી ૧૮ તકગ ખાતર એનો મત નીકારી વચ્ચે તો પણ મગગજ કંતા નિશ્ચય જમા વર્ષ જેટલુ તો એ પ્રાચીન નિગદ ગીતે મિધ્ધ થાય છે જ

ખીજ પ્રમાણ

મહાભારત ઉપગત સ્કન્દ અને પદ્મ પુગણોમા પણ સિદ્ધપુત્રો ઉલ્લેખ છે સ્કન્દ પુગણનુ પ્રમાણ પાછળ આવ્યુ છે પણ પદ્મનો

૧૫ Smith's Early History of India p 22

૧૬ Ibid, p 337

૧૭ Ancient Indian Historical Tradition, p 50

૧૮ Ibid, p 50

કેટલોક ભાગ મૃગરાજ પછીનો હોવાનો સંભવ છે. ૧૯ એથી એનો ઉપયોગ અહીં કર્યો નથી. આ સિવાય જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં પણ સિંધપુરનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે, પણ એ સિંધપુરને લંકાની નીચેના પૃથ્વીના ભાગમાં કહ્યું છે, તેથી એ સ્થળ તો અમેરિકા હોવું જોઈએ. ૨૦

રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં ગિંદુસરોવરનો ઉલ્લેખ છે. તે ચક્રવર્તિક્ષેત્રની સીમા કુમારીપુરથી (મંયુકતપ્રાંતનું કાનપુર કે બંગાળનું કામીલા) ગિંદુસરોવર સુધી કહે છે. કુમારીપુરાત્પ્રભૃતિ વિંદુસરો-વધિ યોજનાનાં દશશતી ચક્રવર્તિક્ષેત્રમ્ । (પૃ. ૯૨). હવે, વિંદુ-

૧૯. કાવ્યમીમાંસા તથા દ્વયાશ્રયમાં સાગરમતીને શ્વભ્રમતી કહે છે, જ્યારે પદ્યમાં તેને સામ્રમતી એમ અર્વાચીન નામને મળતું નામ જણાવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં નથી, પણ તેમાં તેની તીર્થમાં ગણના કરી છે. એથી હું તેનો કેટલોક ભાગ બહુ પ્રાચીન માનતો નથી. અજ્ઞાત ભીમે સાગરમતીની તીર્થમાં ગણના કરી છે. એથી પાંચસો વર્ષ જેટલું તો હવે લગુ આખું પુરાણ હોવું જોઈએ.

૨૦ જુઓ સિદ્ધાન્તશિરોમણિ નો શ્લોકઃ—લંકાંકુમધ્યે યમકોટિરસ્યાઃ પ્રારૂ પશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ । અધોગતં સિદ્ધપુરં પ્રસિદ્ધમ્ ॥ અદ્યપ્તિ તો કહે છે કે આર્યભટ્ટ, વસિષ્ઠ, પુત્રીશ આદિના ગ્રંથમાં પણ આવા ઉલ્લેખ છે (પૃ. ૨૬૭). આમાં તો લંકા અને રોમ રૂપ છે, યમકોટિ તે હું સૈન્યીરીઆનું યકુટરક ગણું છું. સિદ્ધપુરને બર્જેસ કાલ્પનિક કહે છે. (Arch. Survey of N. Guj p. 58), પણ તેને હું મેક્સીકોની પશ્ચિમે આવેલો સિદ્રો (Sedros) ટાપુ સમજુ છું.

ગ્તાનમા મિદ્ધપુર મિત્રાય અન્ય ગ્રથો ગિંદુમગેન નથી ૨૧ કોઈ કદાચ એમ ધારે કે પ્રથમ દુઃશ્વેત્રની સમ્પત્તીના તટ દેશે, પણ ગજરોખરે ઉત્તરપથની નદીઓનો ક્રમ બગેળા આપ્યો નથી, એવી એને એ પ્રદેશને પશ્ચિમ જણાતો નથી, જ્યારે તેણે પશ્ચિમ દેશ (ગુજરાત)ની નદીઓને-અગ્ગની, શ્વશ્રવતી (સાખરમતી), વાર્તાધ્વી (વાતડ), મરિ, હિરિયા (વિશ્વામિત્રી?) એમ-યથાયોગ્ય ક્રમમાં દર્શાવી છે, તેથી એ પ્રદેશનો એને પ્રત્યક્ષ પશ્ચિમ જણાય છે આથી આ ગિંદુમગેન ગુજરાતની મીમામા સોવુ ભેદએ એ અષ્ટ ૭ ગજરોખરનો અમય ચ ૬૩૬ થી ૬૭૬ સુધીનો નિશ્ચિત છે, એટલે એનો અથ મૂળ-જયી પચીસેક વર્ષ પહેલાનો છે (કા મી પ્રસ્તા ૫ ૧૫)

ગ્રથાનિર્ણય

પરંતુ ઉપર આપેલા પ્રમાણો મિદ્ધપુ નો ચોક્કસ ગીતે ગ્રથાનિર્ણય કરી આપતા નથી એમ કોઈને લાગે તો તેમના સતોષ માટે એ પ્રયાસ કરીએ મહાભારતના નવપર્વમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ ૭ -

પુનર્વહુમૃગ રમ્ય કામ્યક કાનકોત્તમમ્ ।

મરુભૂમે શિર સ્થાન તૃણવિદુસર પ્રતિ ॥

અ ૨૫૧ શ્લો ૧૩

આમાં ગિંદુમગેવન્તે મરુભૂમિ-માન્વણની આગળ આવેલું હતું

૨૧ મહાભારતના અભ્યપર્વ (અ ૩) અને ભીમપર્વ (અ ૬) માં એક ગિંદુમગેવન્તો ઉલ્લેખ છે પણ તેનું ગ્રથાન તો હિન્દુસ્તાનની બહાર જણાય ૭ જુઓ એ શ્લોકો -

અથોત્તરેણ કૈલાસાન્મૈનાકપ્રતિ ॥

હિરણ્યગૃગ સુમહાન્મણિમયોગિનિ ॥

છે. ૨૨ મારવાડની હદ પાલણપુર મુક્યા પછી શરૂ થાય છે અને સિંધપુર પાલણપુરની નજીક છે. એથી ગિંદુસરોવરનું સ્થળ સ્પષ્ટ છે. વળી એ જ પર્વના ૮૦મા અધ્યાયમાં તીર્થો ગણાવતાં ૫૭-૫૮મા શ્લોકમાં આશુતા વસિષ્ઠાશ્રમનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાર પછીના ૫૯મા શ્લોકમાં આ તીર્થ છે અને તે પછીના શ્લોકમાં પ્રભાસનું વર્ણન છે. આપણા તીર્થ સંબંધીનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:

रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथ। दृष्टुं भागी-
रथीं गंगामुवास बहुलाः समाः॥ आमां कैलास अने मैनाકनी
પેત્રી પાર આ સરોવર કહ્યું છે. એટલે તે ગંગાના મૂળ પાસે ટિખેટમાં
હોવું જોઈએ. ભગીરથ ગંગા લાવ્યા ત્યારે ત્યાં રહ્યા હતા એમ પણ સ્પષ્ટ
ઉલ્લેખ છે. વળી ભાગવતમાં તો તેને સરસ્વતીના તટે કહ્યું છે, એટલે
આ સરોવર જુદું જ જણાય છે. ભાગવતનું ગિંદુસરોવર તે સિંધપુર
પાસેનું જ એમ હું આગળ સિદ્ધ કરીશ.

૨૨. આ સરોવરને તૃણગિંદુસરોવર કહેવાનું કારણ એટલું જ છે
કે તે તૃણગિંદુ નામના ક્ષત્રિયે અંધાવ્યું હતું. એણે પ્રભાસમાં અંધાવેલા
તૃણગિંદુ-ઈશ્વર મહાદેવના મંદિરનો ઉલ્લેખ સ્કન્દપુરાણ (પ્ર. ૧૩૮)માં છે. આ તૃણગિંદુ સરોવરને હું સિંધપુરનું ગિંદુસરોવર
સમજી છું. કાળખળે તૃણ વિશેષણનો લોપ થઈ ગયો હશે. હાલ જે એ
સ્થળથી ઓળખાય છે એ તો ચાળીસ સમયોરસ કુટનો કુંડ છે. પણ
એની આજુબાજુની જગ્યા નીચાણમાં છે, તેથી ત્યાં પહેલાં સરોવર
હશે એમ અનુમાન થાય છે. સરસ્વતીના પ્રવાહથી કે અન્ય કારણથી એ
સરોવર તૂટી ગયું હશે. આવી રીતે પાટણનું સહસ્રલિંગ તૂટેલું છે. તેમજ
કર્ણુસાગર રૂપેણના પૂરથી અને જૂનાગઢનું સુદર્શન માહ મહિનાના
માવડાથી તૂટ્યાનાં દૃષ્ટાંતો છે. એ સુદર્શન અને પાટણના દુર્લભસરોવરનાં
તો નામનિશાન પણ રહ્યાં નથી. ટિખેટનું ગિંદુસરોવર પણ હાલ તો
ક્યાં છે ?

પિંગતીર્થમુપસ્પૃશ્ય બ્રહ્મચારી જિતેન્દ્રિય ।
કપિલાના નરથ્રેષ્ઠ શતસ્ય ફલમપ્નુતે ॥

હવે આણુ અને પ્રભામની વચ્ચેના સિદ્ધક્ષેત્ર-સિવાય ખીજી કંઈ તીર્થ-ગ્રામ હોઈ શકે? પિંગ અને કપિલ એ વર્ણ સમાન અર્થો છે. આપટેના દેશમાં જ ને માટે એક જગત, Tawny આ'યો છે' વળી, આ શ્લોકમાં ગાયો 'માટે 'કપિલા' શબ્દ લખ્યો છે તે પણ સ્પષ્ટ છે આથી આ તીર્થ કપિલક્ષેત્ર-સિદ્ધક્ષેત્ર છે એમ હું માનું છું.

હવે ભાગવતનું પ્રમાણ તેના તૃતીયઽધ ઉપગ્રંથી નિશક અળનિર્ણય થતો નથી પણ દશમઽધના ઉદ્દેશ્ય ઉપગ્રંથી એ સહેજે થઈ જાય છે બળભદ્રની વાતના ક્રમ જણાવતા ૭૮મા અધ્યાયમાં એ નીચેના શ્લોક તેમાં આપ્યા છે

સ્નાત્વા પ્રભાસે સંતર્પ્ય દેવર્ષિપિતૃમાનવાન્ ।

સરસ્વતીં પ્રતિસ્રોત યયૌ બ્રાહ્મણસંવૃત ॥ ૧૮ ॥

પૃથૂદક વિન્દુસરસ્વિતકૃપ સુદર્શનમ્ ।

વિશાલં બ્રહ્મતીર્થં ચ ચક્ર પ્રાચીસરસ્વતીમ્ ॥ ૧૯ ॥

આમાં જણાવેલા કેટલાક અંગો કુરુક્ષેત્રની અગ્નિવતી ઉપર પણ હોના જોઈએ એમ મહાભારતના વિવિધ ઉદ્દેશોથી સમજાય છે આર્યો વેદના વાગમાં પ્રથમ જ્યારે સપ્તર્ષિનું પ્રદેશમાં ગહેતા હતા, ત્યારે એ અંગો ત્યાં હોય જ એમાં સંદેહ નથી પરંતુ તેઓ જ્યારે ગુજરાતમાં આવીને રહ્યા હશે, ત્યારે એમ અહિંની નદીને સરસ્વતી નામ આપ્યું તેમ ત્યાંના તીર્થોની પણ અહિં આપના કચેની હોવી જોઈએ આથી આ શ્લોકમાં જણાવેલા તીર્થોને ભાગવતના કેટલાક શીકાકારો કુરુક્ષેત્રના ગણે છે પણ બળભદ્ર અગ્નિવતી ન આપ્યા વૃદ્ધે (પ્રતિસ્રોતમ્) ગયા હતા અને તે ગીત એ તીર્થોનો ક્રમ બધો બેસતો નથી, એ વાત એમના ધ્યાનમાં રહી નથી પરંતુ થી વધલાચાર્યના લક્ષમાં એ વાત આવી છે તેઓ લખે છે કે આમાં વૃદ્ધે ગયા એ જોતા એ ક્રમ ચોક્કસ નથી

તેથી તેમણે એમ સમાધાન કર્યું છે કે એ તીર્થમહાત્મ્યને લખેને હશે
 અગર તો પ્રાચીન સરસ્વતીના બધા સ્થળે એ તીર્થ હોવા જોઈએ.
 (યદ્યપિ પ્રતિસ્રોતો ગમને ક્રમેણ પૃથૂદકાનિ તીર્થાનિ ન સન્તિ
 તથાપિ માહાત્મ્યં પુરસ્કૃત્ય તેષાં ગણના તસ્મિન્ કલ્પે । વા
 તથા સન્નિવેશઃ પૃથૂદકાદીનિ પટતીર્થાનિ સર્વત્ર પ્રાચીસરસ્વતી
 ઇવં પ્લક્ષજાતા-સુવોધિની) જીવગોસ્ત્રામી તો બિંદુસરોવર ગુજરાતમાં
 છે એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે. એમનાં વચનો આગળ ઉપર ટાંકીયું.
 વળી, ભાગવતકારને કુરૂક્ષેત્રનાં તીર્થો અભિપ્રેત નથી, કેમકે કુરૂક્ષેત્રનું
 મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં તટસ્થ હોવાને તીર્થયાત્રાનું બહાનું કાઢીને
 બલભદ્ર નીકળી પડે છે એમ જણાવ્યું છે. શ્રુત્વા યુધ્યોદ્યમઃ રામઃ
 કુરુણાં સહ પાણ્ડવૈઃ ॥ તીર્થાભિવેકવ્યાજેન મધ્યસ્થઃ પ્રયયૌ
 કિલ ॥ ૧૭ ॥) તો પછી તેમને યુદ્ધના મધ્યમાં કુરૂક્ષેત્રમાં મોકલે એ
 કેવળ અસંભવિત છે. આથી આ તીર્થો ગુજરાતની સરસ્વતીના તીરે જ
 હોવાં જોઈએ. વળી, નાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં પૃથૂદકની પેલે પાર
 ઉત્તરાપથ આવ્યો એમ કહે છે. (પૃથૂદકાત્પરતઃ ઉત્તરાપથઃ-પૃ.૯૪)
 એ વચન પણ વિચારો. તે પૂર્વદેશને કાશી પછીનો ગણે છે અને
 ઉત્તરાપથમાં કુરૂક્ષેત્રનો સરસ્વતી ઉપરાંત ગંગાથી ત્રિંધુ સુધીની નદી-
 ઝોનાં નામ ગણાવે છે. આથી કાશીયા કરાંચી સુધી સીધી રેખા દોરીએ
 તો તેની ઉત્તરે ઉત્તરાપથ આવે. એ ગણતરીએ તેમાં હાલના મંયુકતપ્રાંત,
 દિલ્હી, પંજાબ, સિંધ અને રજપૂતાનાનો ઉત્તરાર્ધ-એ પ્રાંતોનો સમાવેશ
 થાય. એ મેળે જોતાં પૃથૂદક ખરોખર ગુજરાતની સરસ્વતીના તટે આવી
 રહે છે. તેને હું કચ્છના રણ અને સિદ્ધપુરની વચમાં ગણું છું. ત્યાર
 પછી બિંદુસરોવર-સિદ્ધપુર આગળ એ તો સ્પષ્ટ છે. ત્રિતરૂપને હું આશુમાં
 સરસ્વતીના મૂળ પાસે કેટલેક નજીક આવેલું સમજું છું. કેમકે સ્કન્ધ-
 પુરાણમાં કથા છે કે ત્રિત નામનો બ્રાહ્મણ ચત્ર કરવાની ગાયો મેળવવા
 નીકળ્યો હતો, ત્યાં વાઘના ભયથી ઊંડા ધરામાં પડી ગયો હતો, ત્યાંથી

બહાર નીકળી નકાલ તેમ નહોતુ તેથી તેણે માનસિક યત્ન કર્યો અને દેવોએ પ્રમત્ત થઈને ત્યાં પૃથ્વીનું પર કોડીને મગ્ગવતી ઉત્પન્ન કરી એટલે એ પાણીને લીધે બહાર નીકળ્યો અથ દેવ સમાદિષ્ટા તસ્મિન્ક્રૂપે સરસ્વતી નિર્ગત્ય વસુધાં મિત્વા પૂરયામાસ વારિણા । ૨૫૭ ॥ ૨૯ ॥ આ પછીનું અભાતીર્થ તે પુષ્કર એ અષ્ટ છે અને તે પછીનું ચક્રતીર્થ તે હું પુષ્કરની નજીક સમજી છું. ભાસણ તો પુષ્કરને જ ચક્રતીર્થ ગણે છે, “અભાતીર્થ કહેવાય કે” (પૃ ૩૯૨) આ ક્રમ ગુજરાતની મગ્ગવતીને લાગુ પડે છે પુષ્કર આગળ હાલ મગ્ગવતી નથી પણ પ્રાચીન મગ્ગવતીના પત્થપ્રવાહમાં એની ગણના છે

ચક્રતીર્થ પછી જન્મના અને ગંગા ઉપર થઈ જળભદ્ર નૈમિષાણ્યમાં જાય છે અને ત્યાંથી પ્રયાગ, ગયા વગેરે જ્યેષ્ઠ, થઈ દક્ષિણમાં જાય છે એટલે આખો ક્રમ યથાયોગ્ય છે એમાં સહેજ પણ ભૂન જંગુતી નથી આ મધુ જોતા માગવતદાના મતે બિદુમગેવ દાસ છે ત્યાંજ સિદ્ધપુર પામે હોવાનું અષ્ટ રીતે મિદ્ધ થાય છે માગવતનો સમય આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે મૂળગજ કૃતા મદ્ધ, પ્રાચીન છે

ભીમના મમયમાં સિદ્ધપુરની તીર્થપ્રમિદ્ધિ

પરંતુ આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા એ અમાલાલલાઈએ પોતાના લેખમાં મૂળગજ અને મિદ્ધગજના સૂચનો કર્યા છે, એટલે આપણે એટલો લાખો પ્રવાસ કરવો પડ્યો, બાકી ભીમના નિવાસ-આનના નિર્ણયમાં એટલે દૂર જવાની જરૂર નથી એના મમયમાં સિદ્ધપુરનો તીર્થ તરીકે ખ્યાતિ હતી એટલું જો પુરવાર કરી શકાય તો બસ છે એ મળધી પ્રમાણો દવ જોઈએ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ સ, ૧૫૩૫માં થયો હતો, એટલે તેઓ ભીમના અમકાલીન છે તેઓ ગુજરાતની યાત્રાએ બે વખત આવ્યા હતા, તેમાં બે વખતે મિદ્ધપુર ગયા હતા એમ તેમના ચત્રિ ઉપરથી

જણાય છે. ૨૩ તેમની પહેલી યાત્રાના સંબંધી આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:
 પછી આચાર્યશ્રી અંગિકાવનથી (અંગાછ) સિદ્ધપુર પધાર્યા ત્યાં
 જિંદુસરોવર ઉપર મુકામ કર્યો. આચાર્યશ્રીએ દમોદરદાસને કહ્યું કે આ
 ઠેકાણે કર્દમ ઋષીનો આશ્રમ હતો. અદિંજ કપીલ મુનિએ એમનાં
 માતૃશ્રી દેવહૃતિને સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. એ જ્ઞાન થયા પછી
 દેવહૃતિ આ સરોવરના જળરૂપ થઈ ગયાં. ૨૪

૨૩. બંગાળના ચૈતન્યદેવ પણ આ અરસામાં સં. ૧૫૬૭માં
 દ્વારકાની યાત્રાએ ગુજરાતમાં પધાર્યા હતા, પણ તેઓ સિદ્ધપુર ગયા
 હોય તેમ જણાતું નથી. પણ તેનું કારણ એ છે કે તેમના માર્ગમાં
 સિદ્ધપુર નહોતું આવ્યું. તેઓ દક્ષિણમાંથી આવ્યા હતા અને પાછા દક્ષિણ
 તરફ ગયા હતા. તેમની યાત્રાનો ક્રમ આ પ્રમાણે હતો. નાસીકથી,
 દમણ. સુરત, વડોદરા, ડાકર થઈ અમદાવાદ ગયા હતા અને ત્યાંથી
 સાબરમતી એળંગી ધોળકાને રસ્તે (છ. ભાષાંતરમાં દ્વારકા છે પણ એ
 દેખીતીજ ભૂલ છે) કાઠીયાવાડમાં દાખલ થયા હતા. ધોળકાથી, ધોધા,
 સોમનાથ, જૂનાગઢ ગયા હતા. ત્યાંથી ધન્વન્તરી ઝાડીમાં થઈ (ગરડા
 હુંગની?) ઝોખામંડળના અમરાવતી (અમગપર) પાસેના ગોપીતળાવ
 ઉપર થઈ દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ત્યાંથી વળતા વડોદરા આવી
 દાહોદ ઉપર થઈ દેવગઢ (ઝારીઆ?)ના માર્ગે ગુજરાત છોડ્યું હતું.
 ત્યાંથી વિદ્યાનગર (વિજયનગર) થઈ ખેતે જગન્નાથપુરી પધાર્યા હતા.
 (આ ક્રમ માટે જુઓ Chaitanya and his Companions by
 D. C. Sen, pp. 259-69) આ ક્રમ જોતાં તેમને સિદ્ધપુર જવું
 ઉદ્દિષ્ટ નહોતું. એમ તો તેઓ પુષ્કર પણ ગયા નહોતા, એથી, કંઈ
 તેની તે સમયની તીર્થપ્રસિદ્ધિ ન મનાય કે?

૨૪. લલ્લુભાઈ પ્રા. પારેખકૃત વલ્લભચરિત્ર, પૃ. ૨૮૧. સિદ્ધપુરમાં
 શ્રી. વલ્લભાચાર્યજીની એક જિંદુસરોવર પાસે છે અને ત્યાં કર્દમની
 બહુ પુગણી મૂર્તિ છે.

અ ૧૩૬૧મા ગ્યાએવા પ્રવર્ત્તિતામણિના લાપાતગ્મા મિધ્વ-
પુગ્ને ઉલ્લેખ છે (શાસ્ત્રી ગમચદ્ર દીનાનાથજીત ખીજી આવૃત્તી પૃ. ૧૬૮)
પણ મળ અમૃતમા તે એ ગ્યગનુ નામ શ્રીનગર જણાવેલું છે (પૃ ૧૫૧)
એ શ્રીનગર તે જ મિધ્વપુગ એ નક્કી થઈ શકતું નથી આથી આ
પ્રમાણે ૯ અન્નિય માનુ છું

શ્રી વડલાચાર્યજીના સમકાલીન શ્રી ચૈતન્યદેવના ગિય શ્રી જીગો-
ગ્વામી-જેમના મીનાગાર્થ માથેનો પ્રસંગ 'ત્રજમા વમી હજી પુરુષ :લા'
સુપ્રસિધ્ધ કે-ભાગવત ઉપની પોતાની વૃષ્ણવતોપણી દીકામા દગ-
મન્દધના આગળ ટાકેલા લોકમા જણાવેલા ગિદુસગેવ અબધી
લખે છે કે એ શુજગતમા આવેલા મિધ્વપુગ પામે છે

વિન્દુસરોવર—કર્દમાશ્રમે ગુર્જરદેશીય સિદ્ધપુરવર્તિ ।

અ ૧૬૫૦ના અગ્મમા ગ્યાએવા હીરસૌભાગ્ય કાવ્યમા પણ
મિદ્ધપુગ્ને ઉલ્લેખ છે

બ્રહ્મપુત્રી સ્મિતાનેરુપદ્વાકિતાયત્પુરશ્રોમણિમેલવાજનિ ।
સૂરિકળીરવોડકુળલોકોત્સવૈ સિદ્ધપૂર્વપુર પાવનં તદ્વ્યધાત્વ॥
સં ૧૨ શ્લો ૨૮

મિદ્ધપુગ્ની ગણના ત્રૈવ તીર્થોમા નથી. છતાં પશુ તેને પારન
કર્યું છે, એ એની આર્થનાર્થપ્રમિતિ સૂચવે છે પાટણથી આણુ જતા
શ્રી હી-વિજયજીએ ત્યાં મુકાવ કર્યો હતો એને અનવલીને નિર્દેશ છે

ભાક્ષણ દશમન્દધમા મળના અનુવાદમા ગિદુસગેવનો ઉલ્લેખ
કે છે

બિન્દુસરોવર માંહે તેહરે, ત્રિતરૂપેરૂપ નાલા ઝોહરે,
બ્રહ્માતીર્થ ચક્રક્ષેત્ર કહેવાય રે, પંચપાગી સરસ્વતી ગય રે—
પદ ૪૫૫, પૃ. ૩૯૨.

પરંતુ હાથકંકણને આરશીની શી જરૂર? બીમના સમય માટે
બીમનો પોતાનો પુરાવો સીધો-direct ગણાય. તે હરિલીલાની પહેલી
કલામાં તીર્થોની નામાવલિમાં સિદ્ધક્ષેત્રને ગણાવે છે:—

તિહાં બદરીનારાયણ, વ્યાસ, સિદ્ધક્ષેત્ર, પુષ્કર, પ્રભાસ;
તિહાં વૈતરણી, રૂઝમાવની, ગંગાસાગર, સાબરમતી.—

ક. ૮૭, પૃ. ૧૮

અહિં તેણે સિદ્ધક્ષેત્રને પ્રભાસથી જુદુ ગણાવ્યું છે. વળી તેણે તે
બંનેની વચમાં પુષ્કર મુક્યું છે. એ હીક કર્યું છે; નહિ તો ક્યાં જો
પ્રભાસની આગળ સિદ્ધક્ષેત્ર મુક્યું હોત તો, તેને પ્રભાસનું વિશેષણ ગણી
ત્યાં સિદ્ધિ પાઠ મૂકી, તેનું વતન પ્રભાસ હોવાનો પુરાવો એક વધત!

વળી તે ચોથા કલામાં બિન્દુસરોવરનો ઉલ્લેખ કરે છે:

સિદ્ધક્ષેત્ર ઉત્તમ ભુવિમાંહિ, સાન્નિધ્ય શ્રી સરસ્વતીપ્રવાહ:
બિન્દુસરોવરિ બઈડાં ધ્યાનિ દેવહૃતિ પામ્યાં નિજ ન્યાન.—

ક. ૪૭, પૃ. ૫૩

આ સ્થળે તો રા. અંબાલાલભાઈ પોતે જ ટીકામાં સિદ્ધપુર
જણાવે છે એટલે એ સંબંધી મતભેદને અવકાશ નથી.

૨૫. ભાલણના પ્રસિદ્ધ દશમસ્કંધમાં 'ત્રિતરૂપ'ને બદલે 'સુદર્શન-
તીર્થ' પાઠ છે, પણ મૂળમાં તો સુદર્શન ત્રિતરૂપનું વિશેષણ છે. ભાગવતના
કોઈ ટીકાકારે સુદર્શનને તીર્થ ગણ્યું નથી, પણ ત્રિતરૂપ છે. વળી ચક્ર-
તીર્થ તો પાછળ આવે છે જ. ભાલણે ભૂલ નહિ કરી હોય તો, સંપા-
દકની ભૂલ હશે. એ કારણથી મેં પાઠ સુધારીને મૂક્યો છે.

દેવમંદિરો

ઉપરના ઉતાગમા દેવદત્તિનો નિર્દેશ છે . તેની આગળની ડહી-
આમા કપિલનો ઉલ્લેખ છે વળી એ ત્રયની કલ-શ્રુતિમા નીચેના
બીજા દેવો જણાવેલા છે

મિદ્ધક્ષત્ર, માધવ, સન્મતી, ઋદ્રદેવ, શ્રી કર્દમ પતિ,
અલ્પગણેશ, ઇશ કેનાર, ગોવ્યદત્તવામી ભક્ત સાધાર —

ક ૧૦, પૃ ૨૧૩

એટલે એ ત્રણના દેવો એક દરે આ પ્રમાણે થયા — ૧ કપિલ,
૨ દેવદત્તિ, ૩ કર્દમ, ૪ સન્મતી, ૫ ઋદ્રદેવ, ૬ માધવ,
૭ ગોવિંદ, ૮. અલ્પ કે અલ્પક્ષ ગણેશ અને ૯ કેનારેશ્વર

આ દેવોમાથી પ્રભાસમા એક પણ નથી, જ્યાં છેલા સિવાય
ગાફીના માતેના મંદિરો અત્યાગે પણ મિદ્ધપુન્મા છે આમા બીજા
દેવોની સાથે સન્મતીનું નામ લીધું છે, તે નદીને ઉદ્દેશીને નહિ, પણ
દેવીને ઉદ્દેશીને હોવું જોઈએ, કેમકે સન્મતીનું મંદિર સિદ્ધપુન્મા સન્-
મતીને તટે છે હેવા એ દેવોના મંદિરો મને ત્યા જણાયા નથી, પણ
ત્યા મહાદેવ અને ગણપતિના વણા મ્યાનકા કે, તેમાથી ટાઈ નામ
અથવા તો પહેનાના નામોમા અત્યાગે કેન્દ્રાં થઈ ગયો હોય ઋદ્રદેવ
તે ઋદ્રમદાલયના ચક્ર એમ હું અમળું છું પ્રભાસની માફક મિદ્ધપુન્ન
એ પ્રમિદ્ધ મંદિર પણ બીમના અમય પહેલાં એ જણ વખત તૂટયાનું
કહેવાય છે, પણ તે પ્રભાસની પેઠે એ મંદિર તૂટ્યા પછી તેનો પાડો
ઊંચોદાર થઈ પૂજન ચાનું થતી હશે, નહિ તો મુઅનમાનોને એ મંદિર
વાર વાર તોડવાને કાગળ હોય નહિ બીમના અમયમા પણ ઋદ્રમદાલયના
પૂજનઅર્ચન ચાનું હશે એના અમય પછી ઔગત્રેએ તે કેન્દ્ર તોડી

નાખ્યું અને મસીદ ત્યાં બંધાવી, ૨૬ ત્યાર પછી એ મંદિર તરીકે બંધ પડ્યું હશે. આ રૂદ્રદેવ પ્રભાસના સોમનાથ નહિ, કેમકે જો તેમ હોય તો તેણે સ્પષ્ટપણે કેમ ન કહ્યા? પ્રબોધપ્રકાશમાં તે સ્પષ્ટ રીતે 'સોમેશ્વર' કહે છે, તો અહિં તેમ કહેતાં એને શું થયું?

આ પ્રમાણે આ દેવોનાં મંદિરો અત્યારે પ્રભાસમાં નહિ હોવાથી રા. અંબાલાલે સ્કન્દપુરાણમાં જોળી કાઢ્યાં, પણ તેમાં માત્ર કેદારે-

૨૬. ઔરંગઝેબે મહમ્મદ ગિઝની અને અલાઉદ્દીન ખુની કરતાં પણ વધારે હિંદુ દેવજો તોડવામાં અને મૂર્તિઓ ભાગવામાં જુલમ કર્યો હતો; તેણે મથુરાના કૈશવરાયનું અને કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર તોડી ત્યાં મસીદો કરી હતી. ગુજરાતમાં તો તેણે મુખ્યાગીરી વખતે અને આદશાદ-ગીરી વખતે એમ બે વાર મંદિરો તોડ્યાં હતાં. અમદાવાદનું ચિંતામણ પાર્શ્વનાથ અને પ્રભાસનું સોમનાથનું મંદિર તેણે જમીનદોસ્ત કર્યાના દષ્ટાંત છે. સિદ્ધપુરનું મંદિર તોડ્યાનું ઇતિહાસમાં નથી, પણ એવા નાનાં ગામોનાં ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં હોય નહિ. પણ તેણે આખા ભારતવર્ષનાં મંદિરો તોડવાનાં અને મૂર્તિઓ એવી રીતે ભાગવી કે કરી તેની પૂજા ચાલુ ન થાય એવાં ફર્માનો કાઢ્યાં હતાં અને મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની મના કરી હતી. એટલે સિદ્ધપુરનું મંદિર પણ બચ્યું નહિ હોય. સિદ્ધપુરનો રૂમાળ મહમ્મદ ગિઝની અને અલાઉદ્દીન ખુનીએ તોડ્યા સંબંધી પણ મૂળ ફારસી ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ નથી. એવાં નાના ગામોના ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં ક્યાંથી હોય? (ઔરંગઝેબના મંદિરભંગન માટે જહુનાથ સરકારનો ઇતિહાસ, ભા. ૩, પૃ. ૩૧૯થી ૩૨૪ જુઓ.)

૨૭ અને માધવ સિવાય નામ છે જ નહિ આથી તેમાંથી માત્ર માધવ મળી જાય છે જ્યાંક તેઓ ટાકી શક્યા છે પણ એ માધવ તે પ્રભાસના નહિ, પણ પોગળદના માધવપુત્રના! વળી તેમાં જણાવેલા તત્તોદક વામીને તો ભીમ ઓળખતો પણ નથી! માધવપુત્રના માધવ તે પ્રભાસના ગણી શકાય? એમ હોય તો પત્રી ડોકોગના દેવને અમ- નાવાદના કે વડોદરાના ગણુવા જોઈએ વાક, પ્રભાસજીવની મર્યાદામાં એ અંગ ગણી માધવગણને પ્રભાસના ગણીએ, પણ માધવગણ સિવાય ખીજ દેવોને માટે શું? ગોવિંદગણ મન્ત્રિ તો આખા કાઠિયાવાડમાં ગોધુ ય નહિ જડે જ્યાં સિદ્ધપુ-માં 'ગોવિંદ-માધવ'ના મન્ત્રિમાં ગોવિંદગણ અને માવવગણની મનોદર પ્રાચીન મર્તિઓ બિગડે છે વળી કપિય, દેવદત્તિ અને ર્મની મર્તિઓ તે આખા ભાગતવર્માં ખીજે કોઈ અંશે નથી આ ઉપરથી અપદ જણાયુ હશે કે દક્ષિણમાં નિર્દિષ્ટ કરેલુ સ્થળ પ્રભાસ નહિ, પણ સિદ્ધપુર છે અને ભીમનુ નિવાસ- આન પણ એ જ હોવું જોઈએ

ભાષાવિચાર

આ મગધી પણ દર કદ શકા રહેતી હાય તો દક્ષિણીનાની ભાષા ઉપરથી તે દર અઠ નવ છે, આ મગધી થોડાક ઉપગટપડેના વિચારે જણાયું છે. તેનો ગ્રીયુવટથી અભ્યાસ કરનારો સમય મળ્યો નથી

૧ દક્ષિણીમાં કાઠિયાવાડી પ્રાતિક શબ્દો જેવા કે હાલવુ, રેડો વામગી, ખમો, વગેરે કોઈ જોવામાં આવતા નથી પણ તેને

૨૭ પ્રભાસખડમાં વ્રતાવધિ મહાદેવના મન્ત્રિના નામ છે, એ વેંગ કેદારેશ્વરના પણ નામ છે એટલા નધા મન્ત્રિ પ્રભાસમાં કોઈ કાળે હવે દેમ એ સકાચિત છે કેદારેશ્વરનુ મન્ત્રિ હોય, તોપણ નવમાંથી એક બે નામથી પ્રભાસ આપિત ન થાય. એમ તો આણુ ક્ષેત્રમાં ખજાન રા મા એક કેદારેશ્વર નુ નામ છે એ સિદ્ધપુ-ની નજીક

બદલે ગુજરાતમાં વપરાતા ચાસો, સૂતો, પટોળા. રહેા વગેરે શબ્દો વપરાયા છે.

૨. તેમાં ઘણી કહેવતો છે, તે પણ ગુજરાતમાં પ્રચલીત છે તે જ છે; કાઠિઆવાડની ખાસ કાંઈ કહેવત નથી.

૩. પ્રાચીન ગુજરાતની અને રાજસ્થાનની ભાષામાં દરવાજાને બદલે 'પોલિ' શબ્દ વપરાતો. મેવાડ અને મારવાડમાં હજી પણ એ અર્થમાં એ શબ્દ પ્રચલિત છે અને ગુજરાતમાં પણ કવચિત છે, પણ ઘણે ભાગે મહોલ્લાનાં નામોમાં એ રૂપાંતર પામ્યો છે. મહોલ્લાને દરવાજા દોય તેની સંજ્ઞા ઉપરથી એ રૂપાંતર થયું છે. પરંતુ કાઠિઆવાડમાં એ શબ્દ પ્રચારમાં નથી. ભીમ એ શબ્દ વાપરે છે:

આરિ પદારથ પોલધદારિ, ઈન્દ્રસુત જસવંત તલહાર.

કલા ૧૪, કડી ૮, પૃ. ૧૭૩.

૪. ભીમ પગથીઆને માટે 'પાવડી' ૨૮ શબ્દ વાપરે છે.

છાજાં મણિમંડિત ચિહ્ન પક્ષ, મોટાં ધવલગૃહ નવલક્ષ.

વૈર્ય કેરી પાવડી પાખલિ તેહ પીરોજે જડી.—

ક. ૧૪, ક. ૨-૩ પૃ. ૧૭૨.

આ શબ્દ કાઠિઆવાડમાં વપરાતો નથી, પણ સિદ્ધપૂર તરફ વપરાય છે અને 'માધુપાવડીનો આગે' એમાં અમરત્વ પામ્યો છે.

૫. પરંતુ સૌથી અગત્યની બાબત તો દરિલીલામાં વપરાએલાં ભવિષ્યકાળના પ્રથમા એકવચનનાં રૂપો સંગ્રહી છે. સંસ્કૃત દ્વયે પ્રત્યય ઉપરથી પ્રાકૃત દ્વસ્સદ્ થઇ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ઇસિ કે એસિ રૂપ થયું છે. જુઓ,

૨૮. રા. અંબાલાલભાઈએ 'પાવડી'ના અર્થ પાળ લખ્યો છે (જુઓ ટીકા પૃ. ૩૯૪); પણ પહેલી પંક્તિમાં ધવલગૃહ જણાવ્યાં છે. તો ઘરને પાળ હોય ખરી? રા. અંબાલાલભાઈ જેવા સંહિત્યમર્મજ્ઞ પણ તેનો અર્થ ન સમજી શક્યા, એ જ એ શબ્દની પ્રાંતીયતા સિદ્ધ કરે છે.

૧ જન હિંદિસિ હઠિ દક્ષન્ત ગણિ, તવ નગણુ મુગ્રાણુ તણિ
ગ્ણમધ ૭૬ ૩૪

૨ ગૂર્જગતિગ્ધ માંડિસિ ક્લહુ, માહાગ્ધ માયિ કટક મોક્લુ
કાન્હ. પ્ર ૧, ૨૬

૩. હિ કવિઅણ હૂ વિમનમતિ વિમલપ્રખધ રચેસિ
વિ પ્ર ૧, ૧

૪ ભક્તિ ઉપામધ ભાવપરી યોલિગિ અનુક્રમિ તેહ
હ ૬ ૫૪, પૃ ૭૨

૫૭ તુ એક બીજુ રૂપ વણી લગ્યાઓ વાપરે છે

૧ મર્યાદા ત્રિભુવનધણી, યોલ્યોમ તેહ વિચાર-૬ ૧, પૃ ૧૩

૨ હવર્ધ યથાસુગતિ દહ્યોસ પૂર્વ કથાપ્રસંગ-૬ ૩૮, પૃ ૮૩

૩ પગિ ધગ્નિર્ધ તે માર્યોમ, પછધ નચત ગજ ક્યોસિ-
ક ૪૬, પૃ ૧૩૫

૪ હ મન્યોમ ઓ પડશન દેહ, પશુતણિ મતિ પન્હગિ એહ
ક ૪૬, પૃ ૨૧૦.

૫ વારવતણુ વચન માન્યોમ, ગુહ કૃષ્ણદ કથા રચ્યોસિ-
ક ૫૮, પૃ ૧૭

૧૯ આ રૂપ ગજઅ્યાની ક માગ્રાડી ભાષામા પણ નથી, એ વળી એની પ્રાતીયતાનો વિશેષ પુનરા છે (જુઓ, ડૉ. ટેસિટોરીનુ પશ્ચિમ ગજઅ્યાની ભાષાનુ વ્યાકરણ—Indian Antiquary, April 1915 pp 80-81) ત્યારે આ રૂપ ક્યાથી આવ્યું / એક તર્ક અહીં મળુ હક છું અપભ્રંશ વર્તમાન પ્રથમા એક વચનનુ રૂપ અડ તેમા ભવિષ્યનો ફસ્સડ પ્રત્યય ઉમેનાતા ચોસ્સડ-ચોસિ-ચોસ થયુ હોય ન ત કરક+ફસ્સડ=કર્યોસ્સડ-કર્યોસિ—કર્યોમ ટેસિટોરી ભવિષ્ય પ્ર એ વચનનુ ફસ્સુ રૂપ લખે છે, પણ મને તો તે બહુવચનનુ લાગે છે કનિઓ પોતાને બહુવચનમા એવા રૂપ લખે છે, પણ એની માથે એકવચનનુ હ મર્નામ હોય તો જ એકવચની ગણાય

વળી પ્રબોધપ્રકાશમાં પણ

૬. કરેસ કથા તિણ્ઠ કરણિ વાણી હુધ પવિત્ર.—પ્ર. ૧, ક ૨૩.

આ રૂપો બીજા કોઇ કવિએ વાપર્યાં જણાતાં નથી, માત્ર કર્મણે એક જગાએ સીતાહરણમાં તે વાપર્યું છે:

બ્રહ્મોસ તુ વક્ત્રી જસવાધીસઘ, નહીંતરિ દુસ્તર તાર્યાં.

ક. ૧૪૬, પ. ૩૯.

પરંતુ કર્મણનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી. તેનું મારવાડીને મળતું કર્મણુ નામ જેતાં તે ઉત્તર ગુજરાતનો પણ વતની હોય. ત્યારે પછી ભીમના આ રૂપનો ખુલાસો શો? તે એટલો કે તે રૂપ પ્રાંતીય છે. તેનો છેલ્લો ‘સ’ ખરી જઘને હજી પણ એ ઝિઝા-સિદ્ધપુર અને વીસનગર વડનગર તરફ વપરાય છે, “હું આજ નહિ પણ કાલ લાવ્યો (લાવીશ),” ‘તું કાલે મારે ઘેર આવીશ તો તારા કામ કર્યો (કરીશ),’ ‘તું વધારે બોલીશ તો તને માર્યો (મારીશ)’ વગેરે હાલ પણ ત્યાં બોલાય છે. ૩૦ આવાં રૂપો કાઠિયાવાડ તો શું પણ, ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં વપરાતાં નથી. આથી ભીમનું નિવાસસ્થાન સિદ્ધપુર હોવું જોઈએ એમ નિઃશંક રીતે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રબોધપ્રકાશનો ઉલ્લેખ

ત્યાર પછી, ભીમે પ્રબોધપ્રકાશમાં પ્રભાસનો અને સોમનાથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ શાથી? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે પણ હું કહું છું કે તે કાવ્ય એણે ત્યાં રચ્યું હતું એટલું એનાથી જણાય છે, તે પ્રભાસનો વતની નહોતો એ તો એમાં વપરાયેલા શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ જાય છે. તે પંક્તિઓ શુઓ:

૩૦. આ રૂપ પુરૂષો વાપરે છે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ પણ વાતચીતમાં વાપરે છે. “એન, તારે ઘેર હું સાંજે આવ્યો (આવીશ)” વગેરે.

ભવભયલજન શ્રી ભા-તી, પત્ર પ્રવાદિ વહિ મગ્ગવતી
 શ્રી મોમેશ્વર નિજ આવાસ, ભુમિ માદિ ખીણુ કંતાસ
 નીચ તિલકદેન પ્રભાસ, તિહાં વસઈ દિજ નગસિંહ વ્યાસ
 તે ધનિ મેવઃ વૈષ્ણુવદાઃ કીધુ એહ પ્રમોધપ્રકાશ

હાહી એ પકિતઓમા તે શુ નખે છે? 'પ્રભાસમા નગસિંહ વ્યાસ
 નામના પ્લાસણુ વમ છે, તેના વગ્મા રહીને વૈષ્ણુવે(ભીમે) આ પ્રમોધ-
 પ્રકાશ ગ્યો.' હવે જો પ્રભાસના તેનુ વતન હોય તો ખીજને ધેર
 જઈને અચન્યના ગાથી કે? નગસિંહ વ્યાસ તેનો બાપ હોવાનો પણ
 મહત્ત્વ નથી, બાપને ધેર રહીને અચ ગ્યો એમ કહેવાનો જો હેતુ?
 આથી પ્રભાસ તેનુ વતન હોય એમ જણાવુ નથી કાંઈ કહેશે મિદ્ધ-
 પુ, ને ભીમ દેહ પ્રભાસમા જઈને અચન્યના કેમ કે? તો કહેવાનુ કે
 શુરગતી આદિત્યના ઇતિહાસમા આવા પ્રમગો વણા કે જૂનાગઢના
 શ્રીધરે પ્રભાસમા એક અચ ગ્યો હતો, ખભાતના શિવદામે દક્ષિણ-
 મિન્તપુરમા અને વડોદરાના પ્રેમાનંદે મુગ્ધ, નદુરળાગ અને છુનાનપુરમા
 અથો ગ્યોના દૃષ્ટાંતો મળી આવે કે ૩૧ તો ભીમને માટે તે ગાથી
 અનન્ય ગણાય? વળી તેને પ્રભાસમા જવાને માટે કાંઈ પણ હતુ
 તે વખતોવખત દારકાની યાત્રાએ જતો એમ તે પોતેજ જણાવે છે
 કાંઈ જૂનાગઢ-પોન્પદ ઉપર યઈને જવાતુ તેથી તે દારકા જતા
 કે ત્યાંથી પાછા વળતા પ્રભાસની યાત્રાએ ગયો હોય અને ન મિદ્ધ
 આમને કેરે ઉતયો હોય અને તેની સૂચનાથી પ્રમોધપ્રકાશ ગ્યો હોય
 તે કેવલ આભાસિક છે તે પ્રમોધપ્રકાશના અનૂત મગવાય ભામાં

૩૧ ચાલમારત કાવ્યના દર્શા અમન્યદ્રમ્યગિએ પોતાના પદ્મા-
 નન્દ કાવ્યમા લખ્યુ છે કે આ અચ પાટણના પદ્મમત્રિના ધનમા
 રહી વખ્યો છે શ્રી પદ્મસ્તયનેન પદ્મવદય સદ્ગાથિતો નિર્મમે-
 પ્રશન્નિ ૧૦૧ એટલે અન્યના ધનમા રહીને અથો ગ્યોના દૃષ્ટાંતો છે

નૃસિંહપ્રસાદેન કહે છે એમાં નરસિંહ વ્યાસની મહેમાનગીરીનો ઉલ્લેખ છે એમ હું સમજું છું.

આ બધી ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એટલો જ નીકળે છે કે ભીમનું નિવાસ-સ્થાન સિદ્ધપુર હતું અને તેણે હરિલીલા ત્યાં જ રચી હતી, પણ પ્રમોદપ્રકાશ પ્રભાસમાં રચ્યો હતો.

હવે આપણે ખંડનાત્મક વિવેચનમાંથી મંડનાત્મક માર્ગે વળીએ. રા. અંબાલાલભાઈએ ભીમના ગુરૂનો નિર્દેશ કર્યો છે, પણ તેને ઝાળ-ખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, એ પ્રશ્ન અણઉઠેલો જ રહેવા દીધો છે. ૩૨ તે આપણે ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરીએ. ભીમ પોતાના ગ્રંથોમાં એના ગુરૂ સંબંધી ખેત્રણ વીજળીના ઝળકારા નાંખી દે છે, એમાં એના સ્વરૂપનું કંઈક ઝાંખું ઝાંખું દર્શન થઈ જાય છે. તે હરિલીલા રચ્યા પહેલાં કોઈની પાસે આશીર્વાદ મેળવવા ગયો હતો. તે કાવ્યના આરંભમાં લખે છે:

આવી દ્વિજનઈ લાગુ પાઈ, મઝનઈ કીધું બહુત પસાઈ.
કર જોડી બ્રાહ્મણ વીનવ્યા, 'સ્વામી, મઝ ઉપરિ કરે દયા.
મનમાંહિ ઉતકંઠા ઘણી કથા કહેવા કેશવતણી.
તહારી અનુકંપા થિકી ગાયોસ ગુણ હં સુત દેવકી.
કથા રખે રહિ અધવિચિમાંહિ, પછઈ લોકહસારત થાઈ.'
વલતૂં વચન મહાકવિ કહઈ, 'એ કથા અધવિચિ નવિ રહઈ.'
આણી હૃદય વિચાર વિવેક. પૂંવજાય આપુ એક.

૩૨. જુઓ, ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૧૨. ટિપ્પણ, ૨૭. "આ પુરુષો-ત્તમ વિપ્ર કોણ તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી, એટલે તે સંબંધી અહીં જ અટકવું જોઈએ"

પૂર્વજાણ

‘મોલ કલાઃ સજ્જની, બીન્દુ જિન મયક,
પૂરી પાતકનામની દુઝઈ ક્યા નિકલક’

ચૂંપે

વલી ઉપરિ આપુ નગદાન, “પામીરા ધ-ણીધનુ ધ્યાન.”

તુડા દિજ દીધી આગીય “તુઝનઘ પ્રસન્ન દુઝઈ જગદીશ”

વિપ્રતણુ વચન પામીજી, ડું ભેડી મન્તક નામીજી

તુ મઈ જણી અક્ષર યુગતિ, પામ્યુ કેસવ તણી ૬ ભગતિ

આમા પોતાને અક્ષર્યુક્તિ તથા કેસવભક્તિનો આશીર્વાદ આપી

કાવ્ય લખવા પ્રેરણા ડગનાર અને એ કાવ્યનો ‘મોલકલા’ એવો નામ-

કરણસગર કગનાઝ બાલજીને ભીમ મહાકવિ કહે છે, તો એ કાણ?

પોતાના કાવ્યના ગુણ અને વિસ્તાર એ બનેલા એ સના સાર્થક

કગનાઝ તો ભીમના મમયના એજ કરિયો ગુજગતી આદિત્યના ઇતિ-

દાસમા જણાયા છે-તે જૂનાગઢનો નગમિહ મહેતો અને પાટણનો બાલજી

માપદેવના મૂળ કાવ્યનુ નામ હરિલીલાવિવેક છે, પણ ભીમે

વિવેકને ગદ્યે પોહશકલા નામ આપ્યું છે તે એના ગુરૂની સૂચનાનુ

પરિણામ જણાય છે આવી ભીમના કાવ્યનુ નામકરણ બાલજી દ્યુ

હતુ એમ હું માનુ છું. ઉપરનો પૂર્વજાણે ભીમની પોતાની વ્યના

નથી પણ તેના ગુરૂની વ્યના છે, એ તો ‘આપ્યુ પૂર્વજાણ એક’ એ

ઉપરથી સ્પષ્ટ છે બાલજીને ‘મોળ કલા’ શબ્દ ખામ પ્રિય હતો, એ

તેના દસમસ્કંધના વિનિધ ઉદ્યેજો ઉપરથી જણાય કે જુઓ પદ

૪૯૬, પૃ ૪૦૭

“લદમીએ મોળ કલા પ્રમાણ મેચ્યા ના-પાણ,”

એવા પ્રિય શબ્દો ઉપરથી સન્દૃષ્ટ કવિઓના વિવેચનો થયા છે

જેમ કે દીપસિખા-કાલિદાસ, રાટા-માવ, અનગ-દર્પ વગેરે આ રીતે

ભાવજને આપણે ‘મોળકલા-ભાવજ’ કહી શકીએ

ત્રિવેદી. પરંતુ નરસિંહ તો હરિલીલા રચાઈ (સં. ૧૫૪૧) એ પહેલાં પાંચ વર્ષ ઉપર પ્રભુના ધામમાં પહોંચી ગયા હતા. ૩૩ એટલે ભાલણ જ અવશિષ્ટ રહે છે. સિદ્ધપુત્રી પાટણ પગરસ્તે માત્ર બાર ગાઉ જ દૂર છે, તેથી ભીમને સારસ્વતમંત્રની દીક્ષા આપનારને હું ભાલણ સમજું છું.

પરંતુ ઉપરની પંક્તિઓમાં ‘મહાકવિ’ શબ્દ છે તે ઉપોદ્ધાતના ઉતારામાં છે, મૂળ કાવ્યભાગમાં તો તેને બદલે ‘મહારીષિ’ શબ્દ છે. તેમજ દિપ્પણનાં પાઠાન્તરોમાં પણ કોઈમાં ‘કવિ’ શબ્દ જણાતો નથી, એટલે જો બીજી કોઈ પ્રતમાં એ ન હોય તો સંપાદકની સરતચૂક અથવા મુદ્રણદોષનું એ પરિણામ હોવું જોઈએ. છતાં પણ ઋષિ શબ્દ યથાર્થ હોય તોપણ એ મહાઋષિમાં ગુજરાતી કાવ્ય-રચનાની શક્તિ તો હતીજ, એમ ઉપરના પૂર્વજ્ઞાયાની નિર્દોષ અને મુગ્ધ કવિતાથી સિદ્ધ થાય છે. વળી ઋષિનો અર્થ સંસ્કૃતમાં કવિ પણ થાય છે. **ઋષયો મન્ત્રદ્વષારઃ** એ ક્રુતિવાક્ય અને **યસ્ય વાક્યં સ ઋષિઃ** એ વાસ્તવનું વચન ઋષિને કવિ તરીકે જ ઓળખાવે છે. આથી ‘મહાઋષિ’નો અર્થ ‘મહાકવિ’ થઈ શકે છે.

છતાં પણ આ પ્રમાણે જો સંદિગ્ધ લાગતું હોય તો બીજું પ્રમાણ એ સંદિગ્ધતા દૂર કરે છે. વળી ઉપરના પ્રમાણમાં ભીમના ગુરૂનું નામ

૩૩ મહેતાનો જન્મ સ. ૧૪૭૦માં થયો હતો અને તેઓ ૬૬ વર્ષ સુધી જીવ્યા હતાં. તેથી તેમનું અવસાન સં. ૧૫૩૬માં ગણી શકાય (જુઓ નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૫ તથા ૪૪). ‘ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો’માં રા. નટવરલાલ દેશાઈએ નરસિંહના નામે ચઢેલાં એક એ પદોમાંના પુષ્ટિમાર્ગના ઉલ્લેખથી તેનો સમય સં. ૧૫૫૫ સુધી લખાવ્યો છે, પણ એ સંદિગ્ધ છે. એ પદો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કૃત્રિમ છે. કદાચ દયારામની કૃતિ હશે. વલ્લભસંપ્રદાયમાં નરસિંહને ‘અધૈયો’ (વધાઈ આપનાર) કહ્યો છે, એ જ બતાવે છે કે તે વલ્લભાચાર્યનો પૂર્વગામી છે.

આપ્યુ નયા પાગ એના પ્રબોધપ્રકાશમા ગ્હટ નામ આપ્યુ છે એ
અથના મગ્ધન મગધાચરણમા ભીમ પ્રથમ નાગચણ્ડેવને નમસ્કાર
કરી ગુરુને નમસ્કાર કરે છે ત્યાં લખે છે કે

पुरुषोत्तिममानस्य विष वेदान्तपारगम्।

અર્થાત્ વદાન્તમા પાંગત વિષ્ણુ પુરુષોત્તમને નમન્કાર કરીને
વળી એ પ્રથમા અંતમા આમ લખે છે

અર્થીત મહાગરામ્મ મિદ્ધાન્ત, પ્રેમ અધિક ઉપગિ વેદાન્ત

શ્રી પુનર્ગોત્તમતણા પ્રમાદ કીધુ એહ કથા અતુનાદ. (અ. ૬, ૬ ૭૬)

આ ઉપરથી આપણે ભીમના ગુરુના લક્ષણો આ પ્રમાણે બાધી શકીએ (૧) તે આત્મજ્ઞ હોવો જોઈએ, (૨) તેનું નામ પુરુષોત્તમ હોવું જોઈએ, (૩) તેણે ગાંધર્વો આગે અબ્ધ્યામ કર્યો હોવો જોઈએ, અને (૪) વૈદ્યન્ટ ઉપ- નેની વિશેષ પ્રીતિ હોવી જોઈએ હવે, આ લક્ષણો ભાનુજને લાગુ પડી શકે એમ જે ક નહિ તે જોઈએ (૧) ભાવણ ત્રિવદી મોઢ આત્મજ્ઞ હતો એ તો નિર્વિનાશ એ (૨) તે પુરુષોત્તમનું નામ પૂર્ણતો એ વૈદ્યન્ટમિદ છે એનો ઉલ્લેખ ૨૧ નાગપણ- ભાગ્યેએ ૬ મ ૧૮૮૭મા તેના ચરિત્રમા કર્યો હતો ૩૪ તથા એની આદીના પત્ની ઉપ- નેની છબીમા પણ એ નામ છે ભીમના અમયમા નરુચ્છિદ મહંતો ૬ અન્ય કાલ કવિ એ નામથી જાણીતો નથી (૩) તેની સામ્રાજ્યગતતા વેંચી માડી ચર્ચ પુનાણો તથા મનુ-ભ્રતિ આદિ સ્મૃતિઓ નથીની છે એમ મે મથાન મા માળામા તેના ચરિત્રમા તથા તેના નગાખ્યાનના ઉપોદ્યાન અને ગ્રીમમા સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે તા હવે માત્ર (૪) નેના વેદાન્તજ્ઞાનનો વિચાર કરવા માટે ગમે છે

૩૪ મેં ભાવણના ચિન્તિમાં પુણ્યોત્તમ નામ અનુધા કહ્યું
સકાલી નવર નેયુ કે, પણ જીમના પ્રમાણથી ભાવણનું જી-તુ નામ
પુણ્યોત્તમ મેં જી-તુ જી-તુ જી-તુ માનું છું

તે અહિં કરીએ. તે મૂળ સંસ્કૃત કદંબરીમાં નહિ આવેલ એવો એક
સ્લેષ પોતાના અનુવાદમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે:

લોભ ધરમનં. અહંકાર તે જેહનિ અલિજ્ઞાન

એટલે તે નગરમાં અહંકાર(અહંભાવ-અહંબ્રહ્માસ્મિ) તે જેને અલ્પજ્ઞાન
હતું તેનેજ હતો, બીજા કોઈને અહંકાર(ગર્વ) હતો નહિ. આ શુ તેનું
વેદાન્તજ્ઞાન નથી દર્શાવતો? તે ઉપરાંત ૨૪. ભારથીએ પોતાના લેખમાં
તેનું રચેલું એક સંસ્કૃત અષ્ટક આપ્યું છે. એ છે તો બહુ અશુદ્ધ પણ એ
વેદાન્તવિષયક છે એ તો મહેજે જણાય છે. અને તેની પુષ્ટિકા આ
પ્રમાણે છે:-**इतिश्री पुरुषोत्तमकृतं ब्रह्मतत्त्व।** १। १। १। १। १। १। १। १।
પ્રજ્ઞ ભાષાના પદ નીચે, નીચે પ્રમાણે ગુજરાતી કાવ્યની પંક્તિઓ
લખેલી તે પણ ૨૪. ભારથીએ ઉતારી છે:

પત્રીશ લક્ષણ સંસારનાં તે નવ બાળું કાય.
તેત્રીશ લક્ષણ નિરંજનનાં આવે ગુરુકૃપાય.
ચોસકકળા સંસારમી, પાંસઠમો પરબ્રહ્મ,
તે કા [કયા] પ્રવીણ હોય ? ચૌદ વિદ્યાનાં કમ,
પંદરમી (પદર) વિદ્યા [છે કે] સોહમ
તે પ્રભુ આપજો ઈશ કહું પુરુષોત્તમ.

આ કાવ્યનો વિષય પણ વેદાન્તનો છે. આ ઉપરાંત તેનાં
કાવ્યોમાંથી એ વિષયનાં અવતરણો ઘણાં તારવી શકાય એમ છે. પણ
અહિં તે માટે અવકાશ નથી, આટલાં જ પ્રમાણ પૂરતાં છે એમ હું
માનું છું.

આ ઉપરથી ભાલણને ભીમનો ગુરુ માનવામાં કંઈ બાધ નહિ
નહે એમ હું ધારું છું.

ભાલણનો ગુરુ

બીમના ગુરુ આપણે દર્શન કર્યું પણ ભાલણના ગુરુ મળધી હજી પ્રકાશ મળે કે? બીમના ગુરુ જેટલો અષ્ટ તો નહિ, પણ તે મળધી પણ એના આધુપતણુ ડિગ્ણ દુઃખ દેખાય છે ખરું.

ભાલણના ગુરુ મળધી જૂદા જૂદા સ્વયંનો ચયા કે અ ભાગથીએ પમાનન્દ તથા માગનન્દ નામ કહ્યા હતા. તુવાખ્યાન ઉપથી મે શ્રીપાતળ નામ સ્વયં હવે ૩૫ પંતુ એ નામો સદાચિન જણાય છે આજે બીજુ નામ દર્શાવુ છું ઇ સ ૧૯૨૭ના બુદ્ધિપ્રકાશના કેમ્બુઆગીના અન્નમા ભાલણનુ મામકી આખ્યાન પ્રગટ થયુ છે તેની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે

હતિશ્રી પદ્મપુગણે ઉમામહેશ્વ-સવાદે ત્રણી ભાલણકૃત મામકીનુ આખ્યાન મ પૂરણ શ્રી ગુરુ બ્રહ્મપ્રિયાનં નાથજીના પ્રેમથી લખાણુ કે શ્રી

આમા સવત જણાવ્યો નથી અને દાવ્યની ભાષા ઉપથી એ પ્રત ભાલણના સમયની જણાની નથી, પંતુ આ પુષ્પિકા ભાલણની મળ પ્રતની છે એમ હુ ધાર છું વહીઆએ પોતાની જૂદી પુષ્પિકા નહિ સમતા મળનીજ દાયમ ગમેલી લાગે છે આમા તેના ગુરુ નામ 'બ્રહ્મપ્રિયાનં' જણાવેતુ કે માગે તર્ક આધાર છે તે નીચેના પ્રમાણ ઉપથી જણાવ ન ભાગથીએ પોતાના લેખમા ભાલણના ગુરુની મળ-ભાષાની એક જકરી' પ્રકટ કરી છે તેની અતિમ બે પકિતઓ નીચે પ્રમાણે છે

મુગ્યત નીત સદાનન્દસાગર આનન્દ હોએ દષ્ટ સમાને ।

શિવમેશ્વકે નામસે પૂરન બ્રહ્મપ્રિયા નામકો સ્વસમાને ॥

આમા છેડી પકિતમા 'બ્રહ્મપ્રિયા' નામે છે, એ એના ગ્યનારુ

છે. સ્વ. ભારથીએ પહેલી પંક્તિ ઉપરથી એ નામ સદાનન્દસાગર ગણ્યું છે, કવિનું નામ થણું ખરૂં છેલી પંક્તિમાં હોય છે અને ‘અભપ્રિયા’ની પાછળ ‘નામકો’ શબ્દ લખેલો છે, એથી એનો રચનાર ‘અભપ્રિયાનંદ’ છે એમ હું ધારું છું. સદાનન્દસાગર પરઅભને અનુલક્ષીતે છે. આથી ભાલણના વેદાન્તકેયોગગુરુનું નામ અભપ્રિયાનંદ હશે એમ તર્ક થઈ શકે છે.

ભાલણનો સમય

ભીમના ગુરૂના નામોલ્લેખ ઉપરથી ભાલણનો સમય નિશ્ચિત થઈ શકે છે. અત્યાર સુધી માત્ર એ પ્રમાણે ઉપરથી ભાલણનો સમય સં. ૧૪૮૫થી ૧૫૭૦ સુધી અટકળવામાં આવ્યો છે, પણ એ પ્રમાણે સંદિગ્ધ છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રકટ થએલા બીજા નળાખ્યાનમાં સં. ૧૫૪૫નું વર્ષ જણાવેલું છે, પણ કાવ્યદોહનમાં પ્રકટ થએલા એ કાવ્યમાં એ વર્ષ છે નહિ, તેથી તેના ચરિત્રમાં એ વર્ષ આધારલાયક નથી એમ મેં જણાવ્યું હતું, ^{૩૬} એટલું જ નહિ પણ એ આખું કાવ્ય ભાલણની કૃતિ હોવા-વિષે શંકા ધરાવવાને મજબૂત કારણો છે એમ મેં ‘એ નળાખ્યાન’નો પ્રસ્તાવનામાં સૂચન કર્યું છે ^{૩૭} તેના પુત્ર વિષ્ણુદાસના ગમાયણના ઉત્તરકાંડમાં સં. ૧૫૭૫નું વર્ષ છે, પણ તેનાં તિથિવાર જ્યોતિષદષ્ટિએ ખોટાં સિદ્ધ થયાં છે, એથી એ પ્રમાણ પણ નિરર્થક છે.

આથી આપણે આ બાબતમાં ભીમના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખવો પડશે. સં. ૧૫૪૧માં ગ્યાએલી હરિલીલા ઉપરથી જણાય છે કે ભાલણને એ સમયે સિદ્ધદશા અને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ચુક્યાં હતાં એમ સામાન્ય જનસમાજમાં માન્યતા હતી. એટલે એ સમયે એની બહુ મોટી ઉંમર હોવી જોઈએ. સ્વ. ભારથીએ જન્મશ્લોકના ટુકડા

૩૬. જુઓ ભાલણ-પરિશિષ્ટ, પૃ. ૧૫૦.

૩૭. એ નળાખ્યાન-ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૩.

ઉપરથી એના જન્મનું વર્ષ મ ૧૪૬૧ સચચું હતું, એ હવે હું
મલખિત ગણુ છું

તેના મનુષ્યતા ટાળી હું ૧૫૪૧ અને સ ૧૫૪૬ની વચ્ચે ધાડ છું
મ ૧૫૪૧ની હિન્દીવામા ભીમ ગુરુ નામ જણાવતો નથી, ત્યારે
મ ૧૫૪૬ના પ્રભોવપ્રકાશમા જણાવે છે એનો બેદ શો? એ બેદ એ કે
પ્રાચીન પગપગ અનુસાર ગુરુ હવતો હોય ત્યાં મુધી તેનું નામ શિષ્ય
લે નહિ એ આર્ય શિષ્ટ મપ્રદાય હતો આથી ભીમે મ ૧૫૪૬મા
ગુરુ નામ જણાવ્યું તેથી એ પહેલાં જાણણનો દેહાન્ત થયો હોવો
જોઈએ એમ અનુમાન કરીએ તો ખોટું નથી આથી જાણણનો સમય
મ ૧૫૬૧થી મ ૧૫૪૫ મુધી હોવાનો તર્ક થઈ શકે છે

ઉપસહાર

છેવટે, આ મળધી માટે એટલું જ જણાવવાનું છે કે ઉપર ફર્સ્ટ-
વેક્સ વિચારો મૂચનાડપે છે તેનો સ્વીકાર વિદ્વાનો કેટલો કઠોર એ હું
કંઈપી ગંડુ નહિ વળી સંશોધનનો વિષય જ પ્રગતિ (Progressive)
છે નવા નવા પ્રમાણો હાથ લાગવાથી જૂના તર્કો અને અનુમાનો
ત્યજી દેવા પડે કે ઇતિહાસના વિષયમા જે માણ્ય એમ ઢહેવાની
વૃદ્ધતા ડોઢે માન વિચારો દૃઢ અને અચળ છે, તેને એમા ધ્યાન નથી
લેવા પ્રાચીન ઇતિહાસમા મોનીઅર વિવિચ્છન્ન કે મેક્સમુનરના
વિચારો હવે બહુ પાછળના થઈ ગયા છે આથી આ વિષયમાં અમુક
ચોક્કસ મતાગ્રહ આધી નકાચ જ નહિ તેથી મે દર્શવેલા વિચારો
વિરુદ્ધ પ્રમાણો મળજે તો ખુશીથી તેનો સ્વીકાર કરીશ અને મારા
વિચારો બફલીશ ભાવણ સમધી કેટલાક બધવાએના અભિપ્રાયો તો
આ લેખમા જ જોઈ શકાશે

એક પ્રાચીન રેંટિયા ગીત

પારંભક

આ ગીત લાલણુનું છે. સાડાચારસો વર્ષ ઉપર રચાયેલું છે. મુનીશ્રી જશવિજયજી પાસેના એક જૂના પાના ઉપર ઉતારેલું છે. તે પાના ઉપર અરંભમાં 'સાલિભદ્ર ભાસ' અને 'નિમિકુમાર ફાગ' એ બે જૈન ગુજરાતી દ્રુતકાં કાવ્યો લખેલાં છે અને છેવટે કારી રહેલી જગામાં આ ગીત ઉતારેલું છે. જૈન કાવ્યોના અક્ષરો કરતાં આ અક્ષરો જૂદા પડે છે. આશરે બસે વર્ષ ઉપર કાંઈએ ઉતારેલું લાગે છે. પ્રાચીનતાના કારણે કેટલાક શબ્દોના અર્થ સમજાતા નથી. આશા છે કે કોઈ જાણકાર એના ઉપર પ્રકાશ નાખશે. સહેજસાજ ફેરફાર સાથે અસલ પ્રમાણે જ શબ્દો ઉતાર્યા છે.

ગીત

રાગ: રામગરી

અજરામર એક રેટીઉ રે; તેને ફેરાનો નહિ પાર રે,
ક્ષણુ એક ભમતો રહે નહિ રે, અક્ષલ તે માંડણહાર રે. અ. ૧
સંવત્સર તે લાડી રે, તેને આરા માસ તે બાર રે,
અયન બે તે દાબડાં રે, ખીલા યંત્ર મસાર રે. અ. ૨
બાંધી તે સંધે બે દામણાં રે, માલીસારો મેર રે,
મહત્ર વડી માંકડી રે, ઉડણ ચડણ તે માળ ફરે રે. અ. ૩
ઉખા કીધુ ઉખારીઉ રે, ઉઠાપી આકાંકાર રે,

(૧) તેણે. (૨) તે ઉડણ ચડણ. (૩) કીધો.

મન પ્રકટ માયી ડી ૨, માયા તે જાતણદાર ૩ અ ૪
 એક ચડે, એક ઉતર ૩, આપૂપા તે અગણ્યા ૩,
 મન કેવૂ કાલકે રે, વીટીઉ વારોવા ૩ અ ૫
 મગણ માથે માગીઉ રે, વેચાય તે ડગમે હાથે ૩,
 લાયણ મૂલ્યો પડ્યો રે, જેણે સેચ્યા નહિ ગધુનાથ ૩ અ ૬

ગાજ્ઞાથ

અજગમ=જેને તડપણ કે મગણ નથી તે, મહાકાળ

માણણદાર=માણના ઝગના

લાઠડી=લાઠી, લાકડી, પૈડાની અદર લોખડનો સળાયો હોય છે તે

આગ=પૈડાની વચમાં લાકડાની પરીઓ હોય છે તે

અચન=વર્ષના જે વિભાગ, ઉત્તરગયણ-દક્ષિણાયન

દબડા=

ખીલાય ત=

મમા=

મધે=(૧) માથે, (૨) મવિ-જે યુગનો સધિકાળ

માયીમાગે=

મે=મૂર્ધ ? સં મિહિર.

મદન=મદત ?

માકડી=

ઉડણ ચણ=ઉડણ અને ચણ, આટા કે-૧ કગવા, જન્મમગણ ?

ઉખા=

ઉખાગીઉ=

ઉદાણી=

આકાલ =

મૂન પ્રકટ=મૂળ પ્રકટ, પગમાત્રા

જાતણદાર=જાતનારી

આપૂપા=પોતાની મેળે.

અરણ્યઆર=?

વારોવાર=(૧) વારંવાર, (૨) દિનપ્રતિદિન.

ભાવાર્થ

આ કાવ્યમાં કાળને રેડીઆની ઉપમા આપી છે. રેડીઆનું પૈડું જે ધરી ઉપર ફરે છે તે વર્ષ. એના બાર આગ તે વર્ષના બાર માસ. એ રેડીઓ ફેરવનાર માયા-અવિદ્યા. માયા જે માંચી ઉપર બેઠેલી છે તે પરબ્રહ્મ અર્થાત્ માયા પરબ્રહ્મને દબાવે છે.-તેનું આવરણ ફરે છે. મનને કાળક્રીની ઉપમા આપેલી છે. જીવને સુતરની ઉપમા આપી છે. તેને જન્મમરણ લાગેલાં છે તે કર્મના હાથે વેચાય છે-અર્થાત્ કર્મ પ્રમાણે તેની ગતિ થાય છે. છેવટે કવિ જણાવે છે કે રઘુનાથજીની-પ્રધ્વરની ભક્તિ નહિ કરે તે ભૂતો પડેલો જાણવો-એટલે તે શ્રેયના માર્ગથી દૂર ભટકે છે.

ભાલણ વેદાન્તજ્ઞાનમાં પારંગત હતો, એમ આ ગીત નિઃસંશય રીતે સિદ્ધ કરે છે.

ભાલણું વતન અને તેનું ઔરંગાબાદગમન

૧ ૨ અમાલાલ શુલાખીનામ જનીએ હન્દીયાના પાડિત્યપૂર્ણ ઉપોદ્વાતમા ભાલણ સખધી સ્થિતસ્ય સ્થિતિ સમર્થનીયા અને મહાજનો યેન ગત સ પન્થા એ ન્યાગે થોડું લખેન છે આ ઉપોદ્વાતનું અમત્ર અવતોડન કરવાનો અહિં માગે આશય નથી, ભાલણ વિશેની એ આમતો લખવા ધાર છું

ભાલણનું વતન

પચામેક વર્ષ ઉંપ ના ૧ હરગોવિંદદાસભાઈ ન્યાગે પાટણ આવ્યા હતા, ત્યાગે તેમણે જેમ ભાલણની નાતિ સખધી જુદા જુદા અભિપ્રાયે આભળ્યા હતા તેમ તેના વતન સખધી પણ એક અભિપ્રાય એવો આભળ્યો હતો કે તે સિદ્ધપુત્રો વતની હતો * પરંતુ ન્યાગે ઈ ૨ ૧૮૭૭મા નાગવણભાગ્યીએ પ્રા ૩ ત્રૈમાસિકમા ભાલણના ચત્રિ સખધી લેખ લખ્યો અને તેનું ૪ અને તેની સમાધ પાટણમા છે એમ જણવ્યું, ત્યા ૫ પછી તેના વતન સખધી મતભેદ ગ્યો નહોતો ૬ ૧ ૫ હરગોવિંદદામે પણ તે વાતનો ગ્વીકાર કરી લીધો છે એમ દશમક્રમના ઉપોદ્વાત ઉપગ્યી જણાવ છે તેમ છતાં પણ ૨ અમાલાલભાઈ હવે જણાવે છે કે તે સિદ્ધપુત્રો વતની હતો આ ય્યનની

પુષ્ટિમાં તેમણે એક પણ કારણ કે પ્રમાણ આપ્યું નથી, એથી આશ્ચર્ય થાય છે. આ ઉપરાંત મેં સુરત સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા નિબંધમાં અને સમાજ સાહિત્યમાળાના ભાલણના ચરિત્રમાં એક વિશેષ પ્રમાણ આપ્યું હતું (સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવના ઇ. સ. ૧૮૮૫ના બુદ્ધિપ્રકાશના લેખ- માંથી) કે દશમસ્કંધની એક હાથપ્રતની પુષ્પિકામાં પણ ભાલણ પાટણનો હોવા વિષે ઉલ્લેખ છે. આ પ્રત હાલ પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે મોજુદ છે. ત્યારબાદ રા. હીરાલાલ પારેખને ભાલણનું મામકી વ્યાખ્યાન મળી આવ્યું હતું, જે તેમણે બુદ્ધિપ્રકાશના ઇ. સ. ૧૯૨૭ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પ્રકટ કર્યું હતું, તેની છેલ્લી પંક્તિમાં પણ પાટણનું નામ છે.

‘પુણ્યતણા પાટણમાં હામ એકવાર બોલો જેને રામ.’

આટલાં પ્રમાણો ભાલણને પાટણનો વતની ગણવામાં બસ નથી શું? આથી હાલ તો તેને પાટણનો ગણવાને હરકત નથી. આ પ્રમાણોનું નિરસન કરી સિદ્ધપુર માટે રા. અંબાલાલભાઈ નવા સંતોષકારક પ્રમાણો રજુ કરશે, ત્યારે અભિપ્રાય બદલીશું.

તેનું ઔરંગાબાદ જન્મ

ભાલણના વતનની યાચત કરતાં પણ તેના ઔરંગાબાદ જન્મ સંબંધમાં રા. અંબાલાલભાઈ આગળ વધ્યા છે. સ્વ. નારાયણભારથીએ ઉક્ત લેખમાં એક વાત એવી જણાવી હતી કે ભાલણ દક્ષિણ હૈદરાબાદ અને ઔરંગાબાદ ગયો હતો. તે વખતના ભાલણના ઘરના પુનરીએ એક વાત તેમને કહી હતી કે ભાલણના છોકરાની જનોઈ વખતે તે ઔરંગાબાદ હતો, ત્યાં પાટણથી કાગળ લખ્યો હતો પણ મોડો પહોંચ્યો અને તેથી તે એક રાતમાં જ પાટણ આવ્યો! પણ એ કાગળ સાચવી રાખ્યો છે એમ કહ્યા છતાં સ્વ. ભારથીને જોવા મળ્યો નહોતો એમ તેમણે અપષ્ટ લખ્યું છે. ભારથીએ જણાવેલી વાત આ રીતની છે. છતાં પણ રા. અંબાલાલભાઈ એ યાચતને સત્ય કરાવવા હાલમાં પ્રવૃત્ત થાય

જે ભાન્યોએ જણાવેની ઘણી મામનોની માથે આ બાબત પણ માનવા જેવી નથી એમ મેં માગ લેખોમા સતોષકાંક દલીલોથી પુનઃવાર ક્યું છે તેમજ ભાલણુ ઔંગાખાદ અને હૈદરાબાદ જવુ તે અતિદામિક પરિસ્થિતિની પણ વિરુદ્ધ છે, કેમકે એ બે શહેરોનુ ભાલણુના સમયમા અગ્નિત્વજ નહોતુ, પણ તેના પછી મો-સવામો વર્ષે થપાયા હતા એમ મેં સંકારી ગેઝેટીઅર અને જહુનાથ મગનાના ગ્રંથમાથી પ્રમાણુ આપીને ચિદ્ધ કર્યું છે પરંતુ પહેલાના નેયાયિકા અમુક વસ્તુ આપણી નજરે દેખાતી હોય છતાં પણ તર્કથી એનો અભાવ સિદ્ધ હતા, તેની કીર્તિ ના અબાવલાભાધએ ભાલણુ ઔંગાખાદ અને હૈદરાબાદ જવાનુ ચિદ્ધ કર્યું છે। વાચો તેમના શબ્દો —

‘આહિત્ય માર્તણ્ડ ગ બ હગોવિદ્દાસભાઈ ચીનાનયણુભાન્યિના આધારે ભાલણુ દક્ષિણ ઔંગાખાદ જહેતો એમ(પ્રા ટા ત્રિ અ ૩, વર્ષ ૩, પા ૬) જણાવે છે. ગ ગમલાલ ચુનીલાલ મોદી, માત્ર ઔંગાખાદ અને હૈદરાબાદ ભાલણુના સમય પછીથી થપાયાનુ કહી તેનો નિન્દામ કરે છે (જુઓ ભાલણુ-વડોદરા અવાજમાળા અ ૩૫, પા ૮૬-૫૦) પણ કદાચ ભારથીના ન્યજી નામમા ચૂક હાવા સભવ છે અગર હાલના ઔંગાખાદના થયે જીજ્ઞુ જુનુ રાહો હજે તેનુ નામ આપવાને બદલે ઔંગાખાદ કહી સતોષ માન્યો હજે તેને ખાસ કરીને જોડુ કહેવાનુ કાર્થ કાઢણુ જણાતુ નથી ભાલણુના કાળમા શુભગતના વૈષ્ણવો તેમ અન્ય ધર્મ-પ્રેમી અવહારીઓ વ્યાપાર અર્થે દક્ષિણમા ગયા હતા, ચિત્તાસ જેના નાગર કરિને જવુ પડકુ હતુ એ બધવુ જોષ્ટુ નથી તેમ ચિદ્ધપુરમા ભાલણુની કાલ્યપ્રગતિ ચાલી હતી, દક્ષિણમા જવા સભવજ નહોતો, એમ ગ ગમલાલે પુનઃવાર ક્યું નથી કે કરી શક્યા નથી તેમણે એમ પુનઃવાર ક્યુ હોત તો એમનો પક્ષ આધાર લેખાત”

(હાં ઉ પૃ ૧૦૦-ટિપ્પણ ૧૬)

ગ બ. હગોવિદ્દાસભાઈએ દ્વામચક્રના કનિચગ્રિમા માન

નિબંધનો નિર્દેશ કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે મેં ભાલણનાચરિત્ર પર કંઈક વિશેષ અજવાળું પાડ્યું નથી. મારા નિબંધથી શો પ્રકાશ પડે છે એ જણાવવાનું અહિં અપ્રાસંગિક છે, પણ આ સંબંધમાં મેં આપેલા પ્રમાણોનો તેમણે વિચાર કર્યો હોય તેમ જણાતું નથી. કદાચ મારો નિબંધ જે વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૯૧૫)માં 'સમાલોચક'માં પ્રકટ થયો, એ જ વર્ષમાં દશમસ્કંધ પણ પ્રકટ થયો હોવાથી, તેમને પુરો વાંચી વિચાર કરવાનો સમય નહિ મળ્યો હોય, પરંતુ રા. અંબાલાલભાઈએ તો એ નિબંધ તથા પાછળથી પ્રકટ થયેલું ભાલણના ચરિત્રનું પુસ્તક એ બંને સારી રીતે વાંચ્યા હશે. મેં જે ઐતિહાસિક ગ્રંથનાં પ્રમાણ આપ્યાં છે તે ખોટાં ડરાવી ઔરંગઝાબ અને હૈદરાબાદનું અસ્તિત્વ ભાલણના સમયમાં હતું તેમ તેઓએ પુરવાર કર્યું નથી, છતાં પણ રા. બ. હરગોવિંદદાસના મતને પુષ્ટિ આપે છે ! તેમણે જે દલીલો કરેલી છે તેનાથી તો દ્રાઈપણ ખરી હકીકતને ખોટી અને અનૈતિહાસિકને ઐતિહાસિક ડરાવી શકાય. તેમણે નરસિંહ મહેતા સંબંધી રા. મુનશીની દલીલોને વ્યામોહ તથા જલમંથનની અને વિષ્ણુદાસ સંબંધી રા. ભાનુસુખરામની દલીલોને શશશૃંગ અને મર્કટ ચાપલ્યની ઉપાધીઓ અરપી છે, તો તેમની દલીલોને શું નામ આપવું? તેમની દલીલો તો 'તે' નહિ તો તારા કોઈ સગાએ' અને 'આપ બતાવ નહિ તો બારમું લાવ' એના જેવી છે. ઔરંગઝાબ નહિ તો બીજુ કોઈ ગામ હશે અને ભાલણને ત્યાં જવા સંભવ નહોતો એમ મેં પુરવાર ન કર્યું એટલે ઔરંગઝાબનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ ચુક્યું ! વળી પ્રમાણ આપ્યા સિવાય લખ્યું છે કે ભાલણના સમયમાં લોકો દક્ષિણમાં ગયા હતા અને શિવદાસ પણ ગયો હતો. બીજા ગયા હોય તેથી ભાલણને ગયેલો વિના પ્રમાણે માની લેવો? શિવદાસ ભાલણના સમયમાં થયો છે? તે તો તેના પછી સો વર્ષ કેડે થયો છે, અને શિવદાસ બિજાપુરમાં ગયો હતો એવું તો તેના ગ્રંથોમાં જ લખેલું છે. ભાલણના કોઈ ગ્રંથમાંથી એમ બતાવી

નકાગે? અને ભાલણને દક્ષિણમાં જવા મલવ જ નહોતો એમ શી ગીતે પુરવાર થઈ શકે? તેનામાં ચાલવાની શક્તિ નહોતી કે જન્મભવ મદિદો એમ તો માગથી પુરવાર કંઈ શકાય એમ નથી. દક્ષિણમાં શા માટે આખા ભગતખડમાં-અને પૃથ્વી ॥ કે ઈપણ દેશમાં જવાનો પુરેપુરો મભવ હતો! પણ તે અમુક ગ્યજો ગયો હતો એમ ઢહેવામાં આવે, ત્યારે તેને માટે રિશ્વસનીય પ્રમાણ તો જોઈએને! ત્યાં મુઢી ભાલણનું વતન પાટણ છે એમ પ્રમાણોથી સ્થાપિત થએલું છે અને તેના કાવ્યમાં ખીજા ગામનો નિર્દેશ જણાયો નથી, ત્યાં મુઢી તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પાટણ (મિદ્ધપુર?) ચાલી છે એમ માનવામાં કાર્ષણ જાતની હેડત નથી વળી રા. અ. માલાલભાઈ જણાવે છે કે સ્વ નાગવણુભાગ્યી ઉપર હે જુહુ ઢહેવાનો આગેપ મુક હુ પણ સાચા-જુહાનો આગેપ તો નજરે જોએલી બાબતોમાંજ મુકી શકાય ગ ભાગ્યીએ એમ વ્યુ હોત કે મે ભાલણને ઔરંગાબાદમાં જોયો હતો અને જો તેમની વાત માનવામાં મે આનાકાની ઢરી હોત તો હે તેઓના ઉપર જુહુ ઢહેવાનો આગેપ મુક હુ એમ ઢહેવાત, પરંતુ ઢઈ માણસ સાવળેલી વાત કહેતું હેંય અને તે પણ ચાગસો વર્ષ જુની અને આધાર વિનાની તથા અંતિહાસિક પગિથિતિ વિરુદ્ધ તથા ખીજી એરી વાતોની માથે ૧ જે ઉત્રાડી ગીતે દ્વંતકથા જેની અને અમલનનીય હાય, ત્યારે તેની વાતની પરીક્ષા કરવામાં શુ ઢઈ ખોટું છે?

આ બની ચર્ચાનો માન એટલોજ છે કે ભાલણનું વતન મિદ્ધપુર નહિ પણ પાટણ હતું અને તેના દક્ષિણ ઔરંગાબાદ તથા હૈદરાબાદ જરાની વાત કેવળ ખોટીજ જે હાલમાં તો આમજ માનવું ચોગ્ય જે આગળ ઉપર ખીજા મતોપકારક અને વિશ્વમતીય પ્રમાણો મળી આવે અને અભિપ્રાય મંજૂર પડે તો એ જુદી વાત છે

પ્રેમાનંદનું શિષ્યમંડલ

એક ઐતિહાસિક ચર્ચા

આમુખ :—

અમુક ચાલતી આવેલી માન્યતા વિરૂદ્ધ કોઈ વ્યક્તિ પોતાના વિચારો પ્રકટ કરે છે, ત્યારે જનસમાજમાં એક જાતનો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રથમ તો એ વિચારો ગમે તેટલા સુગ્રિહ અને તર્કબદ્ધ હોય, તો પણ સમાજ તે સ્વીકારવાને આનાકાની કરે છે. પરંતુ ધીમે ધીમે જ્યારે વાદવિવાદની આંધી દૂર થાય છે, ત્યારે સત્યનો પ્રભાવ પ્રકાશવા માંડે છે અને પછી તે વિચારો લોકમાન્ય થતા જાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યાકાશમાં આવે ક્ષોભ રા. નરસિંહરાવભાઈની પ્રેમાનંદના નાટકોની ચર્ચાથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને એ આંધી ઉતરી નહિ, એવામાં ખીન્ને ક્ષોભ રા. કૃષ્ણલાલભાઈના “માધવ સ્ટોન્સ” ગુજરાતી સાહિત્યના માગસૂચક સ્તંભોમાં સામળના સમયના નિર્દેશથી થયો. એ વાદ હજી શમ્યો નથી, ત્યાં તો આ લેખથી ત્રીજો ક્ષોભ થશે, અને તેથી કોઈ કહેશે કે, આ ચર્ચા વળી ક્યાંથી આવી ચઢી? પરંતુ સત્યશોધકો તો આવી ચર્ચાને આવકારજી આપશે.

ગુજરાતમાં આવી સત્યમંથનની ચર્ચાઓથી લોકો કંટાળે છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણામાં હજી ઇતિહાસ-સંશોધનની સાચી દૃષ્ટિ પ્રકટી નથી અને તેથી ગુજરાતમાં ઇતિહાસ આલેખનની પ્રવૃત્તિ બાલ્યાવસ્થામાં જ રહી છે. હિંદના ખીન્ન પ્રાંતોમાં ઇતિહાસ સંશોધન અને ઇતિહાસ-

લેખનની બહુ પ્રગતિ થઈ ગઈ છે, જ્યાં આપણા આત્મા તે બાળતની સાચી લાવનાજ ઉત્પન્ન થઈ નથી આના બીજા કારણો ગમે તે હશે, પણ એક કારણ તો એ છે કે વિરૂદ્ધ મતાના વિદ્વાનો વિદ્યાચર્યોને ખાનગી ઝગડાનું રૂપ આપે છે અને પછી એમાવી જે વેજો ઉત્પન્ન થાય છે તે છદ્મી સુધી ટકી રહે છે આથી બહુ થોડા માણસો આની ચર્ચા ઉત્પન્ન કરવાને ઉદ્બુદ્ધ થાય છે વળી ગમે તેવા બળવત્તર પ્રમાણોથી અમુક વિદ્વાનો સિદ્ધ થયા હોય, તો પણ પોતાના ભ્રમયુક્ત અનુમાન ત્યજવા તરફ વિદ્વાનોની જ્ઞતિ જણાતી નથી, એમા પ્રતિષ્ઠાની હાનિ જણાતી હશે

આવી સ્વમનદહાસની જ્ઞતિ પ્રેમાનંદ શામળના ઝડપા મનથી જણાય છે શામળના અધોની ગ્રંથો સાલો અને રખીદાસ તથા ગમાન બારોટના સમયની ગોષ્ઠ ઉપરથી દીના જેવું સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે શામળ અને પ્રેમાનંદ વચ્ચે ઝડપો થયાનું સભવી શક્ય નથી છતાં પણ પ્રથમનો મતાગ્રહ હજી મુકાતો નથી એ નાનું શેક્ષત અને ના બદાયુલાન જેવા એ વિષયના માલ અભ્યાસી તો ભ્રમયુક્ત વિચારો મુકાવે એમા નવાઈ નહિ, પણ એ બંને દેશવલાલભાઈ પ્રવ અને એ અબાલાલ જાનીએ આ બામતનો અર્થો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે પ્રેમાનંદ અને નામળ વચ્ચે વાદ થયો હતો એ સ્પષ્ટતા તેણે મૂકી દીધી છે, પરંતુ શામળ અને વલ્લભ વચ્ચે વાદ થયો હતો એ દલીલને હજી વળગી રહ્યા છે પરંતુ એ ગજેન્દ્રનાથ પંડ્યાએ વલ્લભના અગ્નિમા અને ના. નટરલાલ દેશાઈએ 'આદિત્ય' મામિકના નવેમ્બર ૧૯૨૮ના 'આવશ્યભાગ' નામના લેખમાં નિર્ણય ગીતે આપીત કયું છે કે નામળ અને વલ્લભ વચ્ચે પણ ઝડપો હોવાની સાત મજબૂતી મળતી નથી

આ ગીતે શામળના ઝડપાનું પોષ્ટકપણ ધીરે ધીરે સ્વીકાર પામતું

જાય છે. પણ શામળના સમયના સાચા જ્ઞાનથી પ્રેમાનંદનાં નાટકો અને તેનાં શંકાસ્થિત કાવ્યો ઉપર શી અસર થાય છે, તે તરફ કાઠનું ધ્યાન ગયું હોય તેમ જણાતું નથી. ઉક્ત ગ્રંથોમાં શામળના પ્રત્યે અને તેનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રત્યે ઉઘાડા આક્ષેપ છે. શામળના ગ્રંથો આ પ્રેમાનંદના આક્ષેપવાળા ગ્રંથોની પછી રચાયા છે, એમ ખુલ્લી રીતે જણાઇ આવે એમ છે, એટલે એની કૃત્રિમતા સંબંધી મજબુત પુરાવો છે, કારણ કે એ ગ્રંથો પ્રકટ થયા ત્યારે એવો ભ્રમ પ્રચલિત હતો કે શામળ અને પ્રેમાનંદ સમકાલીન છે, તેથી એ ગ્રંથના લખનારે પોતાના ગ્રંથની સ્વાભાવિકતા અને ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ થાય એ હેતુથી એ ઉલ્લેખો દાખલ કરેલા. પરંતુ સત્ય આખરે તરી આવ્યા વિના રહેતું નથી. દિ. બ. કેશવલાલભાઈએ પ્રેમાનંદ ઉપરના પોતાના લેખની પ્રથમ આવૃત્તિમાં પ્રેમાનંદનાં એક એ નાટકોમાં અને તેના દ્રૌપદીહરણ અષ્ટાવકાખ્યાન અને માર્કણ્ડેયપુરાણ એ કાવ્યોમાં શામળ સંબંધી ઉલ્લેખ છે એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું. પરંતુ તેની બીજી આવૃત્તિમાં માત્ર અષ્ટાવકાખ્યાન સંબંધી મત કાયમ રાખી બીજા માટેના મત ત્યજી દીધા છે, જોકે એમ ખુલ્લું તો જણાવ્યું જ નથી. દ્રૌપદીહરણ માટે તો મત ત્યજી દીધા વિના છૂટકો જ નહોતો, કેમકે એ કાવ્યની રચ્યા સાત સં. ૧૭૪૫ છે. અને રા. નટવરલાલના મતપ્રમાણે શામળનો જન્મ સં. ૧૭૫૦-૫૫થી વહેંચેા હરતો નથી. એટલે શામળના જન્મ કરતાં પણ પહેલાં તે રચાયેલું, એમાં શામળનો આક્ષેપ કયુત્ત કરવામાં આવે તો મોટો કાળવિરોધ જણાઈ જાય. અષ્ટાવકાખ્યાન સં. ૧૭૬૬માં રચાયાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે એની વિદ્યાવિલાસિની સાથેનો દન્ડિધ કાયમ રાખી છે! પરંતુ અગીઆર કે સોળ વર્ષના શામળે વાર્તા લખી? અને પ્રેમાનંદે તેની હરિદાઈ કરી? શામળની કાવ્યપ્રવૃત્તિ જ સં. ૧૭૭૪થી શરૂ થાય છે. એટલે વિદ્યાવિલાસિની વાર્તા તે પછી જ રચાયેલી હોવી જોઈએ. દ્રૌપદી-હરણમાં 'કવિઓ નૃપના કે શ્રીના હળધર બળધર ત્રાસ' એટલે કે કવિઓ રાજના કે શ્રીમંતના હોય, હળ બેડનાર કે બળદ હાંકનાર ખેડુતના ન

હોય. એમા શામળ ઉપર આક્ષેપ નથી શુ ? શુ તેને ક્ષેપક માનશો ?
વળી માર્કંડેયપુરાણમા

શિવપુરાણ મમર્થ ડરે દ્રવિ કહે વાયુ વગ તર્થ

અગાધ ગતિ એની નહિ મારી કયા પેહાણો કયા પર્થ ?

આશુ શામળના નાચેના છપ્પા ઉપર ઉધાડો આક્ષેપ નથી ?

શિવપુરાણ મમર્થ અર્થ જાણ્યો જો

x

x

x

વાયુને વરા તનુ ત્વમ, ત્વમ શામળે કવિતા કરી

ગાનો ખુલામો દિ મ. કશનવાલલાદ્યએ કુર્યો નથી કદાચ તેઓ
એને ક્ષેપક માનવા લાગ્યા હશે. પણ ક્ષેપક સાબિત કરવામા મૂળ પ્રતો
જોઈએ તે કયા છે ? કાઈ એમ કહેશે કે શામળના મવતો મધા ખોટા
કેમ ન હોય ? તેના જરાખમા જણાવવાનુ કે શામળના દાવ્યોની મૂળપ્રતો
મેળુ છે, એ પ્રાચીન છે કે નહિ તે અહેજે તપાસી શકાય એમ છે.
વળી ગ્વીફામ અને ગમાન બાગેટના સમય જાણવા માટે પણ સાધનો
છે ત્યાં પછી એ પ્રથોની કૃત્રિમતાનો સ્વીકાર કરવાને બદલે, ગમે તેમ
ખુલામા કરના એમનુ એ આગા અગોધકનુ શૂંપણુ નહિ.

શિષ્યો બનાવવાની પદ્ધતિ

આ પ્રમાણે અતિદામિદ તત્વનો નીકાર કરવાની વૃત્તિ જાગી
નથી તેથી મૂળ ભ્રમમનક અભિપ્રાયોને ગમે તે ભોગે વળગી ગઈએ
છીએ હ જે વિષય અર્થવા માગુ છુ, તેનુ પણ પ્રથમ તો કઈક
આવુ જ પગિલામ આવવાનો અભવ કે પગુ જે વિચારો હુ કેટલાએ
વર્ષોથી ધગવુ છુ અને તે માટે મને પ્રમાણો પણ મળ્યા છે, તે માટે
સત્યના પ્રતિપાદન માટે જાહે-મા મદનાજ જોઈએ

પ્રેમાનંદના શિષ્યમહાશયની વાત જાણે એક જાતની નકકી બીના
settled fact થઈ ગઈ છે એમ મનાવુ આવ્યુ છે પણ હુ મ્હુછુ કે

તે આગત શંકા ધરાવવાને મજબુત કારણો છે. પ્રથમ તો એ વતન જણાવવાની જરૂર છે કે આ સંબંધી લિખિત પુરાવા સિવાય ગામગપાટા ઉપર આધાર રાખવો, એ વ્યાજબી નથી. ભાદ્રણ અને પ્રેમાનંદ સંબંધી એવી કેટલીએ આગતો પોકળ નીવડી છે. માફ એમ કહેવું નથી કે પ્રેમાનંદને શિષ્ય નહિ હોય, તે કયા કરતો હતો તેથી તેના જોડીદારો અવશ્ય હશે. પરંતુ હાલ જે શિષ્યો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે, તે પ્રેમાનંદના શિષ્યો હશે કે કેમ તે આગત મજબુત શંકા લેવાને કારણો છે, એ જણાવવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. પ્રેમાનંદના શિષ્યો ડંગવવામાં આવી કંઈકે પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. કોઈક વિ પ્રેમાનંદના સમયમાં થયો એટલે તે પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોવો જોઈએ. પછી તે ગમે તો વડોદરાનો, તેની પાસેના ગામનો કે આગેના ગામનો વતની હોય! નાકરના સંબંધમાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો લખે છે કે,

“જો તે પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હોત તો બીજાઓની પેઠે તેને પણ પ્રેમાનંદ પાસે તાલીમ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત.” (પ્રા. કા. અ. ૧૧).

આવી જ મનોવૃત્તિથી પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓને તેના શિષ્યો ઠરાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો લાગે છે.

અપ્રસિદ્ધ શિષ્યો

પ્રેમાનંદને શિષ્યમંડળ હતું, એટલું જ નહિ પણ તેણે કાવ્યશાસ્ત્ર શીખવવાની એક શાળા કાઢી હતી! પરંતુ શાળા માટે તો ઘણા શિષ્યો જોઈએ અને તે વળતે તો માત્ર છ જણને જ એ માટે તૈયાર કરી શકાય તેમ હતું. એટલે વલ્લભનો એક સર્વેયો ક્યાંકથી ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો અને હરિદાસના ચરિત્રમાં નીચે મુજબ જાપવામાં આવ્યો હતો.

છે નવ દાસ અને ભઠ ચાર જ, રત્ન ભટ્ટાં દ્વય શિષ્ય કહાવે,

છે ભવ રાસ અને બઈ બાર જ, રત્ન મળ્યાં કય વિષ્ય કહાવે.

છે વીર પંચમ, જી ગણિયે ત્રણ, નંદ ચતુરથ નામ સુહાવે,

છે વીર વલ્લભ, શે ભણિયે ગણુ ? એક જ પ્રેમનું નામ કહાવે.

એટલે દાસ કેડાનાળા ૯, બાઈ નામાન્ત ૪, ગ્લ (નામના અત-
વાળા) ૨, લવ અર્થાત શકર નામાન્ત ૧૨, અષ્ટઓ (સ્રીઓ) ૧૨,
વીર (નામાન્ત) ૫, ૭ નામાન્ત ૩, નન્દાન્ત ૪ અને વહલ ૧ એમ
જાવન ગિરિઓ થયા તેમા ચાલીસ મળે અને ગાઁ સ્ત્રીઓ—મિશ્ર શાળા
(mixed school)! એ શાળાના વર્ગો ૬ ધો-ણા પાડેલા ૬ કેમ?
અને પ્રેમાનંદ તેમને એટલે હાથે શીખવતો કે કોઈ મંદનીશ નોડ
નાખેલો? એ જણાવવામા આવ્યું નથી! આમ જાનન વાગતી અખ્યા
હાથ લાગી ખરી, પણ ૭ ઉપગત આતમાનુ નામ શોધ્યુંજે જડતુ નહોતુ
પણ શોધખોળ થાય તો કેમ ન જડે? દિ બ' કશવલાલભાઈ જેવા
શોધક ધીરે ધીરે એ કામ કરના માણ્યુ છે તેમજે કેટલાક નવા ગિરિઓને
ખોળી કાઢ્યા છે અને તેઓ પુરેપુરી અખ્યા રૂઝેજ એમ જણાય છે
આ શિષ્યોને હું અપ્રમિદ નામ આપીશ અને પ્રથમ તે વિને વિવં-
ચન કરીશ

આ ગિરિમંડળની વાત એટલે મુઠી દટ વર્ષ ગઈ છે કે ખીજઓ
પણ કેમ કેમ નામ સૂચવે છે એક લેખક કોઈ પા-મી કવિને પ્રેમા-
નંદનો ગિરિ કાવવાનો આજથી ૧૩-૧૪ વર્ષ ઉપર હમનીય પ્રયત્ન
કર્યો હતો! પરંતુ દિ બ' કશવલાલભાઈએ તેનો નીકાર કર્યા નથી
એટલે એ વાત જવા દેજુ તેમજે પ્રેમાનંદ ઉપગના ભાષણની નવી
આક્રિતિમા પાચ નવા ગિરિઓ વધાર્યા હતા, તે આ પ્રમાણે—

(૧) મહાવાન આખ્યાનનો કર્તા ભાઈશકર (૨) સુન્તનો વીર
શ્વર જાની (૩) વિવ્રશી આખ્યાનનો કર્તા ગ્લનજી (૪) ગ્વર્ગની
નીચરણી, ભગવદ્ ગીતા અને મહાભારતનો લેખક પ્રેમાનંદ (૫) વિવક
વણુભાગમા ઉમેરે કરનાર ઓગપાડની કોઈ બાઈ

તે પંચી તેમજે હમણા ગ્લનદાસ હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામા
વળી પાછા પાચ વધાર્યા છે—

(૬) ઉદત કાવ્યનો કર્તા ગ્લદાસ (૭) દ્રોપદી ગ્લવનનો ગ્લના-

પ્રેમાનંદ (૮) મહાભારતનાં કેટલાંક પર્વનો લખનાર પ્રેમાનંદ (૯) બ્રહ્માનંદ અને (૧૦) કોઈ અજ્ઞાયક બાઈ ન્હાની.

આમાંથી નં. ૪ અને ૮ના પ્રેમાનંદ કદાચ એકજ હશે. પ્રસ્તાવનામાં એને ૨૫૪ રીતે પ્રેમાનંદનો શિષ્ય કહ્યો નથી, પણ નિબંધમાં તો કહ્યો હતો. વળી, આ બાઈ ન્હાની તે વિવેક વલ્લભરાવળી બાઈ હશે એમ સમજાય છે. આથી ખરી રીતે સંખ્યા આઠની થાય છે, નવની નહીં, પહેલા પાંચમાંથી ભાઈશંકર અને વીરેશ્વર જ્ઞાનીનાં કાવ્યો મારા જોવામાં આવ્યાં નથી. રત્નજનું આખ્યાન કા. દો. ૩. પર્માં પ્રકટ થયું છે, તે રચ્યાનો સાલ સં. ૧૭૭૩ છે. એટલે પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સં ૧૭૬૦ સુધી માનવામાં આવે તો તે તેનો સમકાલીન છે, એટલું જ નીકળે છે. તે આખ્યાન તેણે વિપ્રગૃહપ્રતાપે ગાયાનું લખ્યું છે. પ્રજા પ્રેમાનંદનું નામ રહેજ પણ જણાવ્યું નથી એટલા ઉપરથી તેને તેનો શિષ્ય માનવો એ તો કલ્પનાની પરાકાષ્ટા જ ગણાય. પણ એ પહેલા પાંચને સંદિગ્ધ જણાવ્યા છે, તેથી એ સંખ્યાની વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. વિવેક વલ્લભમાં ઉમેરો કરવાના કાળથી જ ન્હાનીને પ્રેમાનંદની શિષ્યા માનવી, એ સિદ્ધાંત પણ જોખમકારક છે. એ માન્ય કરીશું તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગુરુશિષ્યાનો પાર જ નહિ રહે. દયારામે નન્સિહ, ભાલણ અને પ્રેમાનંદના કાવ્યમાં વધારો કર્યો છે, તો તેને તેમનો શિષ્ય માનીશું? ગોવિંદ મજરામે પ્રેમાનંદનું આખાહરણ વધાર્યું તો તેને એનો શિષ્ય ગણવો? અને પ્રેમાનંદને પોતાને વિષ્ણુદાસ કે વિશ્વનાથ જ્ઞાનીનો શિષ્ય બનાવીશું? બ્રહ્માનંદને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય ડરાવવામાં પણ એવું કંઈક કારણ ગણ્યું છે. જ. કા. દો. ભાગ આઠમાં પ્રેમાનંદના હરિવિરહના બાર માસ પ્રકટ થયાં છે. તેના છેલ્લા પદમાં બ્રહ્માનંદનું નામ છે. એથી જ એને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય કહ્યો છે? એ પદ બનાવ્યાનું વર્ષ નથી, તેમ જ તેમાં પ્રેમાનંદનું નામ નથી. વળી એના પ્રકાશક એ પદ લેખક ગણે છે, કેમકે

એ માત્ર એક જ પ્રતમા છે એ ખરૂં છે કે એ પદ મ ૧૭૫૮મા ઉતારેલી પ્રતમા છે, તેથી તેને તેના સમકાલીન ગણીને શિષ્ય માની લીધો હશે, માટી તો એ પ્રત એના પ્રદારકે જોઈ હોય એમ લાગતું નથી. દાગણ કે તેને તેઓ 'લખાઈ આવેલી પ્રત' કહે કે વળી સ ૧૭૫૮ વાળી પ્રતમા અભાનંદનું ક્ષેપક પદ હોય તેથી તેને તેના સમકાલીન પણ ગણી શકાય નહિ, કેમકે એ પ્રતમા કાંઈએ પાછળથી પણ લખ્યું હોય પ્રાચીન પ્રતોમા કાગ ગખેલાં પાનામાં એની રીતે પાછળથી પદો અને ટૂંકા કાવ્યો ઉતારેલા વણી વખત જોવામાં આવે છે, એ વાત દિ મ કેશવલાલભાઈ જેવા અનુભવીના ધ્યાનમાં નથી શું ?

હવે મ્હી જે વાત પ્રેમાનંદ અને ગ્લેન્સની જ આ એ પ્રેમાનંદને મળી પ્રેમાનંદની રાંધેલી દષ્ટિએ દિ ખ કેશવલાલભાઈ જૂદા ગણતા હોય એમ સમજાય છે આ સિદ્ધાંતને અનુમતિને નાટકો અને દ્રૌપદીહરણના લખનાર પ્રેમાનંદને નગાખ્યાન લખનાર પ્રેમાનંદથી જૂદો તેઓ કેમ નથી ગણતા? અને માત્ર નાટકની ભાષા તૃત્તીય કે એટલા જ ખુલાસાથી સતોષ કેમ માને છે? આ દષ્ટિએ તો ખીજા ત્રણેક પ્રેમાનંદો વધારી શકાય એમ છે નાટકો, દ્રૌપદીહરણ અને અષ્ટાવક્રાખ્યાન લખનાર પ્રેમાનંદ એથી. માટ્કડેયપુગણ લખનાર પાંચમો અને શામળ-શાહનો વિવાહ લખનાર છઠો કદાચ વલ્લભના કાવ્યો એથી પ્રેમાનંદની કૃતિ અને ગ્લેન્સના છઠાગઢ કાવ્યો અને લાલણનું 'ખીજું' નગાખ્યાન પાંચમા પ્રેમાનંદની કૃતિ હોય એમાં શામળ સાથે લદનાર એક પ્રેમાનંદ ઉમેરો, એટલે પ્રેમાનંદ સમર્પિતમંડળ પૂરૂં થાય! વળી દ્રૌપદી-સ્વયવર્ત્તા કર્ના પ્રેમાનંદ તો મળી પ્રેમાનંદને બધી ગીતે મળતો છે! એનું ગામ પણ એ જ, નામનું નામ એક જ અટક એક જ અને ન્યાત પણ એની એ જ! મહાભા તના પર્વ લખનાર પ્રેમાનંદ સબ-ધમાં પણ એમ જ છે, એ તેની કવચ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે, જો કે દિ ખ કેશવલાલભાઈએ એ વાત જણાવી નથી આમ હોવાથી તે

સમયે વડોદરામાં ભૂલભૂત્તામણીના (Comedy of Errors) બનાવો બહુ બનતા હશે. એવો કોઈક પ્રસંગ 'પ્રેમાનંદની કથા'માં જરૂર નોંધાયો હશે. એ કથા પ્રસિદ્ધ થાય તો વાંચવાની બહુ મજા પડે! અરતુ.

પણ દ્રૌપદીસ્વયંવરવાળો નકલી પ્રેમાનંદ અસલ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય કૃત્રી રીતે બન્યો એ જુઓ. તેણે પોતાના ગુરુનું નામ પરમહંસ લખ્યું છે. પ્રેમાનંદનું, પરમાનંદ અને તેનું પ્રેમાનંદ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક અને ભાષાશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીતેજ ક્રમ છે! વળી લાહીઆએ પણ ગોટાળો કરી નાખ્યો હોય, તો પરમહંસને બદલે પ્રેમાનંદ પાઠ ન કદપી શકાય? પણ મારી જડબુદ્ધિમાં તો આવાં કારણો ઉતરતાં નથી. હું તો ભાષા શૈલીમાં બહુ ફેર ન હોય તો બધાં કાવ્યો મૂળ લેખકનીજ કૃતિ માનું. કોઈ કાવ્ય ઉતરતા પ્રકારનું હોય તો શું થયું? એક જ લેખક બધાં સરખી રીતે ઉત્તમ પ્રતિનાંજ કાવ્યો લખે એમ બનતું નથી. બહુ ફરક પડતો હોય તો એને હું કૃત્રિમ માનું, પણ એક જ નામઠામના બે કવિઓ કદપુ નહિ.

રત્નદાસ

હવે અપ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાં એકલો રત્નદાસજ આક્રી રહે છે. અહીં એ જાણુવું જરૂરનું છે કે વલ્લભના સર્વેયામાં તો રત્ન નામના બે શિષ્યોની જ વાત છે. જ્યારે આ-તો ત્રણ થયા? એક રત્નેશ્વર, બીજો રતનજી અને ત્રીજો રત્નદાસ. આમ કેમ? શું વલ્લભ ભૂલ્યો હશે? તો પછી આને દાસાન્તમાં ગણ્યા વિના છૂટકો નથી. વારૂ, એ વાત જવા દઇએ. રત્નદાસે 'પ્રેમાનંદનું' નામ સ્પષ્ટ લખ્યું છે, તેથી તેની સ્થિતિ ઉપર ઉપરથી જોનારને દબ જણાય છે, પણ ઊંડા ઉતરનારને એ બધી માયાવી સૃષ્ટિજ જણાશે, તેણે "જે પંકિતઓમાં પ્રેમાનંદનું નામ લીધું છે તે આ પ્રમાણે છે—

“હઠિપાએ બાળપણથી મળ્યો સદ્ગુરુ સાગ,
તેણે કૃપાને થયો મુજને સત અગીકાર
માન મૂકી ધર ઈચ્છા રહેવાને ગુણ હૃદયિન્દ્ર,
સત્યવાદી સર્વ જાણે, ભક્ત પ્રેમાનંદ”

આ દાવ્યનો ગ્યનાકાળ જોઈશું તો એ આપણા પ્રેમાનંદનો શિષ્ય
હોવાનું મલવી શકતુ નથી એનો ગ્યનાકાળ સ ૧૭૦૪ના કાર્તિક
મુદ્દ થોથ અને ગુરવાર છે

મરત મતઁએ વ્યાજોતંગે કાર્તિક માસ તે સાગ ૨,
મુદ્દિ મુદ્દાયે વ્યાઝ ચતુર્થી, સુખદાયક ગુરવાર ૩,

પરંતુ ૧૭૦૪મા એ દાવ્ય ગ્યાયાનુ કરે તો તો એ પ્રેમાનંદનો
શિષ્ય હોવાની વાત ઉડી જાય, કેમકે સ ૧૭૦૪મા પ્રેમાનંદ બહુ બહુ
તો ૫૫૦ વર્ષનો હોય? તેથી એ સાક્ષ કેવળી જોઈએ એને માટે બ્રહ્મ
પાડતો ઉપાય ગમનાણુ છે! એની બીજી પ્રત નથી, તો કલ્પિત પાઠ
ક્યા ચોખતો નથી? મૂળના બોલને મળતા એ પાઠ-વ્યાજોતંગે અને
ચોવોતંગે કલ્પ્યા છે પણ પહેલો પાઠ કલ્પે તો તે માર્ડંડેય પુગણુ
પહેવાનો, એટલે એથી પ્રેમાનંદના માર્ડંડેય પુગણુનું કર્તૃત્વ નિહ
કવમા વાધો આવે, તેથી છેલ્લો પાઠ કલ્પ્યો! વળી તેની જ્યોતિષ
ગણતરીએ તપાસ કરાનીએ તો તે સવત ખોટો માલુમ પડ્યો સ
૧૭૭૪ના કાર્તિક મુદ્દ થોથે ગુરને બદલે ગનિવાર આવ્યો! પણ તેથી
યુ? એમ કાઈ આની સાગી કલ્પના મૂકી દેવાય? થોથને દિવસે
ગુરવાર નહોતો તો ચોથે તો હતોજને? એથી થોથને બદલે ચોથમ
મુધારી અને એ ગીતે એ મિતિ નિહ થઈ! જિ બ કશનલાક્ષ્મીએ
મૂળ સવતના તિથિવાર જ્યોતિષ ગણતરીએ ખગ આવે છે કે કેમ તે
જણાવ્યું નથી, એથી એ બુદ્ધિપ્રદાશના એમિલ ૧૬૨૩ના અકમા
આપેલી ગીત પ્રમાણે એની ગણતરી કરી જોઈ, તો એ ખરી જણાઈ
એ ગણતરી પ્રમાણે એ વર્ષની એ તિથિએ ગુરવાર આવે કે એટલે માત્ર

એક દિવસનોજ તકાવન રહે છે, ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ ગ્રહલા-
ઘવની સ્થૂણ ગણતરી છે, તેથી તેમાં થોડીક વધીતો તફાવત આવવાનો
સંભવ છે. અને એયાર વધીના ફેરમાં તો એક તિથિનો સહેજે તફા-
વત પડી જાય તેથી સૂક્ષ્મ ગણતરીથી ગણતાં ગુરુવાર આવવાનો પુરો
સંભવ છે. આથી મૂળ સંવત ૧૭૦૪ ખરો હરે છે.

ત્યારે પછી રત્નદાસે પ્રેમાનંદનું નામ લખ્યું છે તેનો ખુલાસો
શો? હું તો એમ ધારૂ છું કે, રત્નદાસે પોતાના ગુરુનું નામ ગુપ્ત રાખ્યું
છે અને 'સત્યવાદી' અને પ્રેમાનંદ એ હરિશ્ચન્દ્રના વિશેષણ છે અથવા
જો તેમ ન હોય તો એ પ્રેમાનંદ બીજોજ કોઈ એ નામનો સાધુ સંત
કે સન્યાસી હોવાનો સંભવ છે. કદાચ પરમાનંદ ઉપરથી હસ્તદોષથી
પ્રેમાનંદ થયું હોય તો એ વ્રજભાષાના અષ્ટસખા ચૈટીનો ભક્ત કવિ
પરમાનંદદાસ પણ હોઈ શકે. વીરબ્રજે જણાવેલો પ્રેમાનંદ તે એ જ છે,
એમ હું આગળ જતા સિદ્ધ કરીશ. પરંતુ દિ. બ. કેશવલાલભાઈ
'સત્યવાદી' શબ્દમાં પ્રેમાનંદની પાંચડીની પ્રતિજ્ઞાનુ સ્મરણ જુએ છે.
એમાં મને તો તેમની અનન્ય સાધારણ વેગવતી કલ્પના સિવાય બીજું
રહસ્ય જણાતું નથી. વળી એજ કલ્પનાના બળે, કવિએ પ્રેમાનંદનું
નામ જણાવ્યા સિવાય 'સંતકૃપાએ કવિભુદ્ધિ આવે' લખ્યું છે. એમાં
પ્રેમાનંદની ઉત્તરવયની સંત અને ભક્ત તરીકેની ખ્યાતિનું દર્શન કર્યું
છે, તે પણ ભુદ્ધિમાં ઉતરે એવું નથી.

આ બાબતમાં દિ. બ. કેશવલાલભાઈએ કલ્પનાનો વેગ ક્યાં સુધી
દોડાવ્યો છે તે જરા જોવા જેવું છે. કાવ્યના આરંભમાં એક પંક્તિ
નીચે પ્રમાણે છે—

‘કવિજને કવિ એ કથા સંક્ષેપ કરી વિસ્તાર.’

આ પંક્તિ પ્રેમાનંદના માર્કન્ડેય પુરાણને અનુલક્ષીને છે એમ
તેઓ તર્ક કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરથી લખે છે કે એ નડી-
આદ્યથી વડોદરે ગયો, તેના ગુરુના સરસ્વતી ભંડારમાંથી નાકરનું

આખ્યાન ટાલ્યું અને તે વાચીને પોતાનું કાવ્ય લખ્યું। અલગત તેના આખ્યાનમાં નાહના આખ્યાનની અસર છે, પરંતુ તેની પ્રત મેળવવા તેને વડોદરે શુ કામ હતું પડે? તેના પોતાના મતનમાં જ એ પ્રત ન મળી શકે? વળી ઉપની પકિતમાં મને તો પ્રેમાનંદના માર્કેટ્ડેય પુગણનું મૂલ્યન કંઈ જણાતું નથી મૂળ સમૃદ્ધ વ્યાને વિખ્તાગી ધણા કવિઓએ એ આખ્યાન અત્યાં પહેલા લખ્યા છે, એ કહેવાનો તેનો ઉદ્દેશ જણાય છે કે જ કેશવલાલલાઈએ તેવા એ આખ્યાનો નાહ અને ત્રિપણદામના ડોનાનું મૂલ્યન કર્યું છે મારી પામે સ ૧૬૭૫માં ગ્યાયંદ્રુ ખભાતના કવિ બુધનું હર્શિન્દ્રાખ્યાન છે તે પણ આ આખ્યાનને બહુ મળતું છે આથી એ પકિતમાં પ્રેમાનંદનું ગૃહ મૂલ્યન જોવાની જરૂર નથી વળી એ અવાજ ઉદ્ભવે છે કે જો તેના ગુરૂએ મોટું આખ્યાન લખ્યું હતું, તો એ જ વિષય ઉપર નાનું આખ્યાન—તે પણ માત્ર વિનાનું—લખવાની તેમને કેમ ઈચ્છા થઈ? અને શું તેના ગુરૂનું આખ્યાન તેણે વાંચ્યું જ નહિ હોય? વાંચ્યું હોય તો એની લગાડે અમર તેના આખ્યાન ઉપર થઈ નહિ અને બીજા કવિઓની કેમ થઈ? આ ઉપરથી જેમ ન્તનં મના આખ્યાનથી પ્રેમાનંદના માર્કેટ્ડેય પુગણની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થતી નથી, તેમ તે એનો નિષ્પ હોવાની વાત પણ અપ્રમાણ પ્રતિપાદિત થઈ શકિત નથી

પ્રમિદ્ધ શિષ્યો

હવે પ્રેમાનંદના પ્રમિદ્ધ શિષ્યો સબધી વિચાર કરીએ આની ઐતિહાસિક ચર્ચામાં દન્તકથાઓ કે લોકવાયકાઓ ઉપર આધાર ગણી શકાય નહિ, અને વળી પ્રા કા મા ના સપાન્દ્રાએ જણાવેલી એવી ઘણીક બાબતો અપ્રમાણ સિદ્ધ થઈ ચૂકી કે તેથી આપણે વિચારનીય લેખી પુગવાનો જ આમાં બનતા સુધી ઉપયોગ કરીયું પ્રેમાનંદના શિષ્યોની માળતમાં આગળ દર્શાવ્યું તેમ પ્રા કા માળાના સપાન્દ્રાની મનોવ્રતિ પ્રેમાનંદના અમમતીન કવિઓને તેના શિષ્યો કાવવા ઉપ-

હતી. ખીજું તે વડોદરાનો વતની હોય તો તો પછી ખીજી આગત જોવાનીજ નહિ ! સમકાલીન અને વડોદરાનો વતની, એટલે પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોવા સંબંધી શંકા લેવાયજ નહિ ! વળી, વડોદરાના એવા સમકાલીન કવિઓ ન નિકળે. તો તેની આસપાસના ગામે તરફ નજર દોડાવવી ! પરંતુ આવા સિદ્ધાન્તથી ઇતિહાસમાં બહુ ગોટાળો થવાનો સંભવ છે. જો એમ ગણીએ તો તો દરેક ગામમાં અકેક કવિ અને તેનું શિષ્યમંડળ તથા કાવ્યશાસ્ત્રની શાળા સ્થાપિત કરી શકાય. દાખલા તરીકે ખંભાતના વિખણદાસના સમયમાં ખંભાતમાં અને તેની આજુબાજુમાં ઘણા કવિઓ થએલા છે, તે બધાને તેના શિષ્યો ગણીશું ?

પ્રેમાનંદના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો છ ગણાય છે—૧. રત્નેશ્વર ૨. હરિદાસ ૩. ચુંદ્ર મેવાડો ૪. દારકાદાસ ૫. વલ્લભ અને ૬. વારછ. આમાંથી પહેલાં ત્રણ જણના ગ્રંથોમાં પ્રેમાનંદનું સૂચન મુદ્દત નથી, છેલ્લા ત્રણમાં છે. તેમનો અનુક્રમે વિચાર કરીશું.

રત્નેશ્વર

રત્નેશ્વરના કોઈ ગ્રંથમાં પ્રેમાનંદ કે વડોદરાનું નામ નથી. તે ડભોઇનો વતની હતો, અને કોઈ કારણથી તેણે ડભોઈ છોડી કંણાદમાં રહેવા જવું પડ્યું હતું? એ વાત ખરી છે કેમકે તે તેના સ્વર્ગારોહિણી સારમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે કે—

“વસતો વાડવ દર્ભાવતી, તમ્બુ” નગર કે કારણ ગતિ;

શ્રીમાળી રત્નેશ્વર નામ કર્ણપુરીમાં પામ્યો ઠામ.”

આમાં તે ડભોઈ છોડવાનું કારણ જણાવતો નથી. તેથી તે પુરાણીઓના કનડવાથી ત્યાં ગયો કે ખીજા કોઈ કારણથી, એ સ્પષ્ટ થતું નથી. પુરાણીઓના કલહનો વાત ખરી હોય. પરંતુ તે વડોદરે ગયો અને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બની તેણે તેની પાસેથી ગુજરાતી કાવ્ય-રચવાનું શિક્ષણ લીધું, એ વાત માટે તો કોઈ આધાર તેના ગ્રંથમાંથી નીકળતો નથી. શું પ્રેમાનંદ પાસે દેશાઓની રચનાનું ખાસ પિંગળ

હવે આવા સમૃદ્ધતન પડિને તે શીખવા તેની પામે જુ પડે? શુ તે પ્રાચીન ગુજરાતી આખ્યાનો વાંચી, દેશીઓનું જ્ઞાન ન મેળવી શકે? પ્રેમાનંદના શિષ્યા સિનાયના મેકડો કનિઓ એ જ્ઞાન મેળવવા કયા ગયા હતા? વળી દિ બ કેશવલાલભાઈ 'હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન'ની પ્રત્તાવનામાં પોતાની પ્રતિભાના બળે આપણને દર્શન કરાવે કે કે ન ૧૭૩૫માં નજ અને ઝટપર્ણની અક્ષ અને અશ્વવિદ્યાની આપલેની પેઠે પ્રેમાનંદ અને ગતેશ્વરે દેશી અને જાદુની ગ્યનાની અફલા બદલી કરી એનો અર્થ શુ એવો થાય છે કે એ માલ પછી ગતેશ્વરે કોઈ જદોબદ્ધ કાવ્ય ગચ્ચુ નહિ અને પ્રેમાનંદે દેશીમદ્ધ લખ્યુ નહિ? તો ગતેશ્વરની મૂર્ખાવલિ મ ૧૭૭૦માં શી રીતે આપ? ગતેશ્વરે માલ ॥ શિશુપાલ-વધ કાવ્યનું લાપાન કર્યું હતુ, એમ દિ બ કેશવલાલભાઈ જાતી ઠોકીને કહે છે, એ શા આધારે તે મમજાતુ નથી

વળી ગતેશ્વરને પ્રેમાનંદે મગડી ઘાટિની કવિતા કર્યાનું મોખ્યુ હતુ, એ વાત પણ કોઈ રીતે ચિદ્ધ થઈ શકતી નથી તેના કોઈ કાવ્યમાં મગડી કવિની અસર જણાતી નથી, એટલુ જ નહિ પણ મગડીના ખામ જદો, દિંડી, અલગ વગેરેમાં તેણે કાવ્યરચના કરી જણાતી નથી માત્ર તો એમ માનવુ છે કે તેની જદોબદ્ધ કવિતા પણ અસર નથી એની એક પણ પ્રત મળતી નથી, દેશીમદ્ધ કાવ્યોની વણીય પ્રતો મળી આવે છે તેના એક ઝુલણા જાદુની એ પકિતઓમાંથી તેની અત્રાચીનતા પકડાઈ જાય છે આ પદ પ્રા કા મા પ્ર ૧૫માં પૃ ૧૭ ઉપ- પ્રટ વચુ છે જેઠ ધર્મના સપ્રત્યયો ગણાવતા જણાવ્યુ છે કે—

ગેખના બેખના મરના મેરીના
ભકત લાખો નહિ ગા પ્રમાણો ?”

આમાં ગખના ભકતો એટલે મુસનમાતો અને મેરીના ભકતો એટલે શ્રિગિતઓ તેના જેવો ધાર્મિક પડિત મુસનમાત્રી, ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા

જાન્ય એ સંભવિત છે શું? એ કદાચ કોઈ સત્ય માને, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ માટે શું? એ કાળે એ ધર્મનું જ્ઞાન તેને હોઈ શકે ખરૂં? આથી તેના છંદોબદ્ધ કાવ્યોની મૂળ પ્રાચીન પ્રતો ન મળી આવે ત્યાં સંધી શકાને અવકાશ રહેશે.

પ્રેમાનંદના માર્કેટ્ટેય પુરાણમાં રતેશ્વરનું નામ જોવામાં આવે છે એ ખરૂં, પણ એ શંકાગ્રિત ગણાય છે, અને એમ મેં પણ ઉપર દેખાડ્યું છે, તેથી એનું પ્રમાણ નકામું છે.

હરિદાસ

હરિદાસના પણ કોઈ ગ્રંથમાં પ્રેમાનંદનું નામ નથી તે પોતાના ગુરૂને વિષ્ણુ કહે છે એ ખરૂં, પણ તેથી કંઈ પ્રેમાનંદજી હોવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થતું નથી. ગમે તે બ્રાહ્મણ હોઈ શકે, જેની પાસેથી તેણે સંસ્કૃત કથાઓ સાંભળી કાવ્ય લખ્યાં હોય. પ્રા. કા. માળામાં લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે છ ગ્રંથમાં શ્લેષમાં પોતાના ગુરૂનું નામ આપ્યું છે, પણ તેના પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથોમાં તો કંઈ જણાતું નથી? તે વડોદરાનો વતની હતો તે પણ તેના ગ્રંથોમાંથી નીકળતું નથી. પ્રા. કા. માળામાં લખ્યું છે કે તે લેવડ દેવડને પ્રસંગે સુરત અને અમદાવાદ જતો અને ફેટલાક ગ્રંથો ત્યાં લખ્યાનું જણાય છે. લેવડ દેવડના પ્રસંગે થેડા દહાડા બહારગામ જાય, ત્યાં કાવ્યરચના કરવા બેસી જાય, એ માની શકાતું નથી, તેથી તે સુરતનો અથવા અમદાવાદનો વતની પણ કદાચ હોય એમ ધારૂં છું. પણ તે તો તેના અપ્રકટ ગ્રંથો છપાય ત્યારે ખાત્રીથી કહી શકાય. આથી હરિદાસ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોવાની વાતને પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે.

સુંદર

સુંદર મેવાડાને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય ગણવા માટે માત્ર એક જ કારણ રજૂ કરવામાં આવે છે. તે એ કે તેણે પ્રેમાનંદનો અધુરો દશમસ્કંધ પુરો કર્યો હતો. પરંતુ આ કારણ નબળું છે. દશમસ્કંધમાં તેણે કોઈ

અથજે પ્રેમાનંદુ નામ જણાવ્યું નથી, તેમજ પ્રેમાનંદો ગ્યેલો ભાગ પદ્મમાં છે, ત્યારે એનો ગ્યેલો ભાગ દેશીઓમાં છે આવી રીતે અમુક કવિના અધુરૂં અથો પાછળના કવિઓએ પૂરૂં કર્યાના દષ્ટાંતો મળી આવે છે આથી પૂર્તિ કરનાર કવિઓ મૂળ કવિઓના શિષ્ય બની જતા નથી ઉદ્ભવનું અધુરૂં પૂર્વ ગમાયણ મધુસૂદને પુરૂં કર્યું હતું, તે કઈ તેનો શિષ્ય નહોતો વળી મુદ્દ વડોદરાનો વતની પણ નહોતો, પરંતુ બહુ દુરનો ગ્હેવાશી હતો તે જ લખે છે કે—

નાયપોત્ર પ્રજણા મધ્યે ધાએનો પુગમા વાસ,
મુદ્દ દગ્ગિનો દામ હલે પ્રભુ ગણો ચળુ પામ

આથી જણાશે કે મુદ્દ પ્રેમાનંદો શિષ્ય હોવાની વાત કોઈ રીતે મિલ્લ થતી નથી પરંતુ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકોએ આ સમ્બંધમાં એક વિચિત્ર વાત લખી છે કે—એમ હાલના અમયમાં કોઈ ઈનામી પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ નમુનાનું લખાણ માગવામાં આવે છે, તેમ પ્રેમાનંદે પોતાના બધા શિષ્યો પામે ન્યમના લેખ્યોના નમુના લખાવ્યા અને પછી મુદ્દે પોતાને કવિપદ લગાડેલું નહિ, તેથી તેનો નમુનો મળુ ર્યો એ વાત તો કવણ દત્તકથાજ લાગે છે।

દ્વાવંડાસ

જે પ્રેમાનંદના કોઈ પણ સિદ્ધિને માટે પુગવો હોય તો તે દ્વાવંડાસ માટે છે તેણે ગોસ્વર્ધનપૂજા એ મધ્યમાં પોતાનો જન્મ મ ૧૬૮૦માં વડોદરામાં થયો હતો, એમ અષ્ટ લખ્યું છે

“મોળમે એમીમાં ઉદ્ભવ્યો નિગ્ધેત્રની માય” તેની બીજી ગઝલીમાં કૃષ્ણ ગમના મુતનું નામ શ્લેષ રૂપે છે

“કૃપા કરી વિપ્ર પ્રભુ કૃષ્ણનામના રે લોલ” અને છેલ્લી ગઝલીમાં તો અષ્ટ પ્રેમાનંદુ નામ લીધું છે—

પ્રેમ પદમાં તે મનસા મારી,
આનંદ પદને નાખ્યું ઓવારી રે
કૃપણ સુત કૃપા કરે મુંને સારી
નહિ થાય દારકાદાસ અલંકારી.”

આથી એને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય માનવામાં હરકત નથી. પરંતુ ખરી ખાત્રી તો તેની મૂળ પ્રાચીન વ્રત જોઈએ, ત્યારે જ થાય.

વલ્લભ

વલ્લભ તો પ્રેમાનંદનો પુત્ર હતો, એટલે તે તેનો શિષ્ય હોય એમાં તો શંકા જ નથી, એમ ઘણા કહે છે. અને વલ્લભના ગ્રંથોમાં તો પ્રેમાનંદ માટે જ નહિ, પણ તેના શિષ્યમંડળ માટે પણ ઠામ ઠામ સુચનો છે. પરંતુ હું કહું છું કે પ્રેમાનંદનાં નાટકોની માફક વલ્લભના ગ્રંથો માટે પણ શંકા લેવાનાં પ્રબળ કારણો છે. આને માટે તેની ભાષા શૈલી વગેરેમાંથી પ્રમાણો આપી તેને આધુનિક ઠરાવી શકાય એમ છે. પણ તે માટે આ લેખમાં અવકાશ નથી. વળી તેની ભાષા સ્વાભાવિક નહિ, પણ કૃત્રિમ હશે. એમ દિ. બ. કેશવલાલભાઈના પ્રેમાનંદના નાટકોના બ્યાવની પેઠે કોઈ બ્યાવ કરે, તેથી અહિં એતિહાસિક પરિસ્થિતિ રજુ કરું છું.

પ્રથમ તો વલ્લભના કાવ્યારંભ વિષે દારકાદાસ લખે છે કે મારો જન્મ સં. ૧૬૮૦માં થયો હતો અને ૫૦ વર્ષે ગુરૂનો મેળાપ થયા હતો. હવે, તેણે કવિતા કરવા માંડી, ત્યારે વલ્લભે કહ્યું કે એવો ઘરડો શું કવિતા લખશે? આ વાત પ્રા. કા. માળામાં લખવામાં આવી છે. અને તે વખતે વલ્લભની ઉંમર ઓછામાં ઓછી પંદર વર્ષની હોય. તો તેનો જન્મ સં. ૧૭૧૫માં કરે છે. હવે તે પોતાનું પ્રથમ કાવ્ય મિત્રધર્માખ્યાન છેક સં. ૧૭૬૦માં એટલે પોતાની ૪૫ વર્ષની ઉંમરે લખે, એ વાત વલ્લભ જેવા ઉછરેલ કવિને માટે સંભવિત છે શું? પરંતુ કોઈ કહેશે કે મિત્રધર્માખ્યાન તેનું પ્રથમ કાવ્ય નહિ હોય, એનાં

પ્રથમના કાચો નારા પામ્યા હશે પણ તે ગજેન્દ્રશક્ટ પડ્યાએ
મિલકતુ છે કે એ કાચ તેનું પહેલવહેલું જ હોવું જોઈએ આથી તેઓ
વલ્લભનો જન્મ સ ૧૭૪૦મા મુકે છે પણ એમ મૂકતા ખીલ એક
અમલવનીયતા નહે છે તેનો તેમણે વિચાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી
વલ્લભ પ્રેમાનંદનો સોથી મોટો છોકરો હતો અને પ્રેમાનંદનો જન્મ
તેમણે ખાતરીથી સ ૧૬૯૦થી ૧૬૯૫ મુધીમા માન્યો છે તો તેને ૫
૪૫-૫૦ વર્ષની વયે અતિ થઈ? પ્રેમાનંદ મોટી ઉંમરે નવી વહુ
પગ્ન્યો હતો એમ તો કેમકે કહ્યું જ નથી, તો પછી આ માન્યતાનો
ગો ખુલાસો ?

હવે ખીલ બાબત શામળના ઉલ્લેખ વિષે ગ નટનંદાવ દેશાધ્યે
‘આવગણગ’મા મિલક ક્યું છે કે શામળના અયોની ગ્યતાના અવતો
જોતા તેનો જન્મ સ ૧૭૫૫ ઝગ્તા વહનો મલારી ગડતો નથી હવે
વલ્લભના સ ૧૭૬૦મા તથા તે પછી સ ૧૭૮૧ મુધીમા આએલા
તમામ અયોમા શામળના નામ માથેના તેના ઉપર અખત હુમલા છે,
અંદરુ જ નહિ પણ એકમા તો શામળના આશ્રયતા મિલકના મુખી
ગર્ભાદામનો પણ અષ્ટ ઉલ્લેખ કે આમ શી રીતે મને એવું છે? ગ
નટનંદાવ તેનો એવો ખુલાસો કરે છે કે એ શામળ રૂપિ અગધી નહિ
હોય, પણ કોઈ ગ્રીક્ષ મળધી હશે પણ એવા ઉચાડ આદેષોનો
એમ ખુલાસો થઈ રહે નહિ ન ગજેન્દ્રશક્ટ પડ્યાને પણ આ કાગ-
નિગેધ જણાયા છે અને તેથી તેઓ પણ નામગ-વલ્લભના ઝગડાની
અસલનીગતા માને છે પણ એઓ પણ તેનો ખુલાસો એમ કર
કે કે શામળ સ્વધી નિર્દેગ અથવા વિપયનેજ લાગુ કરી ગણાય પણ
દુ કહુ છું કે આવા ઉચાડ આદેષોનો એની અમલગીથી ઐતિહ મિલક
દષ્ટિનુ સમાધાન થઈ રહે નહિ, એ કે તા વલ્લભના અયોનેજ ત્રિમ
કમ નહિ માનવા? મે પ્રેમાનંદના અધ્યમા આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે
વલ્લભના અયો અષ્ટ થયા તે અખતે શામળના અમય મળધી જોટો

ખ્યાલ હતો. તેથી જ એના લેખનારે એ નિર્દેશો કરેલા એમ માનતાં શો બાધ આવે છે? રા. પંડ્યાએ પોતાના પુસ્તકના પૃ. ૫૭ ઉપર પ્રેમાનંદના અને શામળના અંથોના આવા ‘અમંગતિદોષ’ ફેટલાદ જણાવ્યા છે, પણ તેનો ખુલાસો કર્યો નથી. હું કહું છું કે તે અમંગતિદોષો સામાન્ય પ્રકારના નથી, કે તેને ગમે તેમ સમજાવી તેનો સમન્વય કરી શકાય. પણ તે કાળ વિગેધના અસાધ્ય મહાદોષ છે અને એવા દોષવાળા અંથો અંતિહ સિક્ક ખીના સ્થાપિત કરવામાં કૃત્રિમ અને તેથી ત્યાજ્ય ગણાય છે. એ કોઇપણ ઐતિહાસિક સંશોધનનો અભ્યાસી કહી શકશે.

ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રેમાનંદના અંત સંબંધી છે. વલ્લભના સં. ૧૭૭૭થી ૧૭૮૦ સુધીનાં કાવ્યોમાં પ્રેમાનંદ તે વખતે જીવતો હોય એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. હવે જો પ્રેમાનંદ એ કાળ પહેલાં હયાત ન હતો એમ ઠેર, તો આ કાવ્યોની કૃત્રિમતા ખુલ્લી થાય. પ્રેમાનંદના ખીનતકરારો અંથોમાં સં. ૧૭૫૮ પછીનો કોઈ અંથ નથી, અને સંક્રાન્તિ અંથોમાં પણ સં. ૧૭૬૬ પછીનો કોઈ નથી, છતાં તેનો અવસાનકાળ સં. ૧૭૬૦ અને ૧૭૬૬ સુધી લંબાવવામાં આવે છે! તેનું કારણ એટલું જ છે કે સુંદરે પ્રેમાનંદનો દશમસ્કંધ સં. ૧૭૬૬માં પુરો કર્યો! હવે કોઈ કવિનો અધુરો અથ ખીન્ને અમુક સાલમાં પૂરો કરે, તેથી શું એ સમય સુધી મૂળ કવિનો કાળ લંબાવી શકાય? તો તો પછી ઉદ્ભવત સં. ૧૬૮૭ સુધી જીવતો રાખવો પડે! મેં આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સુંદર પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી સુંદરે પુરા કરેલા દશમની એક પ્રત રા. હીરાલાલ પારેખને મળી આવી છે, તેમાં તો તેની રચના સાલ સં. ૧૭૭૩ છે.

“સંવત સતર તહોતરે વસંતને દિને
અધા બાવનથી અધુરા તે હરિકૃપાથી થયા પૂરણ.”

આને કદાચ અથારંભનું વર્ષ ગણીએ તો પણ એ વર્ષ પહેલાં જ

પ્રેમાનંદનો કાળ થએલો હોવા જોઈએ, જો એમ હોય તો વક્ષભના અથોની કૃત્રિમતા અત સિદ્ધ છે

વક્ષભના અથોની એકે મૂળ પ્રત મળતી નથી, એ પણ તેને માટે શકા લેવાને મન્યુત કાગ્ય છે પ્રેમાનંદનાં નાટકો અને શકાસ્થિત કાવ્યો માટે પણ એમ છે શકાસ્થિત અથોની જ પ્રતો કેમ નહિ મળતી હોય અને ખીજની મળતી હશે !

વક્ષભના અથોના આપેલા સવતોની જ્યોતિષ ગણતરીએ પરીક્ષા થઈ શકે એમ નથી, કાગ્ય કે તેમા તિથિવા જણાવ્યા જ નથી પ્રેમાનંદના પણ શકાસ્થિત કાવ્યો—દ્રૌપદીહન્યુ, અષ્ટાવકાખ્યાન અને માર્કંદેય પુરાણ તથા જ્ઞાનેશ્વરની મૂર્ખાવસિ અને બાલણના ખીજ નળાખ્યાનમા પણ એમ જ છે આનું કાગ્ય એટલું જ કે તેમા જો ગમે તેમ તિથિવાર અડાવ્યા હોય તો તેની પરીક્ષા થતા કૃત્રિમતા ઉઘાડી પડી જાય! પ્રેમાનંદના નાટકો અને વક્ષભના અથોની રીતી જોતા અને લેખક એક જ હોવા જોઈએ એમ રા ડોલગગાયે સિદ્ધ કર્યું છે તેથી પણ વક્ષભના કાવ્યો અર્જુનીન હો છે

વીગળ

પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળનું અગિતત્વ સાખીત કરવા માટે વીગળ ઉપર સૌથી વવારે ભાગ મળામા આવે છે કાગ્ય કે વક્ષભના અથો શકાસ્થિત ગણવામા આવે, પણ વીગળના સબધમા એવું કંઈ નથી, તેના અથોની તો ગણીએ હાથપ્રતો મળે છે વૃણી, વીગળએ તો વડોદરામા વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું જણાવ્યું છે અને પ્રેમાનંદને 'ગાવન' અને 'પ્રભુ' વિશેષજ્ઞ લગાડ્યા છે, એટલે કાઈ કહે પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોવાની એની ગિયિતિ અચળ છે પણ હુ હુ હુ હુ ક વીગળ પણ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોઈ શક નહિ, પ્રથમ તો આપણે તેણે વડોદરામા અભ્યાસ કર્યા મળધી ઉલ્લેખનો વિચાર કરીશું મલિનજ્ઞના આખ્યાનમા તે લખે છે કે—

“દક્ષિણ દેશ ખીજનપુરમાં પડિઓ આરે ભાર રે.
વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્યું, ગુરનું કહેવું ન નામ રે.
ખુરાનપુરવાસી તેથી ખુરાનપુરમાં મુકામ રે.”

તેમ જ દશાવતારની કથામાં આ પ્રમાણે છે—

“સૂર્યપુત્રી તાપીબાઈ, તેને તટે મુકામ.
આતુર વેદી, મોઢ જ્ઞાતિ, લજ્જે સુંદર સ્થામ,
વટપુરીમાં વિદ્યા પામ્યાં, ગુરકૃપા નામ નામ.”

તે ખુરાનપુરનો રહેવાસી હતો અને તેણે વિદ્યાભ્યાસ વડોદરામાં કર્યો હતો એટલું જ આ લખાણમાંથી નીકળે છે, પણ પ્રેમાનંદ પાસે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાનું એમાં લગારે સૂચન નથી. ખુરાનપુર જેવા દક્ષિણના શહેરમાં ગુજરાતી શીખવવાની સવડ ન હોય, તેથી નાનપણમાં સળાસંબંધીને ઘેર રહી વડોદરામાં ગુજરાતીનો કે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો હોય, એ સ્વાભાવિક છે. આ અભ્યાસ તેણે પ્રેમાનંદ પાસે કર્યો હતો, એમ પણ બની શકે એમ નથી. કારણ કે બંનેની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ સં. ૧૭૨૦માં શરૂ થાય છે, તેથી વીરજી પ્રેમાનંદ કરતાં મોટી ઉંમરનો નહિ હોય તો સરખી ઉંમરનો તો જરૂર હશે. એ બંને સદા-ધ્યાયી હોવાનો સંભવ નથી, કેમકે પ્રેમાનંદ તો ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમર સુધી નિરક્ષર હતો એમ કહેવાય છે. એટલે પ્રેમાનંદ પહેલા તો તેણે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી દીધો હશે. તેણે લખ્યું છે કે ‘ગુરનું કહેવું ન નામ રે.’ એથી પ્રેમાનંદનું નામ તેણે ગુપ્ત રાખ્યું છે એમ કાઠ કહે; પણ તેમ નથી. તેમાં તો પોતાના વિદ્યાગુરનું નામ તેણે જણાવ્યું છે કારણ કે આત્મનામ ગુરોનમિ નામાતિકૃપણસ્ય ચ। આયુષ્કામો ન ગૃહણીયાજ્જ્યેષ્ઠપત્યં કલત્રયોઃ॥ એ શાસ્ત્રવ્યતીનાનુસાર ગુરનું નામ ન લખવાની રીતી હતી.

હવે તેણે પ્રેમાનંદ નામનો કરેલો ઉલ્લેખ જોઈએ. સુરેખાહરણ-માંથી નીચેની પંક્તિઓ પ્રા. કા. મા. ના પહેલા અંકમાં ઉતારવામાં આવી છે—

“નમઃકાગ નગસિદ્ધ મહેતાને પ્રથમ ૬૩ પ્રણામ
નામ કૃષ્ણી નમુ ભાવનું મનમા (ન) ધનશો ગીમ
વજ નાગ ગુણમાગ- પ્રભુમુ ભાવ ધરીને મન
મુદ્ગદામ પાવન પ્રેમાનંદ, ચિત્ત ના ધનશો કિત
મીગભાઈ નામદેવ નિશ્ચે વદુ તેના ચળ
માગ શુદ્ધિમાને વિગ્તાડ મુખ્યા ૬૩ હળ”

હવે, વિચરે આમા પ્રેમાનંદનું નામ એકનું નથી, પણ નગસિદ્ધ,
કૃષ્ણી, મીના, નામદેવ આદિ ભાનતર્વાના પ્રસિદ્ધ ભક્તકવિઓ માથે
લીધું છે પ્રેમાનંદને જે અર્થમા તેનો ગુરુ સમજવામા આવે છે તે
અર્થમા માફીના મધાને તેના ગુરુ માનીયું ? પ્રેમાનંદનું પ્રથમ કાવ્ય
લક્ષમણાદગ્લુ સ ૧૭૦૦માજ ગ્યાયુ હતુ અને મુરેખાદગ્લુ પણ એજ
આવમા તો શુ એટલા મમચમા પ્રેમાનંદની એટલી બધી ખ્યાતી થઈ
બઈ કે તેને આવા સતકવિઓની કાઠીમા મુકવામા આવે ? ૪૧ી બને
કાવ્યોની તિથિઓ તપાસીશુ તો મુરેખાદગ્લુ પહેલુ અને લક્ષમણાદગ્લુ
પછીયા ગ્યાએલુ જણાય છે મુરેખાદગ્લુ વૈરાખ સુદ પાચમે ચાલુ
હતુ, ત્યારે લક્ષમણાદગ્લુ આમે મુદી પુનમે ૧૧-૭એ કાવ્ય ગ્યયુ,
ત્યારે પ્રેમાનંદનું એક પણ કાવ્ય ન્યાય નહોતુ તો તે તેને મત-
કવિઓની નેડે એસાડે, એ લગાડે રાક્ય છે ખરું ? અને પ્રેમાનંદની
મત તરીકની ખ્યાતી તો તેના હિત-હવનમા કે ત્યાર પછી પણ ઢી
દેસાઈ નથી એ પણ ધ્યાનમા રાખનાનું છે

દિ ૫ કમવલાલભાઈને આ કાળવિગ્રહ ખુચ્ચો હો, નેચા તેમણે
પ્રેમાનંદનું એક કાવ્ય મ ૧૭૦૦ પહેનાં ગ્યાયાનુ ૬ ૧વાનો હિન્દી
ન્દ્રાખ્યાનની પ્રગ્તાવનામા પ્રયામ કર્યા છે તમો જાણે કે ૬ તેના
મામેગની તિથિ ચેત્ર સુદી નોમ અને નિનાગ મ ૧૭૧૭મા જ્યોતિષ
ગણતરી પ્રમાણે બધે જોસે છે આ જ્યોતિષગણતરી બરાબ છે અને
કાવ્યદોહનમા તેની મ ૧૭૬૬ની આપેલી માલ જ્યોતિષગણતરીએ ખોટી

હરે છે, એ વાત ખરી છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે મામેરા એવું સાડ કાવ્ય તેની પ્રથમ કૃતિ હોઈ શકે ખરી? તેથી ઉલટું લક્ષમણાદરણ એવું માલ વિનાતું છે કે તે તેની પ્રથમ કૃતિ હોવાને કોઈ જાતની શંકા રહે તેમ નથી. આ જોતાં મામેરું લક્ષમણાદરણ પહેલાં -ચાયાનો ગિલકુલ સંભવ નથી. ત્યારે ક્યારે રચાયું હશે? સં. ૧૭૩૯માં તો નહિજ, પણ સં. ૧૭૩૨માં. રા. કેશવલાલભાઈએ જણાવ્યું નથી કે મામેરાની સં. ૧૭૧૭ ની સાલ કદા પ્રતમાંથી તેમણે આપી છે, પણ રા. ગંગાલાલભાઈ જાનીના સુલદ્રાદરણની પ્રસ્તાવનામાં એ વર્ષ છે, તે સં. ૧૭૩૯ અને સં. ૧૭૩૨ની સાલની જ્યોતિષગણતરીએ તપાસ કરતાં તે વર્ષમાં ચેત્ર સુદી નોમે રવિવાર ચૌક્રસ આવે છે. આથી મામેરાની રચ્યા સાલ સં. ૧૭૩૨ નિશ્ચિત થાય છે અને લક્ષમણાદરણ તેનું પ્રથમ કાવ્ય હરે છે.

ત્યારે સુરેખાદરણમાં પ્રેમાનંદના નમનો ખુલાસો શો? તે ખુલાસો તેની એકાદ હાથપ્રત જોવાથી સ્વતઃ થઈ રહે છે. મારી પાસેની પ્રતમાંથી યથાસ્થિત પંક્તિઓ નીચે ઉતારું છું. આના સંગ્રહની એકજ કડી જે પ્રા. કા. માળામાં છોડી દેવાઈ છે. તે પણ ઉતારવી જરૂરી છે.

“માનભાવ કવિ મોહોટા પંડિત સાધસિ (રા.) મળ સંત,
વિપ્ર વીરજી તે ચગ્ગે લાગે, મુજ થાયો કરશાવંત.
નમસ્કાર નરંસી મહંતાને હું પ્રથમે નામું સીશ.
દાસ કબીર દયા કરે તો વાડ વાત કરીશ.
વજનાગર સ્નાગર પ્રણમું ભાવ ધરીને મન્ય.
સુરદાસ પાવન પરીમાનન્દ ચિત ન ધન્શે બીન.
મીરાંબાઈ નામદેવનાં હું નીસદ્દિન વંદુ ચર્ણ.
સર્વ તણી કીપાએ કરીને કહું સુરેખા હર્ણ.”

પ્રા. કા. માળાના ઉતારામાં સુંદરદાસ છે, જ્યારે આમાં સુરદાસ છે. સુંદરદાસ હોય તો તે કયો? સં. ૧૭૭૩ કે સં. ૧૭૯૬માં દશમસ્કંધની પૂર્તિ કરનાર મેવાડી તો તે નજ હોઈ શકે, એ સ્પષ્ટ છે. માટે

માગ હિતારામા સુદાસ છે તેજ ગરોળા છે તેના બલિગમ્મના આખ્યાનમાં પણ સુદાસજી જે સુદાસ વ્રજભાષાના મુપ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિ હતા એ તો સર્વવિદિત છે તેની આથમા પ્રેમાનંદનું નામ મૂકી તે બંને માટે મનમા ભેદભાવ ન ગણવો એમ કહેવાનો ગો અર્થ? પણ ખરી ગીતે તો પરીમાનંદ એટલે પ્રેમાનંદ નહિ, પણ પંમાનંદ એ પંમાનંદદાસ પણ વ્રજભાષાના પ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિ હતા અને વળી તેમની ગણના એ ભાષાના અષ્ટમખા કે અષ્ટછાપ કવિવંશમા થાય છે વળી તે સુદાસના મિત્ર હતા, તેથી બંનેને એક સ્વરૂપ ગણવાનું કવિ કહે છે આ પ્રમાણે સુદાસ કે પંમાનંદદાસને 'પાવન' વિગેષણ સર્વ ગીતે યોગ્ય છે, કેમકે તેમની ગણના ભાસ્તવર્ષના ભદ્રતજનોમા છે નાભાણની ભક્તમાળામા એમના નામ છે, પ્રેમાનંદનું નથી, બલિગમ્મના આખ્યાનનું 'પાવન' રૂપ પ્રભુ પ્રેમાનંદ એ પદ પણ પંમાનંદદાસને અનુલક્ષીને હશે એમ હું ધારું છું 'દશે' કહેવાનું કાણુ કે મારી પામે એ આખ્યાનની હાથપ્રત નથી, તેથી સુઝેખા હજીની પેઠે ખાત્રીથી કહી શકતો નથી પણ આ મબધમા એક વાત નિચાગવાની છે તે એ કે આખ્યાનના જ અતમા તે કહે છે કે 'ગુરુનું કહેવું ન નામ કે' તો પછી તેણે આગળમા પ્રેમાનંદનું નામ કેમ કહી દીધું? આથી એ ઉલ્લેખ પ્રેમાનંદ મબધી ગણીએ તો પૂર્વાપર વિગેષ આવે છે અને તેની પ્રતિજ્ઞાનો ભગ થાય છે મે આપેલા હિતાગની ટીકે બેધશ્યુ તો કવિની આગળ સત કવિઓ ગણવાનો જણાય છે પણ પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ ભક્ત કે મત તર્કદ જાણવામા કે જ નહિ, તો એનું નામ શી રીતે લે? મનદાસના મતકૃપાએ શબ્દમા નિબળ અનુસારભાઈ પ્રેમાનંદની પચિત્રતા કહે છે, એ આગળ જગ્યાયુ છે પણ તેઓ તે તેની હિતગમ્મના માટે જણાવે છે અને અહિં તો તની કાવ્યપ્રરતિના આભનો વાત કે તેથી મનદાસની સાક્ષી પણ આ બાબતમા અમરત-Irrelevant- છે ત્યારે કાઈ કહેશે કે તેણે અમરતનીના કર્તા વગર જાનું નામ કેમ લીધું?

તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે આ વજનગરને વજરાજ એમ ગણવાને માટે કંઈ આધાર નથી તે દિંદને બીજો પણ કાષ્ઠ ભક્તરાજ હોય; તેમ ન હોય અને બંને એક જ હોય. તો પણ જાણુ વધે પડતો નથી. કેમકે વજરાજ જાણુસરની કબીરપંથની ગાદીના સાધુ હતા. તેથી તેમની ખ્યાતિ ભક્ત તરીકે તે કાળે હોય તો આશ્ચર્ય નહિ.

વીરજી કામાવતીની કથાને અંતે એ પંક્તિઓ લખે છે—

"કાલિદાસ સરખા કવિજન રઘુવંશ કીધો પાવન,
તેહ નાણા પદપંકજ ભજી સેવક થઈ જોલ્યો વીરજી."

આમાં દિ. બ. કેશવલાલભાઈ પ્રેમાનંદ અને રઘુવંશના ભાષાંતરનું ગર્ભિત સૂચન જુએ છે પણ મારી સાદી યુદ્ધિને તો એ દર્શન થતું નથી, સરખા શબ્દથી હેતરાવાનું નથી. એ શબ્દ વાપર્યો એટલે કાલિદાસથી ભિન્ન વ્યક્તિ કરે નહિ. ગુજરાતીમાં આવી શબ્દરચના નથી થતી શું ? હા. ત. પ્રેમાનંદ સરખો કવિ શામળના વિવાહમાં બિલત્સ દેખાવ કરે અને ગાળો લખે ખરો? તિલક સરખા આગેવાન આમ બોલે તો બીજાનો શો આશરો ? આમાં શું આપણે 'સરખા' શબ્દથી મૂળ પ્રેમાનંદ અને તિલક નહિ સમજતાં તેથી ભિન્ન વ્યક્તિઓ સમજીશું? માટે ઊપરની પંક્તિઓ કાલિદાસને જ લાગુ પડી શકે છે. વળી પ્રેમાનંદનું રઘુવંશનું ભાષાન્તર ક્યાં છે ? તેને માટે દંત કથા વિના કંઈ આધાર છે ખરો કે ? અને સં. ૧૭૨૫માં કામાવતીની કથા લખાઈ છે, તેથી પ્રેમાનંદે તે ભાષાંતર એની લેખનપ્રવૃત્તિના આગ્રહમાં જ લખ્યું હતું એમ માનીશું?

વીરજીને પ્રેમાનંદે શામળની હરિકાંઈમાં વાર્તાઓ લખવાનું કામ સોંપ્યું હતું, એમ કહેવામાં આવે છે કે તેણે ફારસી ભાષાની ધારી પર કવિતાઓ લખી હતી, એ વાત પણ સાવ ખોટીજ છે. વીરજીને ફારસીનું જ્ઞાન હતું, એ ખાતર તેના કોઈપણ ગ્રંથમાંથી જણાઈ આવતી નથી. તેણે એએક વાર્તાઓ લખી છે; પરંતુ બીજાં તો પ્રચલિત શૈલી

પ્રમાણે આખ્યાનો જ લખ્યા છે. તેની કાકુગજની કથા તો પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, પણ કામાવતીની કથા પ્રકટ થઈ છે-તેમા તેના ફાંસીના શાનની ગદ્ય પણ નથી, એ પોતે જ એના-અતે લખે છે કે-એ યથાનુ મૂળ પદ્યપુણ્ય છે—

“ઉગમતે દિન પુણ્ય થઈ, ચંદ્રસેનને વ્યામે ઠહી
પદ્યપુણ્ય તણો ધનિદાસ, મર્મ લહેકા વીલા વ્યામ”

આથી જેમ ગ્તેશ્વરે મનાહીની ધાટી ઉપર કવિતા લખી એ વાત ખોટી છે, તેમ વીજીએ ફાંસીની ધાટી ઉપર વાર્તાઓ લખી એ વાત પણ નિનાધાર હોય છે

વલ્લભના એક કાવ્યમા વીજીનો ઉલ્લેખ છે પણ જ્યાં સુધી એના કાવ્યો સંક્રાન્ધિત છે, ત્યાં સુધી એ પુગતો નકામો છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે વીજી પ્રેમાનદનો શિષ્ય હોઈ-ગકે નહિ વળી, તેના મુરખાહરણના ઉલ્લેખ ઉપરથી પ્રેમાનદનો જન્મકાળ સ ૧૭૦૦ની પાછળ લઈ જવાની જરૂર નથી

ગામળનો ઉદ્દેશ્ય

હવે એક બે વાત યાદી રહ કે જલ્પ દોહનમા પ્રસિદ્ધ થયેલી ગામળની મદનમોહના વાર્તાની અતે નીચે પ્રમાણે પદ્ધતિઓ છે—

૧ ૪૦ ગગ' તાર્ણ નદિ પુત્ર ન મુજ ગુણ ગાય,
ગજગગ'માટે ગજગુ મેળની નથી પમાય
ગાટ, આલ્લખ ને લાડવા, વાળી મૂકે પોદ,
ગીઝી લવાલના કરે તેથી થાએ ઝોક
ગીઝી ગાન ને તાનથી, લાથે લેઈ કુનાળ
ગિયો ગુનો ગાદગ, વાહવા ગો માય?

પરંતુ આ પદ્ધતિઓ મદનમોહનાની નથી લાયકતામા છે નહિ અને તેથી ને લેપક મનાય છે નિ જ જ્ઞાત્ય વલ્લભએ પ્રેમાનન્દના નિર્લખમા

તેને સ્પષ્ટ રીતે ક્ષેપક ગણે. કરી છે. તેમાં એક અનૈતિકાસિકતા પણ છે. આમાં રાજ દરબારે રાજાનું એ શબ્દો પ્રેમાનન્દના નંદરબારના રાજાના આશ્રયને અનુક્રમીને છે. પ્રેમાનન્દે પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં નંદરબારનું નામ લીધું છે એ વાત ખરી. પણ ત્યાં રાજાનો આશ્રય મળ્યાની વાત જણાવી નથી. તેણે તો માત્ર 'ઉદર નિમિત્ત સેવ્યું' એમ જણાવ્યું છે. પ્રેમાનંદ સુરત વગેરે સ્થળે કથા કરવા જતો, તેમ નંદરબાર પણ ગયો હશે, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેના સમયમાં નંદરબારમાં રાજાજ ન હતો, પણ મુસલમાની ગળ્ય હતું એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. તો ત્યાં રાજ્યાશ્રય ક્યાંથી મળે? એટલે આ પંક્તિઓ ઇતિહાસ વિરુદ્ધ છે. પણ કદાચ એ ક્ષેપક ન હોય તો પણ તેનાથી પ્રેમાનન્દના શિષ્યમંડળનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. તેની છેલ્લી પંક્તિમાં શિષ્યોની વાત છે ખરી. પણ એનાં પહેલાની પંક્તિ જુઓ. એમાં ગાનતાન અને કરતાળની વાત છે. એટલે એમાં જણાવેલા શિષ્યો તે કવિઓ નહિ, પણ કથા કરનારના સંગીત વગાડનાર જોડીદારનો જ એમાં નિર્દેશ છે. 'અષ્ટવક્રાખ્યાન'માં પ્રેમાનન્દને 'રાજગુરુપદ' લગાડ્યું છે. પણ એ કાવ્ય શંકાસ્થિત હોવાથી તેનો પુરાવો સર્વિધ છે.

દયારામનું સૂચન

પ્રેમાનન્દના પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન નામના નાટકમાંથી કેટલીક કાવ્યની પંક્તિઓ ટાંકીને દિ. ય. કેશવલાલભાઈએ પ્રેમાનન્દના નિબંધમાં જણાવ્યું હતું કે એમાં પ્રેમાનન્દના શિષ્યમંડળનો ગર્ભિત ઉલ્લેખ છે. વળી એમ. એ. ના એક પ્રશ્નપત્રમાં દયારામના ૫૩ ઋતુવર્ણનની તેને મળતી કેટલીક પંક્તિઓ ટાંકી બતાવી હતી, માટે આપણે એ પંક્તિઓ અહીં જોઈએ—

દયારામ—

કુસુમિત વન ઉપવન થયાં, ગુંજે ભૂંગ મદ માતા
મદન રતિ જાણે લગ્ન લહી મમ મંગળ ગાતા.

દિશુ = ફેલ પીત ચક્રતા લાગે એ જ પ્રમાણે,
વિતનુ બાત્ર વિઠી હદે વિદ્યાર્થી નખ જાણે!
નિવિધ સમીઠ વૃન્દાટવી પરભૂત ફેલ બોલે,
લલિત સુમન મધુ સેવે, હરિ વણ ઉઠે છાલે,
પ્રકૃતીત કુમ મહાકારના દ્વિજ પ્રમુક્તિ હુમે,
અનુપમ મોટી : એળચી લચી ગાંતની લમે
પ્રેમાનન્દ—

આ તે વચિત સુમન મધુકથુ સેવે ગઈ
વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠા મોઢી વણી!
દિશુ ક કુમમ ચક્ર પોતવણુ વાસવનુ,
અનન્તિ આ ગુલામ : ગુર્જરી મંદામણિ!
ઉપવન કુસુમિત લેષ મત્તપ્રજ ગુજે,
અકલ મન્સુત આ વાણી કે પ્રેમી તણી!
મુગ્ધીએ મદકાઠ પ્રકૃતિત પૂર્ણ કીધા,
પ્રમુક્તિ દિજ ગિન મુગ્ધી મુદામણી!

આ જે કહેના અરખાવરાથી અષ્ટ જથાવ'છે કે દયાગર્ભના
અતુલ્યનમાથી પકિતઓ લેધને જ નાટકના વખનારે કાવ્યની રચના
કરી છે વળી 'અઠસ પ ભૂત' એ પદમા 'તેણે આ મૂળ પ્રેમાનન્દ
નથી, પણ બીજો કાંઈ છે એમ પણ જથાવી દીધુ છે છતાં પણ
પ્રેમાનન્દે પોતાના શિષ્યમંડળનું તેમા સૂચન કર્યું છે, એને માટે
પણ ખામ આવાઃ નથી તે દિ બ કેશવલાલભાઈ કહે છે, ત્યારે જ
ગ્રંથીએ ડીએ, બાકી તો તે વર્ષત વર્ષનને જ લાયક પડે છે. જો
એમા ગૃહ આવુ સૂચન નવા જઈએ તો તેમાથી આધુનિક કવિઓ જેવા
કે કુમુદ માગાના કર્તા નર્મદગવ, શુભાષિનિદ લખનાર મણિનાન,
મન્ત માલાશકર, વગેરેનું પણ સૂચન તારવી ન શકાય આથી પ્રેમા-
નન્દનું શિષ્યમંડળ મિદ્ધ કરાને એ પ્રમાણ નદામુ છે

ઉપસંહાર

આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે પ્રેમાનંદની કાવ્ય-શાસ્ત્રશાળા કે તેના કવિ શિષ્યમંડળનું અસ્તિત્વ અત્યાર સુધીનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, એટલું જ નહિ પણ એક સિવાયના બીજા કવિઓ તેના શિષ્ય હોવાની વ્રાત પણ માની શકાય એવી નથી. વળી જેમ ગજકીય ઇતિહાસ માટે મૂળ પ્રમાણભૂત સાધનો જેવાની અપેક્ષા રહે છે, તેમ સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે પણ વિશ્વસનીય મૂળ હાથપ્રતો જેવાની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે અમૂક કાવ્યો છપાઈ ગયા પછી તેની મૂળ પ્રતોનો જરૂર નથી. પણ આ ચર્ચામાંથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે એવી પ્રતોમાંથી પણ ઘણો ઉપયોગી માહિતી નીકળી આવે છે. માટે એવી પ્રતો પણ સાચવી રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

અહિં આ પ્રતોના સંબંધમાં એક જે બાબતોનો વિચાર કરીએ. કા. દો. માં દ્રૌપદીદરણુ, માર્કણ્ડેય પુરાણ, વગેરે પ્રસિદ્ધ થયાં છે, એથી કેટલાક ધારે છે કે તેની જુદી મૂળ પ્રતો સ્વ. ઇચ્છારામભાઈને હાથ લાગી હશે. અને આ બાબત ઉપર રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈએ પણ નાટકોના ખુલાસામાં ભાર મૂક્યો છે. પણ સ્વ. ઇચ્છારામભાઈએ પોતાના વૈકુંઠવાસ પહેલાં થોડા વખત ઉપર સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે દ્રૌપદીદરણુ આદિની તેમને જુદી પ્રતો મળી નહોતી. પણ સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રીએ પૈસા લઈને નકલો ઉતારી મોકલી હતી. સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ પેઠે બીજા પ્રકાશકો સત્ય દર્શન માટે ક્યારે તત્પરતા બતાવશે?

બીજૂં, ઉક્ત લેખમાં રા. બ. હરગોવિંદદાસે જણાવ્યું છે કે સ્વ. નાથાશંકર જીવતા હતા તે વખતે જો રા. નરસિંહરાવે નાટકોના પ્રશ્ન ઉપાડ્યો હોત તો તેમને મૂળ પ્રતો બતાવવામાં આવત પણ સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ અને સ્વ. બાળાશંકરે એ નાટકો પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં ત્યારેજ ખાનગી રીતે શંકા બહાર કરી હતી એમ સાંભળ્યું છે.

એ વાત કદાચ ખોટી હોય, તો, પણ તે પ્રસિદ્ધ થયા પછી તુરંત જ, એ ઈશ્વરનાં મહાકર્મો 'ગુજરાતી' માં તેની પ્રતો જોવા અને ફાટા માટે ડીપીઆ પાસે પાસેની જાહેર, એલેન્ડ જાહેર પાડી હતી તેનું શું ? તે વખતે, એ નાયાશક હયાત હતા, તો એ પ્રતો જાહેર કેમ ન આવી ?

છેવટે, એટલું ન, લખવાની જરૂર છે કે આ લેખ લખવામાં સત્યદર્શન અને ઇતિહાસની ચર્ચા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી કેટલાક પ્રેમાનંદના, શિષ્યમંડળના અસ્તિત્વથી ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ માને છે તેઓ આનાથી નાગજ થશે અને માગ વિધાનો વીકાગવા તંપંગતા નહિ. મતાવ, એમ હું સમજુ છું છતાં પણ ઐતિહાસિક અત્યંત એક નમ્ર મેનથી સત્ય રૂપની શકાય નહિ અમક બીના આપણા ગૌરવને હાનિકર્તા હોય, છતાં પણ સત્ય હોય, તો ઇતિહાસના આલેખનમાં તેનો અનાદ્ય ડગલો ઉચિત ગણાતો નથી નહિ તો પછી ઇતિહાસ એકાક્ષી અને પક્ષાત્રાતીજ થઈ જાય' આ દૃષ્ટિ આપણામાં જાગશે, ત્યારે આપણાં પ્રાન્તમાં ઐતિહાસિક સંશોધનનું કામ આગળ ધપશે, અન્યથા નહિ જ

નાટકના ખુલાસાના રેખામાં ના જ હંગોવિદ્વાસભાઈ જણાવે કે કે દ્રૌપદી હજીની અને શામળશાહના નિવાહની મુજબ પ્રતો તેમની પામે જે એ વિવાહ તેમણે, સાહિત્ય'માં પ્રગટ કર્યો ત્યારે તો એમ જણાવ્યું હતું કે તેમની પામે મૂળ પ્રત નથી, પણ તેમના પોતાના હાથે ઉતારેની પ્રત છે તો એ પાછગથી મળી આવી કે કેમ? આ અબ-ધમાં હું તેમને નમ્ર નિવિનિતિ કહી છું કે એ પ્રતો તેઓ શ્રી આનંદશ કર બાપુભાઈ, ના મોહનલાલ દલીયદ દેસાઈ, શ્રી જીનવિજયજી આદિ પ્રાચીન પ્રતોના અનુભવી તટસ્થ વિદ્વાનો પામે ગળુ કરી તે પ્રાચીન હોવાની અને તે વીજીના હાથની એટલે ત્રણમેઃ વચ્ચની જુની હોવાની ખાતરી ડગલે તો સારું, જેથી કાઢના મનમાં જેમ ન ગદી જાય

સદ્ગત રામલાલ મોદીના મહત્વના લેખો

[સદ્ગતે તૈયાર કરેલી પોતાના ૧૫૫ લેખોની સંપૂર્ણ યાદી ઉપરથી આ સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તકમાં લેવામાં આવ્યા છે એ સિવાયના, એ સૂચિમાંના લેખોને આપણી એકાદ સાહિત્યસરથા ગ્રન્થસ્થ કરશે તો ખાસ કરીને ગુજરાતના પુરાતત્ત્વના વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓ માટે એ સન્ધ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે

શ્રી. ભો. જી. સાંડસરા]

- ૧ એક નવીન ઐતિહાસિક શિલાલેખ ('ગુજરાતી' દીપોત્સવી અંક ઇ. સ. ૧૯૧૦)
- ૨ ઔરંગઝેબના સમયના હિંદુ ઇતિહાસકાર (સુ. પ્ર. જુલાઈ ૧૯૧૬)
- ૩ વાયડા જ્ઞાતિનો પ્રાચીન વૃત્તાન્ત (જૈન શ્વેતાશ્વ કાન્દરન્સ હેરલ્ડ એપ્રિલ જુન ૧૯૧૭, જુદી પુસ્તકા રૂપે પણ છે.)
- ૪ કંઈક ઐતિહાસિક અન્વેષણ (કાન્દરન્ડે ગ્રન્થ ઉપરથી સૂચિત વસન્ત, વંશાખ આષાઠ ૧૯૭૩)
- ૫ અગરવંદસગિ (વાયડા મિત્ર, પોષ-મહા, સં. ૧૯૮૦)
- ૬ વાયડની પ્રાચીનતા (વાયડા મિત્ર, આશ્વિન, ૧૯૭૭)
- ૭ વાયડની વાવ (વાયડા મિત્ર, ચૈત્ર ૧૯૭૮)
- ૮ વાયડા જ્ઞાતિ સંબંધી કેટલાક પ્રાચીન લેખ (વાયડા મિત્ર વંશાખ ૧૯૭૮)
- ૯ દક્ષિણમાં વાયડાની વસ્તી (વાયડા મિત્ર જ્યેષ્ઠ ૧૯૭૮)
- ૧૦ કૃષ્ણવિષ્ણુ-ભાસના નાટકનો અનુવાદ ('ગુજરાતી' દીપોત્સવી અંક ૧૯૨૪)
- ૧૧ ધર્મારણ્યની ઐતિહાસિક સમાલોચના (પ્ર. જ. પાઠક સંપાદિત 'ધર્મારણ્ય'નો ઉપોદ્ધાત)

- ૧૦ પાટણની ધ્યાપનાના તિથિ-૧૪ (ક્રાન્તમાલા'માં)
- ૧૩ હવદેવમુનિ' (વાયડા મિત્ર અષાઢ ૧૯૮૩)
- ૧૮ પાટણના અન્યકારો (શુ પ્ર કૃષ્ણઆગી ૧૯૩૦)
- ૧૫ શુ કણ્ઠદેવ નાથેલો કુટ અતિ હતો ? (ગુજરાતી દીવાળી અંક ૪ મ ૧૯૩૩)
- ૧૬ માનમી પ્રાચ્ય વિદ્યા પગ્નિદ (કૌમુદી, કૃષ્ણઆગી ૪ મ ૧૯૩૪)
- ૧૭- જવિ કલ્પનાના પ્રાણીઓ (ગુજરાતી દીવાળી અંક ૪ મ ૧૯૩૪)
- ૧૮ જવિ કેશવનાસનો અમળ (ગુજરાતી દીવાળી અંક ૪ મ ૧૯૩૫ મ ૧૯૬૧)
- ૧૯ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ બહુચગાળની ઉત્પત્તિ (ગુજરાત સમાચાર દીવાળી અંક ૧૯૩૬)
- ૨૦ જૈન સાહિત્યમાં મહુચગાળ' (ગુજરાત સમાચાર દીવાળી અંક ૧૯૩૭)
- ૨૧ મન્ગવતીસહસ્રલિંગની કષ્ટશિખાએ હતી? (ગુજરાતી ૧૯-૧૦-૩૭)
- ૨૨ સિદ્ધગજના પ્રતિપત્ત પુત્ર આહડ કાણ હતો ? (કા શુ અભા ત્રૈમાસિક એપ્રિલ-જુન ૧૯૩૮)
- ૨૩ પાટણની જગાએ પાંડવા નહ નગર હતુ ? (પ્રશ્નપત્ર, ભાદ્રપદ ૧૯૬૦ અખ્યામગ્ધ પત્રિકા, કાર્તિક ૧૯૬૩)
- ૨૪ મહાશ્વર જઝનવીની ચઢાઈ વિષે હિન્દુ લેખકોના ઉદ્દેશો (ગુજરાતી દીવાળી અંક ૧૯૩૮)
- ૨૫ ગુજરાત અમીર જયસિંહદેવ મિથવનજનુ ગિરફ કેમ પામ્યો ? (ગુજરાત સમાચાર દીવાળી અંક ૧૯૩૮)
- ૨૬ પાટણની પાળોનુ વર્ગીકરણ (અખ્યામગ્ધ પ્રતિકા ભાદ્રપદ-આમો ૧૯૬૮)
- ૨૭ ગુજરાતનો સુગોધનાત્મક ઇતિહાસ-અસ્તોત્રન (માનમી અપ્રેમ્ય ૧૯૩૮)

- ૨૮ ચાહડ-સોમેશ્વર (કા.ગૂ.સ. ત્રૈમાસિક, જનન્યુ. માર્ચ ૧૯૩૯)
- ૨૯ શામળના સમયનો વિચાર (સાહિત્યકાન્-શામળઅંક ગુજરાતી, દીવાળી અંક ૧૯૯૫)
- ૩૦ બ્રહ્મપુરી ગામ કયાં આવ્યું ? (કા. ગૂ. સ. ત્રૈ. ઓક્ટો. ડિસે. ૧૯૩૯)
- ૩૧ મંત્રી ઉદયન અને તેનો વંશ (કાર્ત્ત્વિય સભા મહોત્સવ ગ્રંથ)
- ૩૨ હંમસારખત સત્રનાં સંસ્મરણો (ગુજરાતી તા. ૨૬-૧૧-૩૯)
- ૩૩ સોલંકી સમયના રાજ્યાધિકારીઓ (ગુજરાત સમાચાર દીવાળી અંક સં. ૧૯૯૬)
- ૩૪ સોલંકી સમયના રાજપૂરુષોની નામાવલિ (ભારતીય વિદ્યા, વર્ષ ૨, અંક ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭)
- ૩૫ વીસલદેવ વાઘેલો (ગુજરાત સમાચાર દીવાળી અંક ૧૯૯૯)
- ૩૬ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલનાં યનાવટી દાન પત્રો (બુ. પ્ર. જનન્યુ. માર્ચ ૧૯૪૪).
- ૩૭ પંડિત નાનાકે (આચાર્ય ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ)
- ૩૮ પ્રાચીન સમયની જકાત નીતિ (૧૫ મું સાહિત્ય સંમેલન, વડોદરા)
- ૩૯ હિન્દ અને ગુજરાતની જકાત નીતિ (પ્રજ્ઞાધ્રુ, દીપોત્સવી અંક સં. ૨૦૦૦)
- ૪૦ મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ (ગુજરાત સમાચાર દીવાળી અંક સં. ૨૦૦૧. ઇતિહાસ સંમેલન નિબંધસંગ્રહ)
- ૪૧ સારંગદેવ વાઘેલો (ગુજરાત સમાચાર દીપોત્સવી અંક ૨૦૦૨)
- ૪૨ દેવપ્રજોધાચાર્ય (ગુજરાત સમાચાર દીપોત્સવી અંક ૨૦૦૩)
- ૪૩ વનરાજે પાટણને રાજધાની કેમ કર્યું ? (ગુજરાત દીપોત્સવી અંક ૨૦૦૩)

સ્વ. રામલાલ મોદી સ્મારક—અથ ફાળામાં ફાળો આપનારની યાદી.

૩૧	૫૧-૦-૦	શ્રી	કાલિદાસ ચીમનલાલની કપની	મુખર્જી
	૨૫-૦-૦	,	ગમલુલાલ ડાહ્યાભાઈ શાહ	"
	૨૫-૦-૦	"	નટવંશીલાલ ગોપાલદાસ શાહ	નાગપુર
	૨૫-૦-૦	"	પુરુષોત્તમદાસ ભીખાભાઈ શાહ	પાટણ
	૫૧-૦-૦	"	આપાલાલ હીરાલાલ હંતે કાલિદાસ આપાલાલ	"
	૨૫-૦-૦	"	ગસિકલાલ જમનાદાસ	"
	૨૫-૦-૦	"	જયતકુમાર ડાહ્યાલાલ	"
	૨૫-૦-૦	,	કાલિદાસ મયુરદાસ	"
	૨૫-૦-૦	,	અમથાલાલ મોદનલાલ	"
	૧૫૧-૦-૦		પાટણની ફાળ વાવડા યાત્રી	
	૨૫-૦-૦	અ	કેશનલાલ છોટાલાલ હંતે ચક્રલાલ કેશનલાલ	પૂના
	૨૫-૦-૦	,	જીવાચારુ દલસુખનામ હંતે જયરામલાલ નટવંશીલાલ	પાટણ
	૨૫-૦-૦	શ્રી	ચીમનલાલ ચુનીલાલ પરીખ	"
	૧૫-૦-૦	"	માલમુકુન્દ પુરુષોત્તમદાસ	"
	૧૦૧-૦-૦		પોપટલાલ ફેરીદાસ પરીખ	અમદાવાદ
	૨૫-૦-૦	"	નાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ	વડોદરા
	૨૫-૦-૦	,	કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ પાગેખ	મુખર્જી
	૨૫-૦-૦	"	નટવંશીલાલ વિક્રમદાસ પરીખ	મહિસાબા
	૨૫-૦-૦	"	ચુનીલાલ પુરુષોત્તમદાસ પાગેખ હંતે ગોકળદાસ ચુનીલાલ	પાટણ

૨૫-૦-૦	શ્રી. હીરાલાલ સી. લોખંડવાલા	મુંબઈ.
૨૫-૦-૦	,, રામલાલ નરોત્તમદાસ શાહ	ઈન્દોર.
૧૦-૦-૦	,, નટવંલાલ નાનાલાલ શાહ	પાટણ
૫-૦-૦	,, જયસુખલાલ ત્રી. શાહ	વડોદરા.
૫-૦-૦	,, મૂળજીભાઈ પી. શાહ	અમદાવાદ.
૫-૦-૦	,, રમણકાંત ચી. શાહ	,,
૫-૦-૦	,, ભોગીલાલ સી. શાહ	મુંબઈ.
૫-૦-૦	,, રસિકલાલ ત્રી. શાહ	શીક્ષાપોર્ટ.
૫-૦-૦	,, કનૈયાલાલ કુકીરભાઈ મહેતા	મુંબઈ.
૫-૦-૦	એક જ્ઞાતિબંધુ	પાટણ.
૧૨૫-૦-૦	,, સારાભાઈ છોટાલાલ કાશીપારેખ	અમદાવાદ.
૫૦-૦-૦	,, ગટુભાઈ માણેકલાલ કીનખાખવાલા	સુરત.
૨૫-૦-૦	,, રમણલાલ મગનલાલ દલાલ	વડોદરા.
૨૫-૦-૦	,, અમચાલાલ મથુદાસ શાહ	પૂના.
૧૦-૦-૦	,, મૂલચંદ્રદાસ મોહનલાલ શાહ	વડોદરા.
૫-૦-૦	,, કાંતિલાલ અમૃતલાલ શાહ	અમદાવાદ.
૫-૦-૦	,, કાંતિલાલ નરસિંહલાલ પરીખ	હિંમતનગર
૫-૦-૦	,, ડૉ. પ્રાણલાલ વિકૃલદાસ નગરશેઠ	ભરૂચ.
૫-૦-૦	,, ડૉક્ટરલાલ વિકૃલદાસ નગરશેઠ	ભરૂચ.
૫-૦-૦	,, પોપટલાલ વી. શાહ	પાટણ.
૧૫૧-૦-૦	,, ડાહ્યાભાઈ માણેકલાલ શાહ	અમદાવાદ.
૫૧-૦-૦	,, હસમુખલાલ માણેકલાલ કાશીપારેખ	,,
૨૫-૦-૦	,, ચંદુલાલ નરોત્તમદાસ શાહ	પૂના.
૧૧-૦-૦	,, ચુનીલાલ ગીરધરલાલ રંગવાળા	વડોદરા.
૨૫-૦-૦	,, પનાલાલ મોહનલાલ	પાટણ.

૧૧-૦-૦	શ્રી. એન. મીકલાલની કપની	પાટણ
૧૦-૦-૦	,, નટવજલાલ ગોઘનદાસ પરીખ	,,
૫-૦-૦	જયતીલાલ વી. શાહ	,,
૫-૦-૦	,, નદસાવ પનાલાલ પરીખ	,,
૫-૦-૦	,, ગીગ્ધ. મધુનદાસ પરીખ	,,
૦૫-૦-૦	,, ચંપડલાલ દેવીદાસ દલાલ	મુલ્શ
૧૦-૦-૦	,, વદાવનદાસ સુનીલાલ	પાટણ
૫-૦-૦	,, ત્રીકમલાલ ઈશિલાલ ગાધી	,,
૧૦૦-૦-૦	એક ગૃહસ્થ હરતે ગસિદલાલ	,,
૧૦-૦-૦	,, કાલીદાસ બાપુલાલ ગાહ	ડડી
૧૦-૦-૦	,, સુદલાલ માણેકલાલ પરીખ	પાટણ
૫-૦-૦	,, સુદલાલ નરેન્દ્રદાસ પરીખ	,,
૫-૦-૦	,, કૃષ્ણકાંત મોહનલાલ પરીખ	,,
૧૫-૦-૦	,, રતનલાલ ચીમનલાલ શાહ	વડોદરા
૦૫-૦-૦	,, વરલદાસ અ. માલાલ પરીખ	મીઠાપુર
૨૫-૦-૦	,, જગનલાલ નરેન્દ્રદાસ હરતે ગમવાલ	ડડી
૧૫-૦-૦	જીવણલાલ પ્રધર્મ હરતે કાલિદાસ	,,
૧૦-૦-૦	,, સુદલાલ નાનાલાલ પરીખ	પાટણ
૭-૦-૦	,, કાલિદાસ સુનીલાલ પરીખ	,,
૫-૦-૦	એક ગૃહસ્થ	,,
૫-૦-૦	એક ગૃહસ્થ	,,
૫-૦-૦	,, શાલિલાલ મોહનલાલ પરીખ	,,
૫-૦-૦	,, રતનલાલ બેરમલ દાશ્યપ	નાગપુર
૫-૦-૦	,, મજલાલ બીખાલાલ શાહ	વડોદરા

૨૫-૦-૦	સ્વ. કેશવલાલ હીંમતલાલ દલાલ	
	હસ્તે વ્રજલાલ	વડોદરા.
૫૧-૦-૦	શ્રી. પનાલાલ મગનલાલ	,,
૧૦-૦-૦	,, કાંતિલાલ મગનલાલ ગાંધી સંખેડાખાદરપુર.	
૨૫-૦-૦	,, રસિકલાલ મગનલાલ પરીખ	અમદાવાદ.
૨૫-૦-૦	,, ભાઈલાલ મોતીલાલ પારેખ	,,
૧૫-૦-૦	,, શાંતિલાલ ચીમનલાલ પરીખ	,,
૫૧-૦-૦	,, રમણલાલ અમથાલાલ પરીખ	પાટણ.
૭-૦-૦	,, વલ્લભદાસ હીરાલાલ	,,
૭-૦-૦	,, જીવણલાલ પુંગલાલ પટવા	,,
૫-૦-૦	,, જોડાલાલ અચરતલાલ પરીખ	અમદાવાદ.
૫-૦-૦	,, નરેન્દ્ર ભોગીલાલ	,,
૫-૦-૦	,, ચીમનલાલ ડાકોરલાલ	ભરૂચ.

૩૧. ૧૮૯૬-૦-૦ કુલ.

ફાળો આપનારનો જે અનુક્રમ વાચડા મિત્રમાં જાહેર થયો છે તે અનુક્રમ પ્રમાણે આ યાદી રજુ કરી છે.

